

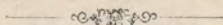
РУСЬКА ІСТОРІЯ

В ЖИТЄПИСЯХ

іі найголовніших діятелів

МИКОЛАЯ КОСТОМАРОВА.

(Перекладив Олександр Барвінський.)

Накладом редакції „Правди“.

У ЛЬВОВІ.

1878.

ВАСИЛКА ИСТОПНА

В. ЖИТОВИЦКА

ИЛИ ОБОИТЕ ДИТЕ

МИЛОДАН КОСТАКОВИЧ

(Милостиво да се издаде)

Београд, 1911.

СЛІВЦЕ ВІД ПЕРЕКЛАДЦІ.

Чимало в нас появилoся праць историчних про нашу бу-вальщину, а все ж таки не було книжки, котра б знадобилась яко підручник для молодіжи або й загалом для людей, котрим годі братись до спеціальних монографій историчних. Потребу такої книжки визнавав не оден, а навіть появилсь деякі праці, що мали бути призначені для ширшого круга суспільності, та вони або тільки исторію галицького княжества трактують и тої ж не доводять до кінця, або хоча й займають цілу Русь-Україну, то представляють річи тенденційно. Отщо й спонукало мене поперекладувати з діла нашого великого историка М. Костомарова „Русская Исторія въ жизнеописаніяхъ ея главнѣйшихъ дѣятелей (I—VI т. Петербургъ 1874—1876) ті житєписі, що дотикають нашої Русі-України, и зложити тим робом до рук наших земляків повну исторію руську в легкій и приступній кожному формі. Позаяк труд сей обіймає 30 аркушів, тож виданє його для чоловіка приватного було б не легке, а до того й ціна не була б для ширшого круга присту-пна. Отже заходом Хв. Редакції „Правди“ появлявся сей переклад найперш в самій часописі, опісля ж осібним передруком. Віддаючи сей труд в руки ш. земляків, мушу замітити, що сам аж надто добаваю сю неоднотійність в правописі а подекуди й в перекладі самім; та се було конечним наслідком того, що переклад тягнувся через три рокички „Правди“ (1875—1877), коли між тим заходили зміни в складі редакції. С тої причини надіюся поблажливого осуду моєї праці від ш. земляків, тим більше, що переклад сей робив я в найсумнійших хвилях мого житя, а не покидав його, щоб тим робом заступити згадані неповні або тенденційні книжки повним и ясним образом нашої исторії, який зложив нам у названім ділі М. Костомарів. Позаяк вихід VII. и останнєго тому відрочений до неозначеного часу, отже исторія України XVIII. в. виїде осібним випуском додатковим.

В Тернополі в Січні 1878.

Олександр Барвінський.

Д Е Щ О Є :

В I. томі :

Стор.

I. Князь Володимир Святий	3
II. Київський князь Ярослав Володимирович	9
III. Преподобний Теодозий Печерський	20
IV. Князь Володимир Мономах	33
V. Князь Андрій Боголюбський	62
VI. Князь Мстислав Удатний	85
VII. Князь Данило Романович Галицький	108

В II. томі :

VIII. Князь Конегантин Константинович Острогський	3
IX. Київський Митрополит Петро Могила	28
X. Український гетьман Зиновій-Богдан Хмельницький	61

В III. томі :

XI. Наслідники Хмельницького	3
XII. Галатовський, Радивилівський і Лазар Баранович	37
XIII. Епифаній Славинецький, Симеон Полоцький і їх наслідники	63
XIV. Ростовський митрополит Дмитро Туптало	103
XV. Гетьман Іван Степанович Мазепа	117

РУСЬКА ІСТОРІЯ

В ЖИТЄПИСЯХ

ІІ НАЙГОЛОВНІЙШИХ ДІЯТЕЛІВ.

М. КОСТОМАРОВА.

(Переложив Ол. Барвінський)

ТОМ ІІІ.

У ЛЬВОВІ.

З друкарні товариства им. Шевченка
під зарядом Фр. Сарницького.

1877.

РАСЪКА ЗА ПОДНА

ВЪВЕДЕНИЕ

ИЗЪСТАВЪ НА ПЪРВОТО СЪВЪЩАНИЕ

НА ПОДНАТА

ИЗЪСТАВЪ НА ПЪРВОТО СЪВЪЩАНИЕ

Передрук в „Правди“, 1877.

ИЗЪСТАВЪ

1877

XI.

Наслідники Хмельницького.

Два важні питання хвилювали Україну по смерті Богдана Хмельницького: одно політичне, друге соціальне. Перше викликало московське правління, друге помилки самого Хмельницького в перших роках повстання против Польщі. Нагла перерва війни московського государства с польським, прихильність Москви до згоди с Польщею в тім часі, коли ціла західна Русь вже була підвладна цареві — викликали в умах Українців сумніви и тривогу про будущу долю, а разом с тим зворушення и чвари. Народні проводирі не виділи під ногами своїми ніякої підстави, не знали: якою ити їм дорогою и кидались то в ту, то в другу сторону, поводячись то часовими обставинами, то самолюбними користями, котрі, задля властивості людської природи, все беруть верх, коли перед очами не ма політичного и суспільного идеалу.

З другої сторони ще Зборівський мир, як ми вже замітили, дав почин внутрішньому роздвоєню народу. Під стягами Хмельницького односердно піднявся цілий український нарід; усі хотіли бути козаками, т. е. вольними обивателями и оборонцями своєї землі; замість сього стали виділятися десятки тисяч привилеєваних під виключним именем козаків. Се був властиво поворот до давнього польского ладу, с тою тільки ріжницею, що перше записували в козаки по кілька тисяч, а тепер десятками тисяч. Ми бачили, що Хмельницький мусив вести нові війни с Польщею тому, бо неспосіб було вдержати нарід од потягу до козацтва. По прилученю України до московського государства означено число козаків тільки на 60.000. Се був привилеєваний войсковий стан, що не платив податків, користувавсь вольними землями и діставав платню. Решта народу, з вїмкою духовенства, складалась з міщан, котрим давали давні магдебурські права, и посполитих — пахарів, що не мали козацьких прав. Одні и другі мали платити податки и відбувати ріжні повинності. В договорі Богдана Хмельницького виразно сказано: „Ми самі будем між собою робити перегляд; хто козак, той буде мати козацьку волю, а хто ратай,

той буде дань звичайну ёго царській милості віддавати, як и перше.“ Козацькі старшини, що заключали договори, дбали тільки про „вольності“ козацькі; посполитий народ лишався на їх самоволю, а між тим в народі позістала думка, що роздвоєне на козаків и посполитих сталося случайно: „можнійші (богаті и знатні) попали в козаки, а підійші (біднійші) осталися мужиками“. Польські понятя неминучо перейшли до козацьких проводирів; свободу розуміли по польски; бути свободним — значило мати такі права, яких не мали інші; ніхто не силкувався додуматись до способів, щоб завести волю рівну для всіх, а між тим кождий з народу хотів статися вольним в змислі висказанім, не бажаючи волі для своїх побратимів. За панованя московського положене посполитих конечно мусило поправитись в тім згляді, що вони не були вже підданими панів; та се положене було вельми непевне при козацькій управі землею. Землі найбільше були в руках козаків и шляхти, що пристала до козаків. Кождий, як було можна, „займоваль“ (займав) землі, присвоював їх собі, на основі першого заволодіня, або випрошував їх у козацького начальства; посполиті хоча й мали свої уділи (грунти), та вся земля була військовою и право посполитих на володіне землею стало залежним од „войска“. Козацькі урядники и прості козаки з дозволу своїх начальників присвоювали собі власть над мужицькими „грунтами.“ Так н. пр. ставшися „державцею“ над „маєтною“ т. є. над звісним округом землі, такий державець присвоював собі право на „послушенство“ тих посполитих, котрих грунти були в окрузі ёго маєтності. Заводилися так звані „державські слободи“ т. є. пани, що мали пусті простори земель, приманювали до себе посполитих дарованем вольностей, та опісля посполиті попадали в тяжку залежність від панів на чужій землі. В самім козацькім привилеєванім стані не могла бути рівність. Козацькі старшини и ті с козаків, котрих вони підмагали, захопили для себе більше земель и маєтностей и скоро піднялись понад своїх товаришів так, що між козаками стали визначатись два стани: козаки „значні“ (знатні) и чернь. Інтереси черні сходилися з інтересами посполитих. Такий лад завівся остаточно не відразу, а почався вже в часах Хмельницького и по ёго смерті, викликав нераз завзяту внутрішню боротьбу, котра сходилася и с политичними питаннями. Старшини и знатні козаки добивались того, щоб скріпити свої привилеї и управляти цілою землею. Їх идеал був польско-шляхоцький, що відповідало и тодішній культурі України, виробленій під польским впливом. Після того, як вони стрічали для своїх домагань

перепони в дійствах и привичках московських властей, вони при першій нагоді готові були зрадити Москву. Прості козаки и посполиті напротив, мали надію на московські власті и багато разів заявляли охоту, щоб в Україні московськими порядками замінити козацько-польські. Однак при ближшій стрічі з московськими воєводами и московськими воєвниками, вони ворушилися за-для їх обходження, поступків и понятий и всі готові були навіть дати наклонитись до відорваня від московської власті. Таким способом цілу половину XVII. в. бачимо в Україні крайню непевність, неустанні зворушеня, чвари, межиусобиці, вмішване сусідів: усё то проводило край до спустошеня, упадку; нарід в своїх споминках прозвав сю добу „руїною“.

Богдан Хмельницький назначив наслідником свого сина, зовсім неспосібного молодця. Тільки догоджуючи ёму, та с привички слухати ёго волі, козаки ёму не супротивлялись. Та такий вибір був новостю в козацькім товаристві: в них гетьманами виберали людей, що попередно чим небудь заслужили собі шанобу. Тоді між козацькими старшинами перше місце займав писарь Хмельницького, Виговський; він був свояком Хмельницького, позаяк брат ёго Данило, оженився з дочкою Хмельницького. Козацькі старшини и полковники вговорили неповнолітнёго Юрія зречися гетьманства до часу и вибрали гетьманом Виговського. Та проти Виговського виступив суперник, полтавський полковник, Мартин Пушкар, тому що він сам бажав захопити булаву. З одної сторони послав він у Москву доноси на Виговського, а з другої — зберав против ёму військо с посполитих, обіцяючи їм козацтво. Попередні війни нагромадили багато бідного народу, що жив задля шматка хліба у виницях и броварнях богачів; воци кинулись під стяги Пушкаря в надії, що стануться козаками. Московське правління хилилося то сюди то туди, не знало кому вірити, а між тим своїми поступками розбуджувало між старшиною тривогу за свої права. Дух козацький бажав, щоб козацтво ширшаю; воно тоді ширлося на Литві; та московські воєводи, після царського приказу, спиняли то розширюване, повертали в посполитих таких, що самовольно назвалися козаками, били їх кнутом и батогами. Тоді наступав вибір митрополита и царський посол Бутурлин заявив бажанє, щоби новий київський митрополит був підчинений московському патріярхови. Не сподобалось Виговському, коли він за те, що в своїм письмі до царя назвав козаків „вольними“ підданими, дістав догану и приказ називати козаків „вічними“, а не вольними підданими. Наконець московське правління, під позором

оборони, хотіло крім Київа посадити своїх воєводів по других містах и лишити самоуправу тільки козакам и міщанам, а решту народу підчинити судови воєводів и дяків. Усё то роздражнло Виговського и ворушило уми. Противники московської власті розсївали в народі трівожливї чутки, ніби то Москва хоче лишити тільки незначне число козаків и ввести свою управу, але як ся вість викликала зворушене між знатними козаками, посполиті, а з ними и чорні козаки, кричали, що буде гарно, як заведуться воєводи и будуть усі рівні, хоч заразом вони боялись, щоби воєводи не порушали обичаїв и не погналі людей насильно в Московщину. В тім часі став дійствовати чоловік, що добився онісла важного значеня. Се був ніжинський протопоп Филимонов. Він тайно писав у Москву на старшин, виставляв свою прихильність государеві, радив чим скорше прислати воєводів и обняти цілу управу краю. Московське правліне не відважилося на такий рішущий вчинок. Між Виговським и Пушкарем повстала отверта межусобиця. Московські гінці їздили и до Виговського и до Пушкаря, силкуючись їх помирити; Пушкар, щоб підместитись Москві сам заявляв бажане, щоб прислали воєводів. Виговський просив помочи воєнної для приборканя Пушкаря, та не діставав її и жалувався, що Москва потакує ёго ворогови. Наконєць в червцю 1658 р. Виговський сам без підмоги царського війська знищив Пушкаря. Сей поляг в битві під Полтавою. Посполиті, що становили військо Пушкаря, втікали ватагами на оселі в українні землі московського государства и на Запороже.

С того часу гетьман Виговський неустанно докоряв московському правліню. Виговський в розмові з московськими гонцями дорікав Москві, ніби то вона тайно підбурювала против ёму Пушкаря и знов піддержує зворушене між посполитими, кричав разом с своїми полковниками, що ні за що не допустить впровадження воєводів, и просто виразився, що під польским королем козакам було лучче. Між тим в Київ замість Бутурлина прибув другий воєвода, Василь Борисович Шереметев, чоловік зазорливий, склонний добачати у всім зраду; він зачав саджати в тюрму київських козаків и міщан. Се дало новий повід до наріканя. Поляки побачивши, що між козаками не ма ладу, післали до Виговського зручного пана Бенєвського, котрий всіма способами підбурював козаків против Москви, и обіцовав їм великі користі, як вони злучаться с Польщею. Ёму поміг тоді оден чоловік український, що добився великого впливу и над гетьманом Виговським и над старшиною — Юрий Немирич. Він належав до давної руської

родини и мав гарне образование. В молодості він написав твір, за котрий ёго обвиняли о аریانство, втік за границю и літ десять прожив в Голяндії. Вернувши до краю підчас повстаня Хмельницького, пристав він до козаків, зближився до Богдана, а тепер, по ёго смерті, став руководити Виговським. Підчас свого побиту в Голяндії, Немирич переняв тамошні республіканські понятя, виробив собі идеал федеративного союзу республік и бажав приложити ёго до свого краю. Під ёго впливом у Виговського и в старшин повстав плян злучити Україну с Польщею на федеративній основі, зберегаючи для України права самоуправи. До тої постанови побуджали тодішні відносини між Польщею и московським государством.

Питане про злученє Польщи з Москвою оставалось ще не рішене. Так або инакше, обі сторони думали скінчити злученє. В липцю 1658 р. збирали в Польщи сойм з рішущим заміром утвердити дружну звязь з московським народом. Король, закликаючи чини Речи Посполитої на той сойм, писав перед часом в своїм универсалі, що наступає важне питане: „Завести вічний мир, звязь и союз непохибного єдинства між Поляками и Москвитянами, двома сусідніми народами, що походять з одного жерела славянської крови и мало ріжними що до віри, язика и прав.“ С причини так важного заміру, Україна мала важну задачу; так або инакше — для неї близька була змога злучитися с Польщею, тому здавалось найлучче перед часом упередити будуще злученє Польщи з московським государством и злучитися с Польщею на правах вольної держави, так що як Польша зладить своє злученє з московським государством, Україна вйде в сей союз яко осібне державне тіло. Виговський заявив тайно охоту прийняти королівських комисарів, котрі прибудуть в Україну для переговорів; та перше нім вони прибули, в серпню Виговський вже распочав неприязні вчинки против московських людей. Він післав брата свого, Данила, вигнати Шереметєва с Києва. Запір сей не вдався; козаків одбили. Шереметєв почав казнити винуватих и підозрілих.

Між тим повстане посполитих, що розбуджував Пушкар, піднялося против Виговського знов около Гадяча. Виговський виправився приборкати ёго и тут 8-го вересня зібрав раду с козацьких старшин, полковників, сотників и знатних козаків. Явилися польські комисарі: Бенєвський и Євлашевський. Бенєвський мав до козаків промову, коринив Москву, впевняв, що в Москалі инша віра, як у козаків, що Москалі не дозволяють ім робити горівку, мід и пиво, кажуть задягати московські зипуни (селянські

куртки шкіряні) и лапті, зажають носити чоботи и опісля стануть переселяти козаків за Білоозеро; а з другої сторони обіцяв їм щастє в союзі с Польщею. Тепер — говорив він — не буде більше неволі; строгий закон не допустить до самоволі панів над підданими. По такій промові уложено договір звисний в исторії під назвою „Гадяцького“. Україна (нинішні губернії: полтавська, чернігівська, київська, східна часть волинської и полуднева подільської) добровільно злучилися с Польщею на правах самостійної держави під назвою „великого княжества руського“. Верховну власть виповняючу мав у руках гетьман, котрого виберали до смертно, а потверджував король. Велике княжество руське мало мати свій верховний трибунал з урядованем в руськім язиці, своїх державних достойників, свій скарб, свою монету, своє військо, що складалося с 30.000 козаків и 10.000 регулярних. Обіцяли остаточно знищити унію. Установлено також завести дві академії з университетськими правами — в Києві и в иншій місци, де покажеться відповідним; крім того в ріжних місцях — школи без обмеження що до числа; оголошено зовсім вольне печатанє книг. Наконєць гетьман міг представляти щорічно королеви козаків для наданя їм шляхецтва, але щоб число таких в кождім полку не перевишало 100 людей. Але що до прав панів над посполитими, котрі будуть жити на їх землях, не постановлено ніяких засад, крім того, що панам не позволявали держати дворової команди.

Вслід за тим Виговський готовився нападати знов на Шереметєва, та заразом посилав у Москву письма, в котрих впеvняв царя о своїй вірності.

Та ёму більше не вірили. В листопаді вступив Ромодановський на Україну з війском. Посполиті, що бажали статись козаками, узброїлись и приставали до ёго. Ромодановський вибрав другого гетьмана, Безпалого. Лівобіч Дніпра почалась межиусобиця, точилась ціле літо и весну слідуючого 1659 р. На поміч Ромодановському прибуло нове військо під начальством Трубецького и цілих два місяці облягало в конотопськїм замку ніжинського полковника Гуляницького. Тим часом Виговський завізвав кримського хана, з ёго помічю напав 28. червця на Трубецького и побив ёго на голову. Трубецький утік, а другий воевода, Семен Пожарський, втерявши ціле своє військо, дістався в полон, а коли ёго привели до хана, сміливо вилаяв хана по московськи и плюнув ёму в очи. Хан казав стягти ёго. Таким способом Виговський вигнав Москалів з України; лишився тільки Шереметєв, котрий з месті казав по варварськи спустошити місточка и села коло

Ки́ва, не милуючи ні старого, ні малого. Трубецький якийсь час по своїм пораженю не міг посунутися в Україну: в ёго війську повстав бунт, котрий він на силу притлумив при помочи Артамона Матвієва.

Діло Виговського показалося безсильним не через московські війська, а через те, що нарід тому не сприяв.

Ще в маю 1659 р., в Варшаві на соймі, король и всі стани Річи Посполитої потвердили присягою Гадяцький договір, а козацьким послам, що приїхали в сій справі, надали шляхоцтво. Як тодішні стани Річи Посполитої, під впливом езуїцької науки, не трівожились криво присягати, — показує се, що після звістки польських историків Бенєвський, творець Гадяцького договору, вговорив сенаторів, задля конечності, згодитися, з заміром ёго нарушити сей договір, як тільки Польща охолоне від ударів понесених и дістане Україну в руки. Український народ не дався заманути сим договором: всяке злучене с Польщею, під яким би се не було видом, вже ёму згидилось. Вибухло повстанє під начальством протопопа Филимонова и полковника Золотаренка, потім — в Переяславі під начальством полковника Тимоша Цицури и Сомка; потім — в Острі, в Чернигові и инших городах. Юрій Немирич обняв був начальство над регулярним військом, що складалось с Поляків, Німців и Козаків: зворушений народ вибив усє ёго військо; Немирича дігнали и порубали на шматки. В Січі атаман Сірко підняв усїх Запорожців и оголосив гетьманом Юрія Хмельницького. В самім Чигирині, де був Виговський, вибухло повстанє; Виговський ледво втік відтам.

Виговський назначив генеральну раду під місточком Германівкою; ёго противники привели там Юрія Хмельницького. Виговський казав на сій раді читати гадяцький договір, та козаки підняли шум, крик; старшини побачили, що їм не вивести ладу, и прилучилися до більшості; тих, що читали договір, порубали на шматки; Виговський утік и потім на домаганє козаків прислав свою булаву.

Козаки вибрали гетьманом Юрія Хмельницького.

В жовтню зібралась нова рада в Переяславі, а князь Трубецький, що прибув там с царським наказом, потвердив Юрія в уряді гетьмана, та з деякими обмеженнями в прикладі до прежнёго договору з Богданом Хмельницьким: гетьман не мав права приймати чужоземніх послів, вести с ким небудь війну без волі государя, не міг настановляти полковників инакше як за радою

цілої козацької черні. Козацькі старшини всіми силами старалися ухилити сі додатки, та не могли перемогти налягання московського військового начальника и ёго товаришів. Козацькі старшини сильно домогались, щоб нікому з Українців не дозволяти зноситись з Москвою мимо гетьмана; и на те не згодились; право ж зноситися впрост з Москвою давало змогу неприхильникам гетьмана и старшин прямо посилати доноси до московських урядів, а московське правління тим способом могло мати тайний догляд справ на Україні. Московських воєвод посадили в кількох українських городах: Кліві, Переяславлі, Ніжині, Чернигові, Брацлаві и Умані. Для посполитого народу, котрий так щиро ділав против хитрощів Виговського в користь Москви, не вчинили нічого; напротив увільнивши козаків од стійки и підвод, наложили сі повинності на посполитих и позбавляли їх права вирабляти напої, що позіставляли козакам.

Сей новий договір з Москвою натурально не припав до серця старшині и знатним козакам, котрі бачили, що Москва бере їх в свої руки; не міг він вдоволяти и маси народу, котрий знов побачив свої надії на зрівнанє прав збурені. Договір сей був любий тільки для оддільних осіб, котрі могли удаватись просто до Москви и випрошувати собі різні пільги и наданя: хто на грунт, хто на дім або млин. Іздили в Москву полковники с своєю старшиною, іздили духовні, іздили вийти з міщанами; всі діставали різні ласки и дарунки: соболі, чарки и т. и. Приїзних Українців в Москві звичайно роспитували и записували їх одповіді. Добачивши, що таким робом можна добиватись користей, Українці навикли писати в Москву одні на других доноси: себе вихваляли, других чорнили.

Польща охолонула. Війна з московським государством знов обновилась. Московське військо вже поразили на Литві. Поляки йшли відбирати Україну від Москви. Головний проводир московських військ в Україні Шереметев, за радою переяславського полковника Цицури, задумав випередити Поляків и рішився йти на Волинь в польські займища, а з ним мав йти Юрій Хмельницький с козаками. Шереметев чоловік гордий и строгий, вспів роздражнити против себе и козаків, и духовних и наконець самого Хмельницького своїми різкими зачіпками и гордощами: „Сёму гетьманикови, — сказав Шереметев про Хмельницького, — лучче личить гуси пасти, як гетьманувати.“

В другій половині вересня 1660 р. двигнулось в сторону Волині московське військо. Хмельницький ишов иншою дорогою.

Поляки під начальством Любомирського и Чарнецького напали на московське військо, поразили його и облягли під місточком Чудновом; потім Поляки разом с Татарами 7-го жовтня напали на козацький табор під місточком Слободищем кілька верстов од Чуднова. Юрий Хмельницький так залякався, що тоді ж обіцяв піти в черці. В козацькім таборі повстав нелад. Багато старшин сердилось за обмежене їх прав після договору заключеного в Переяславі: не хотіли служити Москві, лютились на Шереметева и говорили що лучче помиритись с Поляками. В польський табор виправився яко посол од війська Петро Дорошенко, котрий замітно змів зберегати тоді своє достоїнство перед Поляками. Предкладаючи Любомирському мир, він не дозволив польському панови на себе кричати и сказав: „Ми добровольно предкладаємо вам мир, забудьте стару ненависть, а ні то — у нас є самопали и шаблі.“ Дня 18-го жовтня козаки с Поляками постановили договір на услівях гадяцького трактату, та тільки з виключенем одної точки, що до великого княжества руського, найголовнійшої в сім договорі.

Скінчивши с козаками, Поляки облягли московське військо. Пора була слотлива; боєвих запасів и живності у Москалів не ставало. Переяславський полковник Цицура с своїми козаками зрадив и віддався Полякам. Ся обставина спонукала Шереметева зложити оруже. Поляки заключили з ним такий договір, який колись то заключили з Шенним. Московське військо випускало з услівем, щоби зложили оруже и знамена польских панів, а потім ручне оруже ім повертали; крім того Шереметев обовязався вивести московські війська з усіх українських городів. Та як Москалі зложили оруже, Поляки віддали їх на грабуванє и на різню Татарам; самого Шереметева видали татарському проводирови султанови Нуредину в полон, а інших московських начальників упровадили в Польщу.

Таким способом цілий козацький край правобіч Дніпра знов підчинився Польщі. Лівобіч полтавський, прилуцький и миргородський полк також не хотів підлягати Москві; та полковники переяславський Сомко и ніжинський Золотаренко (оба були шуринами Богдана Хмельницького) стояли за царя и в короткім часі привели в послух цілу лівобережну Україну. Юрий Хмельницький кілька разів силкувався дістатись на лівий берег, та його відбивав Сомко, що став наказним гетьманом.

С того часу по обох сторонах Дніпра довго точилися чвари. Правобіч нарід ненавидів Поляків и нахилився в підданство цареві; старшина и полковники то сюди то туди хилились; молодий

гетьман не в силі був вивести лад с підчиненими; наконець почувуючи и пізнаючи свою неспосібність, він скликав козаків на раду під Корсунем и заявив, що не в силі управляти козаками, що Бог ёму не дав отцівського щастя и він тому хоче уступитись с світа: 6-го січня 1663 р. він постригся. Замість ёго дістав гетьманство, дорогою интриг и підкупства, Павло Тетеря, що був за Хмельницького переяславським полковником. Сей дучлиний егоист думав тільки про свої користи и перше в Москві виставляв свою вірність цареві, а тепер стався сторонником Поляків, бо побачив сили по їх стороні. Він оженився з дочкою Хмельницького, Стехою, вдовою Данила Виговського. Се подруже дало ёму значенє и разом с тим більші грошеві достатки.

Лівобіч Дніпра Сомко добивався гетьманства. Золотаренко хотів то для себе дістати. Оден на другого писали вони в Москву доноси и в Москві не знали кому вірити. У Золотаренка явився тоді зручний и сильний помічник. Протопіп Максим Филимонов багато разів уже писав у Москву доноси про українські справи и позискав у бояр довірие; наконець особисто прибув у Москву и так умів підместитись бояринови Ртищеву, що, принявши чернецтво, був посвящений, за впливом сёго боярина, на уряд єпископа мстиславського и оршинського під именем Методія и навіть назначений надзирателем митрополитого престолу, не зважаючи на те, що тоді ще жив митрополит Денис Балабан. Московське правліне не хотіло признати Дениса в ёго уряді за те, що Денис яко митрополит ківський не хотів приймати благословеня від московського патріярха.

Вслід за тим явився третій претендент гетьманства: се був Іван Мартинович Брюховецький, колишній слуга Хмельницького, що став кошовим атаманом в запороській Січі. Він позискав чималу прихильність Запорожців и дістав новий, ще небувалий, уряд кошового гетьмана. Сей зручний и хитрий чоловік вибрав найудатніші дороги для осягнень першеньства. З одної сторони він писав у Москву дуже унижені письма и подавав надію, що як він стане гетьманом, то підчинить Україну тіснійше московській власті; заразом він нахилив до себе и Методія. З другої сторони Брюховецький заявлявся яко сторонник простих бідних козаків и посполитого народу. Ёму була зовсім спідручна така роля, тому що Запороже по смерті Пушкаря сталося прибіжищем тих, що не були вписані в реєстер, а хотіли бути козаками. Ёго запороські агенти росіялись по Україні, настроювали народ в ёго користь, впевняли, що з ёго гетьманством настане загальне козацтво,

підбурювали чернь против знатних. У народу повстало змагане грабити богатих и знатних: їх достатки вважали плодом обдираня народу. Повстало домаганє, щоби нового гетьмана вибрали на так званій „чорній раді“, т. є. на такій, де би брала уділ вся громада народу. Методий, що перше був приятелем Золотаренка, отверто перейшов на сторону Брюховецького и старався за ёго перед московськими боярами. Тоді Золотаренко вбачаючи, що ёму не бути гетьманом, помирился с Сомком и зачав односердно дбати об сім, щоб на будущій раді вибрали Сомка. Та се було вже за пізно. Примиренє се не помогло партії знатних. Методий сильно поперав у Москві Брюховецького, представляв Сомка и Золотаренка яко тайних сторонників Поляків и впевняв, що як виберуть Сомка, то наступить зрада. Крім того сам Сомко не припав до вподоби Москві, тому що неустанно жалувався на кривди, що діяли московські вояки Українцям и в загалі перед царськими послами заявлявся яко вольний чоловік. Московське правліне рішило зібрати всенародно або чорну раду и затвердити гетьманом сєго, хто буде на ній вибраний. В тій цілі виправлено в Україну князя Великогагина.

Раду назначено в червцю в Ніжині. Брюховецький через своїх Запорожців пагнав там великі ватаги чорного народу, що йшов з ненавистю до богатів и знатних и в надії їх грабити. Методий був невідступно при царськїм послі. Московське військо, зложене переважно с чужоземців, прибуло також на раду. Дня 17-го червця, ис сходом сонця відкрито раду читанєм царської грамоти. Не вспів князь Великогагин скінчити читаня, як піднялось замішанє: одні окликали гетьманом Сомка, другі — Брюховецького. Дійшло до бійки. Тоді московський полковник, німець Страсбург, розігнав їх пустивши поміж них ручні гранати. За Брюховецьким була більшість. Сомко втік. Народ кинувся на вози старшин и знатних козаків и ограбив їх. Сомко и інші полковники и старшини, разом до пятьдесятя людей, виратувались перед народнєю злостю тим, що удались о поміч до князя Великогагина и московський боярин вислав їх під сторожею в ніжинський замок.

На другий день князь Великогагин потвердив Брюховецького гетьманом. Три дні за відомостю Брюховецького діялися насиля, погана пиятика, грабіжі. Лихо було кождому, хто носив тільки кармазиновий жупан; багато тільки тим способом виратувалось, що одяглися в свити. Як проминуло три дні пільги, казав Брюховецький застановити безлад, що ще довго проявлявся в ріжних місцях.

С потвердженням Брюховецького в гетьманстві, всі старшини и полковники були нові, настановлені з Запорозжів; кождому полковникови дали осібну сторожу. На Україні настало панованє людей попереду бідних, незначних: тепер вони знов стали панами и упоєні незвиклим достоїнством, не знали міри своїм примхам и самоуправі. Народ зведений мрією козацької рівності, був жорстоко одурений; ті що кричали против знатних и богачів, як тільки стали самі знатними и богачами, налягли на громаду ще з більшою вагою, як давні знатні.

Новий гетьман представив правліню своїх скинених противників яко царських зрадників. Їх казали судити військовим судом. Та судями були вороги оскаржених.

Дня 18-го вересня, в Борзні, відрубали голову Сомкови, Золотаренкови и ще кільком людям; інших вислали в кайданах у Москву, а відтам у Сибір. Се були перші Українці, вислані в Сибір.

С того часу Україна распалася на два гетьманства, и се трівало до упадку козацтва правобіч Дніпра. Воно на час одізналося и в церковнім ладі. Денис Балабан умер в Чигирині, де була столиця гетьманства правобічної України; на ёго місце вибрали Осипа Нелюбовича-Тукальського, єпископа Могилівського. Московське правління не узнавало ёго и не переставало називати надзорцем митрополіи Методія и заходилося, щоб сёго ввести на уряд митрополита, та царгородський патріарх на се не годився.

Успіхи Поляків у війні з московським государством спонукали короля Яна-Казимира до сёго, що він забажав підчинити собі и лівобережну Україну. В Січню 1664 р. він посунувся через Дніпро. З ним мусили йти також козаки під начальством свого гетьмана Тетері и союзні Татаре. Города лівобережні піддавались. Тільки місточко Салтикова Дівиця боронилось завзято и всіх мешканців вигублено. Король дійшов до Глухова, стояв під ним пять неділь и не міг ёго взяти. Тут в польським таборі росстріляли козацького полковника Ивана Богуна, одного з найхоробрійших товаришів Богдана Хмельницького, підозріваючи ёго о зраду. Між тим Запорозжці під начальством Сірка и Сулеми, що були по-заду короля, почали відберати козацькі города правобіч Дніпра. Се змусило короля вернутися на правий берег Дніпра.

Польський начальник Чарнецький розбив Сулему, а польський полковник Маховський спіймав бувшого гетьмана Виговського, що носив уряд кївського воеводи, и росстріляв ёго с підмови Тетері, котрий обвиняв Виговського о замір піддатися Москві.

З усёго видно, що Виговський дійсно був с Сірком в порозуміню: роздражений против Москви боявся він, щоб Москва не закріпостила України, помирився с Поляками, надіючись дати своєму рідному краю незалежність и свободу в тім виді, в якім вона була доступна ёго поняттям, та жорстоко завівся; власне вивисшене не вдоволяло ёго; и так він ще раз відважився повстати и згинув перед часом, не вівши нічого вдяти.

Не обмежуючись сим, Тетеря обвинив о зраду митрополита Осипа Тукальського и свого шурина Юрія Хмельницького, що в постриженю звався Гедеоном. Король казав обох вислати в Марієнбурську твердиню, де вони просиділи два роки.

Брюховецький по відступленю короля, сам перейшов за Дніпро, взяв Канів, Черкаси, але потім одступив назад, а Чарнецький знов підбив відобрані Польщі городи и місточка, вийшов до Суботова и викинув з могили кості Богдана Хмельницького. Незабаром був сам Чарнецький небезпечно ранений в одній стичці и зійшов с поля дієвого.

Гетьман Тетеря скоро переконався, що ёму не дати раїи с козаками и не вдержати України під властю Польщі. Він похватився забрати військову скарбоню и втікав з жінкою в Польщу, та в дорозі Сіро відбив у ёго скарбоню.*) На ёго місце в Україні одна партія, при помочи орди, вибрала Степана Опару, а друга, також с помочю Татар, скинула Опару и настановила гетьманом Петра Дорошенка: се сталося 1665 р.

С того часу до 1677 р. история українського козацтва переважно обертається около сеї особистості. Постійною цілю змагань Дорошенка було, получить Україну під одною властю и злучити козацькі сили; він не тернів Поляків и ціяк не хотів, щоб Україна зіставала під їх властю; все заявляв готовість бути під властю Москви, та не инакше, як из збереженем прав самостійності України, щоб московське правління не посилало там своїх воеводів, не мішалось у внутрішні справи и обходилося с козаками, як з народом вольним. Обставини спиняли ёго з усіх сторін добитися такого политичного идеалу и він мусив вести тяжку завязату боротьбу з ними.

В осени 1665 р. Брюховецький виправився в Москву, де ёго прийняли з великою шаною и надали боярство. Він оженився з боярською дочкою и дістав богате придане від царя,

*) У Тетері видурили в Польщі всі гроші, які він привіз з України; він пішов до Турції, де вмер в бідності.

близько Стародуба, сотню Шентаковську, що займала багато сіл і земель, а полковникам, котрі з ним приїхали, надали дворянство. Щоб догодити Москві, Брюховецький сам заявляв бажане знищити місцеві привилеї краю: так на приклад подавав він раду знищити привилеї українських городів, впевняв, що міщане тягнуть на польську сторону, що між ними бідні висилаються податками і підводами, а купці і богачі коштом бідних багатіють; раєв помножити московських воеводів, завести орендарську продаж горівки, зробити спис народу, установити на московський лад митарів і прислати митрополита з Москви, замість виборного вольними голосами. По повероті в Україну с початком 1666 р. Брюховецький через усє то опишився в неприязних взаєминах до цілої України. Козакам не сподобалось єго вивисшенє в боярство. „В нас перше бояр не бувало, — говорили вони: — через єго в нас усї вольності запропащуються“. Полковники поставлені дворянами, боялися показати перед козаками, що цїнять новонабутое достоїнство. Оден з них говорив: „Міні дворянства не треба, я по давному козак!“ Єпископа Методія роздражнїло предложєнє, щоб посилати митрополита з Москви; українське духовенство подїляло єго невдоволенє. Роздражненє змоглось, як приїхали нові московські воеводи на усї значні городи*), и з ними вояки; Брюховецький прохав, щоб іх було бїльше; приїхали переписці, стали списувати всїх людей по городах и селах и накладати данину. В городах з міщан настановили митарів, щоб зберали царські доходи. Москалі стали погано обходитись з людьми: „Полтавський воевода — жалувались козаки — лає нас поганими словами (що найбільш дражнїло Українців); коли хто прийде до єго — плює на того, каже солдатам бити в карк...“ В багато місцях жалувались на великі драчки, на насилє и грабїж, на зневагу жінок и дївчат и т. и. Сам гетьман був вельми користоблюбний, жорстокий и надїючись на захист Москви, не знав границь своєї самоволї; єго полковники були також напасні и грабежливї. Народ не довго терпїв; повстало зворушенє разом в кількох городах, стали убивати московських вояків. В Переяславі вбили козацького полковника Єрмоленка, спалили город, позабивали вояків; сам царський воевода ледво спасся. На Брюховецького загально обурились; росширилось бажанє вступити під власть Дорошенка.

*) Крім Києва, Переяславля и Ніжина, де вже були московські воеводи в Прилуки, Лубни, Гадяч, Миргород, Полтаву, Батурич, Глухів, Сошицю, Новгород-Сїверський и Стародуб.

В 1667 р. заключено Андрусівський мир и се стало новою, сильнішою причиною зворушення. Українці вважали Нащокіна найбільшим ворогом своїм, толкували, що з ёго підмови московський цар мириться с польським королем, щоб вигубити козаків; Запорозці, рішущі и відважніші від инших, спіймали царського посла Ладигенського, що їхав у Крим, и вбили.

Від самого приїзду Брюховецького народ не хотів платити податків и всяких данин, заведених на московський лад. Козаки грабили и били зберачів; та тоді й між Українцями був нелад: міщане й селяне дерлися с козаками, котрі з наказу гетьмана и полковників збирали для сих дачки. Всі тим не менше сходилися в тім, що не терпіли гетьмана.

Методий, що перед тим найбільш підмагав вивиснене Брюховецького, стався ёго ворогом и лихословив Брюховецького в своїх письмах до московських бояр. Брюховецький с своєї сторони писав у Москву доноси нв Методія. Будучи на соборі, що засудив Никона, Методий замітив, що з ним у Москві обходяться не так ласкаво, як перше, и повернувши на Україну предложив згоду Брюховецькому и став ёго намовляти до зради цареві. Брюховецький побачив, що зайшов далеко, що козаки роздражені против Москви вважають ёго головним справцем напастий, котрі терпить Україна від московських людей: здавалось, що поправити діло можна було тільки чим скоршою зрадою Москві. Брюховецький на сам перед погодився з Дорошенком. Сей разом з митрополитом Тукальским заманув Брюховецького надією, що він лишиться гетьманом, як стане з ними ділати одностайно и відступити од Москви. Брюховецький зібрав на раду своїх полковників: усі рішили відорватися од Москви и піддатися турецькому султанові, щоб с помічю Турків видобутись с під московської власті. Дня 8-го лютого, в Гадячі, Брюховецький заявив воеводі Огареву, щоб він геть забрався з вояками. В Огарева було всього трохи над 200 людей; випадало забератись... Та козаки кинулись на Москалів, половину вирізали, решту оббили и взяли в полон. Брюховецький оповістив своїм універсалом, що московські послы с польськими послами постановили зруйнувати цілу Україну и вигубити всіх людей від малого до великого. Таку саму грамоту післав він донським козакам, вговорюючи їх з „господиномъ Стенкою“ одностайно ділати.*) Народ, що й без того ворухився по всіх усядах, став вигубляти всіх Москалів у своїм краю.

*) Варто замітити, що поміж оскарженнями против Москви найпоганішим вчинком Москалів названо се, що „вони скинули святійшого отця патріярха, котрий учив їх мати милость и любов для ближніх“. Никона в загалі шанували на Україні.

Зрада Брюховецького сильно поразила московське правління; воно сього не сподівалось. В Києві, Переяславлі, Ніжині и Острівовоєводи с трудом одбились від козаків и сиділи в облозі, дізнаючи чималого недостатку; в інших — вони погибли разом з воєнними людьми під ножами и киями лютуючого народу. Коли об сім дізнались в Польщі — то Поляки говорили московським послам: „Треба нашим володарям післати війська — випалити и повбивати сих зрадників-козаків, щоб міста їх були пусті, тому що вони и вас и нас зраджують и добра від них не буде!“

Весною князь Ромодановський розпочав війну облогою города Котельви. До Брюховецького прийшли на поміч Татаре. З-за Дніпра йшов с козацьким військом Дорошенко; Брюховецький вийшов ёму на зустріч з Гадяча. Недалеко Опочні прийшло до ёго десять сотників з домаганем, щоб оддав булаву, знамя и пушки. Брюховецький побив сих сотників и вислав їх закованих в Гадяч. Та тут зворушилася против ёму громада козаків, вдерлася в шатро, сіймала и затаскала до Дорошенка. Дорошенко тільки дав знак рукою: козаки здерли з Брюховецького одіж и били до смерті оружем, вилами и киями.

Сумятиця в народі була так велика, що вслід за тим розлягалися крики: вбити Дорошенка. Та задніпрянський гетьман утихомирив юрбу, викотивши її кілька бочок горівки. Дорошенко зібрав всенародню раду и питався: „Що тепер діяти? Чи миритись з Москвою? Чи піддаватися Польщі або султанови?“ Народ не хотів чути про Польщу, лаяв Москалів за їх напасті и давав перед турецькій власті. Дорошенко виступив проти Ромодановського, котрий сей час одступив од Котельви. Тепер ціла Україна була в руках Дорошенка; ёму лишилося тільки укріпити свою власть, та тут на лихо прийшла до ёго вість с Чигирина про зраду жінки: він пішов за Дніпро, забравши с собою полонених московських начальників и єпископа Методія, а начальство над лівобережною Україною поручив своему генеральному осаулови Демянови Многогрішному. Зараз по відході Дорошенка Ромодановський рушив на Україну и заняв Ніжин; Многогрішний замість битися з ним, заявив бажане піддатися цареві, надіючись зістати гетьманом. Тоді заступником козаків явився чернігівський архієпископ Лазар Баранович; він просив письменно в царя прощення народові, та молив, щоб на Україну не посилати воєводів; то само прохав и Многогрішний и представляв, що всё лихо склалось від напасті из сторони воєводів та с хитрощів єпископа Методія. Толки про вибір нового гетьмана велися кілька місяців,

а тим часом московське правління зносилося з Дорошенком. Царські послы намовляли Дорошенка відлучитись од бисурман и бути покiрним Польщі. Дорошенко стояв на однім: що він из своїми козаками ніяк не хоче бути під властю Польщі, тому що с Поляками задля їх хитливості годі заключати який тревалий договор, — впевняв, що він зовсім не ворог Москви, що бажає з усею Україною бути під властю великого государя, але не инакше, як тогді, коли государ прийме під свою власть обі сторони Дніпра, не буде посилати воєводів и нарушати прав козацьких, одним словом, щоби всё було так, як постановлено в першім договорі, заключенім з Богданом Хмельницьким: инакше Дорошенко ніяк не хотів покидати думки про підданство Турції. Само собою розуміється, що московське правління не могло посунутись до того, чого домагався Дорошенко, бо було в союзі с Польщею.

В марці 1669 р. в городі Глухові зібралася рада и на ній вибрали гетьманом лівобережної України Деяна Многогрішного. Всі заходи нового гетьмана, архієпископа Лазаря и старшин об визволеню України від воєводської управи позістали даремні тим більше, що тепер, як и давніше між Українцями були такі, що гляділи власної карієри, котрі писали в Москву противне тому, чого прохало українське начальство и впевняли, що народ більше бажає воєводської, як козацької управи. Першим с таких був Семен Одамович, ніжинський протопій, що думав, як здається ити слідом Методія. Після договору заключеного в тім часі, воєводи зіставали тільки в деяких городах.*) Реєстрових козаків устанавлено тільки 30.000, котрі мали жити с податків з усяких місцевостей, крім монастирських и церковних. Зруйнованим городам дано пільгу на десять літ; гетьманів будуть виберати наперед на раді, а цар буде потверджувати та вони не можуть зноситися з чужоземніми володарями. Тоді козаки на раді замітили, що всі межиусобиці на Україні походять с того, що ратаї самовольно хотять називатися козаками и починають чвари, а тим самим — справдешнім козакам роблять нечесть. Щоб се відвернути, рішено установити осібний козацький полк в 1000 людей, котрий мав наглядати, де починаються бунти и стлумлювати їх в зароді. Сей полк названий компанійським. Таким робом найважніше соціальне питанє, що хвилювало Україну с самого почину повстаня супротив Польщі, московське правління рішало тепер так, що вивисшувало виключно привилеєваний стан, з ущербом змагань народу до зрівняня своїх прав.

*) В Києві, Переяславлі, Ніжині, Чернигові и Острі.

Новий гетьман лівобережної України, Многогрішний, не визначався здібностями, а народ ёго не любив; до того ж ще він запивався и по п'яному допускався всіляких нечемностей. Ёго рідний брат, Василь, назначений чернігівським полковником, був також чоловік буйний, розпустний, звісний с того, що бійкою загнав жівку свою в могилу, за що носив на собі церковну клятву. Власть гетьмана не простиралася на всі області України, що мала бути під ёго начальством. Полки: лубенський, гадацький, прилуцький твердо стояли при Дорошенку; переяславський полк також стояв з ними одностайно, та потім — полковник Дмитрашка Райча, молдавський виходець, пристав с своїм полком до Многогрішного. Дорошенко силкувався, яким би се ні було робом, удержати цілу Україну під своєю властю, писав неустанно универзали, впевняв Українців, що усуне всякі суперечки и стоятиме одностайно за погибаючою отчиною. Між тим він усе приязно відносився до Москви, визволив на царську просьбу московських полонеників, неустанно зносився то з Москвою через післанців, то с київським воеводою. Усе була в ёго одна и та сама мова, хоч и в ріжних формах; змисл її був такий: най московський государ возьме цілу Україну під свою верховну власть, виведе своїх воеводів и лишить козаків обох сторон Дніпра під начальством одного гетьмана; разом Дорошенко прямо висказував перед царськими послами, що він с конечності віддається султанови и приведе турецькі сили на Поляків. Московське правління, зберегаючи договір с Польщею, вговорювало Дорошенка, щоб лишився вірним Польщі; таким способом воно піддержувало те саме роздвоєне України, против котрого так боровся Дорошенко. Обставини поставили Дорошенка в трагічне положенє: він бажав, подібно як Хмельницький, своїй отчині цілості и самостійності и разом уважав, що годі обійтися не признавши над собою власті якого небудь володаря; він давав перед власті московського государя, та мимо волі мусив виступати неприязно проти Москви и лічитися до найлютіїших її ворогів. Ёму приходилося боротись разом и с Польщею и з Москвою; с'єго мало: ёго ждала ще боротьба зо своїми. Запороже не хотіло підлягати ні Дорошенкови ні Многогрішному; там вибрали иншого гетьмана Суховієнка, котрий прикликав Татар и вступив у володіня Дорошенка. Шість полків*) піддалось ёму. Дорошенко був на краю свого унадку и

*) Уманський, білоперковський, корсунський, паволоцький, брацлавський и моголівський.

тоді вислав у Турцію своїх послів з рішущим предложенєм підданства. Се спасло ёго на час. В сю пору як Суховієнко обляг Дорошенка в Каневі, явився турецький чауш (гонець) и казав Суховієнкови одступити. Суховієнко не міг не послухати, позаяк ёго головна сила складалася с Татар, турецьких підданих. Суховієнко зрікся гетьманства; та вслід за тим уманський полковник Ханенко окликав себе гетьманом. З ним мала сточитись війна. Дорошенко підступивши під Умань, спершу уложив с Ханенком договір, щоб оба суперники їхали в Чигирин: най там рада рішить між ними спір и признає одного з них гетьманом; та Ханенко замість їхати на раду, завізвав кримську орду и пішов війною на Дорошенка. В обох суперників складалося військо переважно с Татар. У Дорошенка була орда білогородська, підвласна силістрійському паші. С Ханенком злучився Юрій Хмельницький, що тоді скинув чернечу одіж. Під місточком Стеблевом Дорошенко відніс побіду, прогнав Ханенка на Запороже, а Юрія Хмельницького піймав и вислав у Турцію, де він пересиджував в Семибантовім замку.

Ханенко не успокоївся, вислав посольство до польського короля и дістав од ёго грамоту на гетьманство на услівях Гадяцького договору. При помочи коронного гетьмана Яна Собієського, Ханенко утвердився в Ладижині. Поляки заняли городи Немирів, Брацлав, Могилів, Рашків, Бар и інші и віддали під управу Ханенкови. Таким способом явилось разом трёх гетьманів на Україні: двох на правобережній, оден на лівобережній.

В церкві також було роздвоєне. Методий, що попався Дорошенкови в полог, утік до Київа; але тамошній воєвода перевів ёго в Москву. Дорошенко прислав у Москву власноручне письмо Методія, котре доказувало неперечну участь в замислах Брюховецького. Методія замкнули в Новоспаський монастир, де він скоро вмер. Замість ёго Москва назначила другого надзорця митрополитичого престолу, чернігівського архієпископа Лазаря Барановича. Між тим правобіч Дніпра жив визволений з мариєнбурської тюрми митрополит Осип Тукальський, котрого посвятив и узнав царгородський патріарх; в Москві не довіряли ёму яко прихильникови Дорошенка и сторонникови цілості и незалежності України. Митрополит Осип, живучи в Чигирині, недалеко Дорошенка випросив у царгородського патріарха, що сей наложив клятву на Деяна Многогрішного, за ёго зраду Дорошенкови. Се сильно трівожило Многогрішного, особливо коли він послізнувшись упав и росчачнувся. Многогрішний вважав се знаком

божої кари и усильно просив царя, щоб вимолив ёму розрiшене од патрiярха. Цар вислав до патрiярха Методiя просьбу про Многогрiшного. Патрiярх був в труднiм положеню: вiн хотiв сповнити просьбу царя, та боявся турецького правлiня, котре поперало Дорошенка и Осипа; патрiярх нарештi дав розрiшене, але с тою умовою, щоб було тайне.

Скоро однак потiм обставини поставили Многогрiшного в неприязнi вiдносини з Московою. Воеводська управа була крайно незносна для Українцiв. Посполитi пiсля давнiго рвалися козакувати; компанiїци, приборкуючи їх, заподiвали їм всiякi кривди; стали проявляти вибухи народнiго невдоволення. Многогрiшний, так як ёго попередник, вижидав загального бунту, котрий був тим можливiший, що Дорошенко тiлько россилав своїх агентiв, щоб пiдмавляли лiвобережних Українцiв — дiлати одностайно з ним при турецькiй помочи, щоб вернути своїй отчлiвi волю и цiлiсть. Деякi полки отверто стояли за Дорошенком. Українцiв дражило крiм сiго й те, що пiдчас переговорiв мiж Нашокиним и комисарами про потвержене Андрусiвського миру українських послiв не допустили до участi в сих переговорах. Ождане видане Польщi Киiва з усiма ёго святощами вражало народне чуте. Многогрiшний у своїх письмах до Артамона Сергiєвича Матвiєва вговорював московське правлiне, щоб визволило Україну вiд воеводської управи и суду; сiго просив и Лазар Баранович. Та в Москву приходили письма и нiжинського протопопа, Семена Одамовича, котрий тiлько обмавляв Барановича и Многогрiшного, хоч рiвночасно удавав приятеля сiго остатнiго; в своїх письмах, що вислав у Москву, вiн впевняв, що Україна тiлько й держиться присутностю воеводiв и воєнних людей и негайно зворушиться, як тiлько їх виведуть. Московське правлiне, настроюване такими доносами, не виводило воеводiв и казало доглядати самого гетьмана; в гетьманській столицi Батуринi був стрiлецький голова Григорий Неєлов, котрий доносив в Москву о поступках гетьмана. Многогрiшний висказував по п'яному уразливи замiтки и похвали над Московою. Дорошенко вiйшов з ним у зносини и вговорював щоб поступав з ним одностайно. Незвiсно до якого степеня Многогрiшний рiшився бути союзником Дорошенка и почати неприязнi виступленя против Москви, але Многогрiшний висказав сам московському гонцеву, Танєєву, замiр, що нiяк не вiддасть Киiва Полякам и разом з Дорошенком воюватиме Польщу.*) Поки мо-

*) Пiсля донесеня Танєєва Многогрiшний говорив ёму мiж иншими от що: „Государ нас шаблею не взяв; ми ёму добровiльно пiдались задля одної вiри. Коли

сковське правління рішило, як поступати з доносами на Многогрішного, повстала против ёго змова; головою сеї змови був обозний Петро Забіла. Він нахилив на свою сторону писаря Мокриєвича, суддів: Домонтовича, Самойловича и переяславського полковника Дмитрашка Райча. Дня 13. марця, в ночі, змовці спіймали Многогрішного и вислали в Москву с писарем Мокриєвичем. В Москві Матвієв почав ёго допитувати и мучити. Демян виперався зради, але признався, що по пьяному говорив „нісенітниця“. Старшини именем цілого українського народу просили покарати смертю бувшого гетьмана и ёго брата, Василя. Дня 28. мая 1672 р. вивели осуждених на кару в Москві; але цар вислав гінця з вістю, що він на „просьбу своїх дітей заміняє смертну кару на вигнанє в Сибір“. Демяна вислали в Тобольск з жінкою Настасею, дітьми, братом Василем и племянником. Вислали в Сибір и другів ёго: піжницького полковника Гвинтовку и осаула Грибовича. Грибович утік с Сибіри, и тому тамтих вигнанців якийсь час держали в кайданах, виправили в Селенгинск и заставили в службу. Опісля спіймали и вислали в Сибір, на донос, запороського отамана Сірка, але незабаром ёго узнали невинним и повернули назад.

Дня 17. червця, того ж року, недалеко від Конотопа в козачій Дуброві, після распорядження князя Ромодановського, в присутності архієпископа Лазаря, вибрали на раді нового гетьмана, Ивана Самойловича, що був перше генеральним суддею. Ёго вибрано найбільш по бажаню и через хитрощі військової старшини. Нововибраний гетьман був сином священника, що жив перше правобіч Дніпра, опісля ж перейшов на ліву сторону в містечко Старий Колядин. Иван Самойлович був чоловік учений, але мало спосібний, письмопоклонний перед сильними, гордий и бутний с підчиненими, а заразом користолобний. На дієве поле вступив він яко сотенний писар; за Брюховецького підлещувався генеральному писареві Гречаному и зівстав сотником, а потім в Чернигові наказним полковником. Він не пристав до зради Брюховецького, зближився з Многогрішним, позіскав ёго довіре и став генеральним суддею, а потім разом з иншими занастив Многогрішного, заслужив собі прихильність старшин надзвичайною догодливостю и ласкавим обходженем; вони вибрали ёго в надії, що матимуть в нім покірне орудє.

Київа и инших українських городів ёму не треба, и він їх віддає королеви, то ми поглядимо иншого володаря“.

Переверт лівобіч Дніпра стався тоді, як Дорошенко правобіч ухопився роспучного и рішущого способу. Їму на поміч вирушило 300.000 турецького війська; сам падишах Магомет IV. проводив сими силами. Над урочищем Батогом розбили Ханенка и проводиря польского війська Лужецького. Турки и Татаре кинулись на Каменец, де тоді була незначна польска залога. Осажені вступили в переговори и піддали город с тим услівем, щоб залогу и мешканців випустити на їх бажане, а иншим мешканцям, що схо-ять лишитися, запевнити беспечність їх життя, майна и кілька церков для свобідного богослуженя. Турки казали перемінити в мечети церкви и між тими й собор, лишивши для християн, православних, католиків и Вірмен по одній церкві. Вересня 19-го Магомет IV. триумфально вїхав у город просто до головної мечети, що була соборною церквою; и як розказують Турки в знак побіди исламу над християнством, клали образи святих на болотнистих місцях улиц, куда проїздив султан. Мешканців пощадили; однак узали в гареми падишаха и єго пашів найкрасші дівчата.

Поляків до крайності поразила отся подія, и слабій польский король Михайло поспішив просити в турецького султана миру. Мир заключено під Бучачом в Галичині. Поляки відступали Туркам Поділе и Україну и крім того обіцяли платити річно 22.000 червінців.

Дорошенко вельми помилився. Турки не думали привернути єдності в Україні, а між тим Дорошенко, ставшися турецьким підданам обурив на себе и свій народ и християнських сусідів. Мир Польщі с Турцією не міг бути тревалий; одностайно с Польщею готовилась против неї виступати Москва: Дорошенко союзник Турків, мусів перший прийняти на себе удари ворогів исламу. Між тим сили єго меншали; народ, як перше переходив с правої сторони Дніпра на ліву, тепер втікав тамтуда більшими ватагами; значна часть утікачів посувалась на схід у вольні степи полудневих україн московського гусударства (нинішних губерній: ворошіської, курської и екатеринославської). Права сторона Дніпра що раз ставала безлюдною. Дорошенкови и Ханенкови приходило володіти над бідними останками що дня малівної людності, боротися чужими силами за опустілу рідну землю. Знов звертався Дорошенко в Москву, знов упевняв, що вірний гусудареві, и просив єго прийняти в підданство, та все ж не инакше, як під тими услівями, котрі подавав перше: щоб Україна була одностайна и свобідна. „В мене дітий нема — говорив він: — я

про себе не дбаю, але діло йде про всіх людей наших“. Московське правління лестило Дорошенка обіцянками. Після того, як Поляки самі відступили Турції Україну и зреклися панування над сею землею, відповіднійше було годитися з Дорошенком на єдність обох сторін Дніпра. Та Самойлович боявся, щоб ёго не позбавили гетьманства и не оддали Дорошенкови, тому старався підбурити Москву против Дорошенка и раяв ёму не вірити. Замість примиреня з Дорошенком вислали против ёму козацьке и московське військо під начальством Ромодановського. Се військо не вчинило нічого важного, але Ханенко, а з ним и кілька полковників прислали просити ласки царської милості. Дня 17. марця 1674 р. Ханенко а з ним кількох полковників*) правого берега Дніпрового явилися на раду в Переяславль. Ханенко зложив гетьманську булаву, а правобережні полковники, що з ним були вибрали гетьманом Самойловича.

Значна часть лівобережної України переходила знов під власть московського государя. Лишилося тільки, щоб Дорошенко піддався. Справді чигиринський гетьман вислав до Ромодановського генерального писаря Мазепу и заявив, як се він багато разів робив перше, що бажає бути в підданстві великого государя. Та Дорошенко ніяк не хотів, щоб ненависний и погорджуваний ним син попівський, Самойлович, був гетьманом над обома сторонами Дніпра, тим більше, що сам Дорошенко боявся про власну жизнь и ожидав, що як він піддається, то Самойлович казнить ёго, як Брюховецький казнив Сомка. Заразом вірі ёму старшини и полковники боялися того ж и воліли ще раз поспробувати удержати незалежність при турецькій помочи. Дорошенко хиявся то сюда то тудя, а впевнившись, що ворог ёго Самойлович сильний и має царську ласку, ще раз закликав на поміч Турків и Татар. Се значило, як говоритьсь, поставити на карту останній достаток. В серпню 1674 р. турецькі и татарські ватаги прийшли и опустошали Україну. Город Ладизни взяли приступом. Уманці присяли спершу гарнизон турецький, та опісля вирізали ёго за що Турки збурили город и вигубили всіх мешканців. Після вістий сучасних, текла кров ріками. З другої сторони Самойлович и Ромодановський с царськими військами пустошили Україну идучи як Чигирини. Кримці відбили їх од гетьманської столиці; Ромодановський и Самойлович одступили, спалили Черкаси и відійшли за Дніпро. Турки віддалилися. Тоді Дорошенко зовсім вже втра-

*) Канівський, корсунський, білоцерковський, уманський, торговицький, брацлавський и паволоцький.

тив прихильність народу. Остатки правобережної людності йшли ватагами в лівобережну Україну. Черкаси, Лисянка, Мишин, Богуслав, Корсунь зовсім опустіли. Приклад одних потягав за собою других; переселенці часто лишалися в землях лівобережних полків; та незрівнано більше число їх шло на слободи, дальшена схід.

На Турків надії вже не було: два рази приходили вони на поміч Дорошенкови и не принесли ніякого хісна, а тільки спустилися край. В слідуючім 1675 р. и Москалі и Поляки збирались спільними силами укарати Дорошенка, та не погодилися між собою. Польський король, думаючи все ще при собі удержати козаків, назначив гетьманом замість Ханенка, що піддався Росії, бувшого подільського полковника Гоголя. Сей проводир козаків держався з малою горсткою на Полісю. Гетьман Самойлович не раяв московському правліно посилати військо разом с польським в Україну, представляючи, що як тільки козаки будуть разом с Поляками, — то зараз поперечаться між собою.

Дорошенко готовий оддатися Москві попробував се так вчинити, щоб обминути Самойловича; він закликав на раду Сірка з Запорожцями. Так прибули и Донці під проводом Фрола Минаєва. Дорошенко в присутності духовенства присягнув на євангеліє на вічне підданство цареві, просив Запорожців и Донців причинитися, щоб цар лишив ёго з усім „товариством“ в своїй ласці и обороняв своїми військами від Турків, Татар и Ляхів, щоб права сторона Дніпра під царською рукою знов могла залюднитися. Сірко дав об сім знати в Москву; та Самойлович и тепер боявся, щоби таким робом не повстала сильна партія и не позбавила ёго гетьманства в користь Дорошенка. При помочи Ромодановського він успішно діяв у Москві, обмовляв Дорошенка и Сірка и представляв, що таким поступком нарушені ёго права яко гетьмана. Цар казав заявити догану Сіркови за то, що таке робить мимо гетьмана Самойловича, тому, що гетьманови а не кому иншому поручено зробити лад з Дорошенком. В січні 1676 р. в останні дні життя Олексія Михайловича прибув у Москву тесть Дорошенка, Павло Яненко-Хмельницький, и привіз турецькі „санжаки“: бунчук и два знамена (що означали колишнє підданство Дорошенка Турції, від котрого він тепер одрікався); через ёго Дорошенко заявляв покірність московському цареві и просив тільки, щоб позволив ёму, всім ёго своякам и цілому народови лишатися правобіч Дніпра и не переводити народу на ліву сторону, позаяк розійшлася вість, що правліне хоче спалити всі городи и виселити с правобережної України весь народ. В Москві

Дорошенка похвалили за ёго готовість покоритися цареві, та домагалися від ёго такого діла, від котрого він хотів всяким способом вивинутись — зложена присяги перед Самойловичем.

Цар Олексій Михайлович умер; минув ще рік. Самойлович старався всіми силами очернити перед московським правлінням Дорошенка и Сірка. Він чув се, що ёго в Україні не любили за пиху и лукавство, він боявся, що полковники уложать против ёго змову. Самойлович домагався всіми силами, щоб Дорошенко був у неласці у Москві и не міг стояти ёму на дорозі.

В 1677 р. Самойлович писав у Москву, що на заклик Дорошенка знов идуть Турки на Київ. В відповідь на се письмо казали ёму ити разом з Ромодановським війною на Дорошенка. По невеликій стичці під Чигирином, Дорошенко вийшов з духовенством, старшиною и народом с Чигирини и три верстви від города, над річкою Янчаркою зложив булаву, знамя и бунчук и присягнув цареві. Ёго спершу помістили в Сосниці.

В тім часі на Україні відкрили змову против Самойловича. Проводирами ёго були стародубський полковник Рославець и звісний вже нам своїми доносами протоїпін Одамович. Рославець наклонив деяких полковників*), котрих Самойлович був настановив, щоби скинули Самойловича и признали гетьманом Дорошенка. Тоді Дорошенка завізвали в Москву ніби то для того, що цар хоче держати ёго при собі для поради в справах важних. Самойлович був вельми не рад с того, тому бо боявся, щоб Дорошенко не позискав ласку в Москві и не пошкодив ёму; та мимо заходів Самойлович ніяк не міг перешкодити покликаню свого суперника. Рославця и Одамовича засудив суд військовий на кару смерті, Мокриєвича на вигнане а иншим раяли тільки, щоб вони присягнули вірність гетьманові. Цар Хведор помилував осуджених на смерть. Одамович постригся, но Самойлович все-таки наставляв, щоб Рославця з Одамовичем вислати в Сибір. Дорошенка приняли в Москві дуже ласкаво, бо він не мав уділу в змові и ёго тому не прослідували. Але ёму було вельми тяжко там пересилатись; після ёго слів іхав він у Москву як на смертну кару. Він уже не вернув на Україну. Московське правління рішило ёго держати в Московщині и зажадало, щоб прислали з України ёго жінку й дочку. Жінка Дорошенка, дочка Яненка-Хмельницького, була ледача и склонна до пиянства. Чоловік, разом с тестем, всадив її до мо-

*) Переяславського Дмитрашку Райча, прилудського Горлеика и генерального писаря Карпа Мокриєвича.

настиря, але опісля погодився з нею и вона обіцяла ёму ніколи не брати в губи напиктів, але по відъїзді чоловіка в Москву вела знов ледаче жите а як її заявили, що вона має їхати до чоловіка, то сказала: „Як мене пішлють силоміцю в Москву, тоді Петрови не жити“. Дорошенко не домагався її прикликання и здається був навіть рад, що її позбувся. Підчас побиту в Московщині Дорошенка настановляли воєводою и дали яко посідмість тисячу хат в селі Ярополчі, Волоколамського повіту. С того часу він щез для исторії*).

Турки сильно докучали, дізнавшись, що Дорошенко, котрого вважали турецьким підданним, оддавсь Москві. Щоб удержати власть над Україною, казав султан визволити с тюрми Юрія Хмельницького, оголосив ёго гетьманом и князем України и вислав с турецьким військом добувати батьківщини.

В Чигирині по відході Дорошенка, московським воєводою настановлено Німця Трауерніхта. В серпні 1677 р. Турки и Татаре облягли Чигирин, та на поміч обляглим присіли Ромодановський и Самойлович и прогнали Турків. Слідуючого 1678 р. в липцю знов явилося турецьке війско с самим визиром и Юриєм Хмельницьким під Чигирином, де вже був инший воєвода московський — Иван Ржевський. Сим разом Турки и Татаре приступили до завзятої облоги. Ржевський поляг на городській стіні від неприятельської гранати. Турки підкопали долишній город, що лежав на березі Тясмина: облягли кинулися на міст, але Турки підпалили міст и багато потопилося. Турки стали приступати до горішнёго города, розложеного на високій горі над долишнім. Русини боронилися завзято; наконець з росказу Ромодановського, що стояв недалеко з військом, запалили горішній город и втекли до Ромодановського, а неприятель прослідував їх без успіху. Українці говорили, неначе б Ромодановський нарочно не прийшов в пору на одсіч Чигирина, тому, що син ёго був у Турків в полові и неначе б ёму Турки дали знати, що сина ёго визволять, як він допустить Турків взяти Чигирин, в противнім случаю пішлють ёму замість сина шкіру ёго напхану сіном. Як би се ні було, Ромодановський не вступив у битву с Турками и посунувся на лівий берег Дніпра**). Юрій Хмельницький зайняв и підчинив своїй вла-

*) Він умер в пізнім віці в своїй посідлості и вірний даному слову, не мішався більше в українські справи.

**) И в Москві винували Ромодановського за сю безчинність; здачу Чигирина пригадали ёму й тоді як він згинув жертвою народнёго завзята підчас стрілецького бунту 1682 р.

сті Жаботин, Черкаси, Корсунь, Канів и інші городки в тім часі вже дуже малолюдні*). Юрій опісля постійно осів у Немирові и прийняв небувалий титул князя сарматського. Юрій підписувався Геден-Юрій-Венжик Хмельницький, князь сарматський и гетьман запороський. Силу ёго творили Турки и Татаре. С початком 1679 пробував він напасти на лівобережну Україну, та великі сніги спинили ёго; весною він повторив напад на дармо; Самойлович вслід за ним перейшов на лівий берег и відобрав городки, що недавно підбив Юрій. Тоді Самойлович казав нарошно палити всі городи и села правобіч Дніпра и спонукував усіх позісталих там людей переселятись на ліву сторону.

Між тим Россия продовжала мир с Польщею ще на 13 літ, одступивши Польщі Невель, Себез, Велиж и крім того заплатила 200.000 рублів замість одступити її Київ. Велися переговори про спільні военні виправи против Турків. Україна була затривожена: ожидали нового нападу Турків з Юрием Хмельницьким; ходили вісті, що напад буде вимірений на Київ; взялися на борзі укріпляти Київ на всіх точках; Самойлович положив підвалини кріпості около печерського монастиря; але Турки не явилися. В тім часі, коли в Києві горячо працювали, а московські военні сили стягалися на полудне, волоський господар, Иван Дука, піднявся за посередника між Турцією и Россією. Самойлович с своєї сторони наставляв, щоб помиритися с Турцією и Кримом, бо не терпів Поляків и всіми силами старався не допустити Москалів до союзу з ними против невірних. Переговори тягнулися більш як рік. В серпню 1680 р. поїхав у Крим стольник Тяпкин, що був кілька літ у Варшаві резидентом, разом з українським генеральним писарем Раковичем (з ними був учитель Петра Великого, Микита Затов). Тяпкин завзято не хотів отдавати ханови цілої правобережної України; справа дійшла до сёго, що хан грозив засадити московських послів у земляну яму и се змусило Тяпкина усунути и згодитися на зневажливий мир двадцятилітний, після котрого Россия обовязалась платити річну данину. Київ із своїм давнім повітом**) лишався Россії, але ціла правобічна Україна від ріки Буга до Дніпра мала позістати зовсім безлюдною. Установлено з обох сторін не класти там ні городів, ні сіл, и не заводити ніяких осель. По заключеню того миру, визволено

*) В Каневі, як оповідають, мешканці замкнулися в камінній церкві; Турки обложили її соломною и западали: всі подушилися від диму.

**) Васильків, Триполе, Стайки с селами и висше Квіва Дідівщина и Радомисль.

московських полонеників а між ними й нещасного Василя Борисовича Шереметєва, що двацять два роки мучився в неволі. В 1681 р. потверджено сей договір в Царгороді. Питане об сім: до кого належить Запороже, лишилося нерішеним; хоч Москалі и вимовили собі Запороже у кримського хапа, а все ж таки Турки не згодилися на те, щоб признати остаточно Запороже займищем царя.

Про дальшу долю Юрія Хмельницького збереглись всіякі вісті, східні впрочім у тім, що ёго скоро вбили.*) Память сєго чоловіка прокляв народ український: об нім зложили легенду, не-начеб-то земля ёго не приймає и він блукається по землі до суду-віку!

С того часу впало пануванє козацтва правобіч Дніпра. По смерті Хмельницького турецьке правлінє назначило гетьманом из своєї сторони волоського господаря, Івана Дуку; Дука, прихавши на своє нове володінє, застав там зуповну пустиню и став закликати поселенців, обіцюючи їм пільги, що нарушало договір, заключений с Турцією. Дуку вїймали Поляки и віддали під сторожу. В 1683 р. Польща, що боронила Австрію против Турції, розпочала війну с Турцією. Вересня 12-то Ян Собіський розбив Турків під Віднем, и ще кілька разів опісля їх поразив. Тоді, на передодні війни с Турцією, намірала Польща воскресити козацтво и настановляла своїх гетьманів одного за другим. Та на Україні вже не доставало для козацтва підстави; воно, очевидно, переживало свою историю. Змаганя, щоб ёго привернути правобіч Дніпра, проминули без сліду.

Воюючи с Турками, Поляки сильно добивалися, щоб втягнути в сю війну Россию, та Россия довго не піддавалася їм раді, бо Самойлович напосівся и неустанно представляв, що Полякам ні в чім вірити не можна, що вони з роду віроломні вороги руського народу, що гаразд хосенійше бути в дружбі с Турками. Однак мимо всіх заходів Самойлович, що жив оддалік Москви, не міг слїдити за тамошніми справами. Могучий в тім часі боярин, приятель Зофії, Василь Василевич Голицин, піддався вговорюваням польских послів, заступництву папи и Австрій, и 21. цвітня 1686

*) Український літописець, Величко, що писав с початком XVIII в., переказує мабуть, після чуток, котрі до ёго доходили, що Юрій Хмельницький здер шкіру з живої жидівки, чоловік її поскаржився турецькому паши в Каменці-Подільській; сей знісся с Царгородом, завїзвав Юрія до себе на суд и узнавши винуватим, засудив на смерть; Хмельницького після звичаю турецького вдусили шнурком.

р. в заключили польські послы Гржимултовський и князь Огінський вічний мир між Россією и Польщею. Київ з Васильковом, Триполем и Стайками відступали Россії на віки, а Россія обов'язалася заплатити за се 146.000 рублів. Обі держави обов'язалися разом воювати против Турків и Татар. Важним на будучину усвієм сього мира було, що Польща обов'язалася лишити повну свободу совісті православним.

Самойлович був крайно недовольний сим миром, та ще більше розлютився, як ёму казали готовитися в похід против Татар. Він не перестав посилати в Москву свої представлєня против союзу с Польщею и війни с Турками, поки не дістав нагани за своє „противенство“. Многі не любили гетьмана на Україні, а він між тим своїм сміливим судом давав повід, що вороги обвиняли ёго о неприхильність для Москви: „Купила собі Москва лиха за свої гроші, Ляхам дані. Жалували малої данини Татарам давати, будуть платити більші скарби, яких забажають Татаре“, — так говорив він в кружку своїх товаришів. Ёму приходилося виступати в поле, а він називав задуману війну „чортівською, гнусною“, величав Москву дурною: „Хоче дурна Москва завоювати кримське государство, а сама себе оборонити не може.“ Вороги Самойловича жадібно ловили и підслухували такі вираженя.

Правліне московське задумувало велике діло. Гадка завоюваня Криму заблисла за Грізного и закінчилася маловажними походами, блисла за Михайла Федоровича, але лишили її про недостачу гроша. Тепер рішилися ити з московським и українським військом через степ и знищити кримське царство.

В осени 1686 р. видано до війскових царський указ, котрий взивав їх до важного діла. „Злочестиві, богоненавистні бисурмани — було сказано в указі — з ніякої иншої віри не брали стілько невольників, як з українних городів нашого царства и з України, роспродуючи їх из Криму неначе скотину по всім усядам в бисурманську неволю. Наше государство до нині дізнає від усіх країв посміху и докору за те, що ми що року давали бисурманам данину, чого ніяке государство не робить, а бисурмани над нашими післанцями, що возили їм гроші, соболі и мяжке манатя, знущалися; деякі наші післанці и гонці від довшого задержуваня и мук в Криму и померали“. Всё то було всім тоді звісною правдою. Блискою причиною зірваня договору, постановленого с Кримом за царя Хведора Алексевича подавали сю обставину, що після того договору Татаре нападали на московські краї, а в Крими задержували и обижали виправленого там післанця Тараканова.

Весною 1687 р. рушило сто тисяч московського війська в полудневі степи; провадив їх князь Василь Василевич Голицин, приятель царівни Софії, що був надворним воеводою великого полку и великої печаті и хоронителем государственных великих діл посольских; до ёго прилучився над Самарою гетьман Самойлович з усіма своїми полками; козаків було до пятьдесят тисяч. Дня 14. червця перейшло військо через Кіпку, минуло Великий Луг, а дійшовши до річки Карачакана, стрітилося з несподіваною перепоною. Весь степ був випалений, трави не було, жевності для коний не взяли с собою, не було дров; московські коні почали гинути, люди терпіли від безхліб'я и безвідя: була чутка, що дальше до самого полуострова так само випалено. Годі було дальше йт. Военна рада начальників рішила вислати берегом долі Дніпром одділ двайцятитисячний; до них Самойлович прилучив три козацькі полки під начальством свого сина. Сей одділ мав прикривати відступлене решти війська, а як буде можна, то мав напасти на турецькі твердині, поставлені над Дніпром. Отже — всё останне військо посунулося назад.

Тоді в Москалів сильне підозріне впало на гетьмана и на козаків в загалі: чи не з їх намови и перестороги Татаре спалили степи, щоби спинити успіх московського війська? Оден с чужоземців (Гордон), що служили в московськїм війську, впевняє, що підозріне було правдоподібне. Козаки — говорить він — самі збройною рукою визволилися с польского ярма и просили в Москалів тільки помочи: вони називали себе підданими, а не холопами царськими. Мир с Поляками, що відступили Москві свої права над козаками, страшив їх; вони побоювалися, щоб Москва не обходила с ними як из справдешніми підданими и не обмежали їх привилеїв и вольностей. Гетьман и инші розумні люде вбачали, що вийде для них с того, як Москві вдасться завоювати Крим. Татаре вважали себе також вольним народом; падишах мав над їх ханом слабу власть и звертався до ёго більше с просьбою, як з розказами. Природний инстинкт зближав козаків с Татарами и одні й другі мусили додуматись до того, що завоєване одного з двох народів буде занпащенем другого.

Як би се ні було, а вороги Самойловича вихіснували невдачу походу; вони зрозуміли, що Голицинови мило буде звернути на гетьмана сором неудачи. Повертаючи Самойлович, як видно, не повздержував язика и виговорював ідкі замітки про тодішні справи. „Чи ж я не казав — говорив він — що Москва нічого Кривому

не вдіє. Се нині справді так є; и треба буде їм на будущину добре від Кримців одділитись⁴.

Військо, вернувши с походу, розложилось станом над рікою Коломаком. Тут старшина зробила змову и написала донос на свого гетьмана^{*)}.

У сім доносі переказувано всілякі вираженя невдоволеня, що висказав гетьман проти московському правліню задля миру с Польщею; вказувано на поступки, що спиняли успіх у війні с Татарами. Він позволяв возити в Крим всякі запаси и гонити товар на продаж. Тут між иншими замічали, що він не вислав на перед звідунів и сторожи, щоб розвідатися про стан поля, а видячи около таборів поля в пожарі, не послав їх гасити. Дійшовши до Кінки, не вивідався, як далеко вигорів степ, а посунувся наперед на спалене поле; ёго неохота до сеї війни и недбальство давали повід додумуватися, що с причини и росказу гетьмана спалено степи. Крім того в доносі жалувались на лиху управу гетьмана: він сам всё робив, не закликаючи нікого на раду; без суду и слідства відберав уряди, понижав старинних козаків и вивиснав дрібноту, просто поступаєв из старшиною, а більш усёго був незносний своєю користюлюбністю: за полковничі уряди брав хабарі и позволяєв чинити людям всякий угніт: що в кого припаде ёму до вподоби то й бере, а чого він сам не возьме — то діти ёго візьмуть. Наконць просили именем цілого війська запороського змінити ёго з гетьманства.

Сей донос подали Голицину 7. липця. Могучий боярин не любив уже давнійше Самойловича: Голицин жив у розладі з Ромодановським, с котрим Самойлович жив у приязні. Донос вислано в Москву, а в Москві поступили з ним так, як бажав Голицин.

Дня 22. липця привіз гонець з Москви царську грамоту. Голицину поручено заявити старшині, що як Самойлович козакам не до вподоби, то вони можуть вибрати собі иншого, а від Самойловича казано відобрати знаки гетьманського уряду и самого приставити в Московщину, поступаючи так, як Господь Бог напутить и навчить боярина.

Голицин знаєв, що козаки не терпіли Самойловича и боявся, щоб вони дізнавшись, що гетьман зміняється, не допускалися сваволі и не росправилися с тими, котрі розбудили їх злість на себе.

^{*)} Се були Василь Борковський, обозний судя Восхович, писарі Прокопович и Василь Кочубей и полковники Кость Солонина, Яків Лизогуб, Григорій Гамалія, Дмитрашка Райча и Степан Забіла.

Він закликав до себе своїх московських полковників, казав щоб вони сповістили старшину про царський указ и самим всё уладити, що Самойловича можна спіймати без усякого шуму; для того казали заперти вечером табор; шатро гетьмана и ёго достатки були в таборі; казали також незамітно оточити гетьмана з усіх сторін возами. Хоч так тихо всё діялося, та деякі прихильники гетьмана догадалися, що задумують щось злого и звістили Самойловича. Самойлович був певний, що годі ёго обвинити о зраду и не надіявся, щоби хто небудь рішився на то; він підозрівав, що як ёго оскаржили, то певно за ёго управу, котра після ёго признаня для многих була незносна, та в сій справі надіявся оборонитись и оправдатись, тим більше, що не міг ніяк припустити, щоб московське правління, знаючи про ёго довголітню службу, відбрало ёму гетьманство. Гетьман заперся в своїм шатрі, в почи писав оправданє своїх поступків и вислав до полковників. Ёму не відповідали. Докола ёго шатра в певних oddalенях стояла сторожа. О півночі генеральний писар Василь Кочубей явився у Голицина, звістив, що всё готове, всё зроблено тихо, гетьман під сторожею и просив приказу, щó чинити дальше. Голицин казав досвіта привести до себе гетьмана разом з ёго сином, а між тим держати під сторожею прихильників гетьмана, щоб не дали в пору знати другому ёго синові, котрого дожидали с походу на дніпровський низ.

Та досвіта Самойлович пішов у церкву на утреню; старшини не рїшались входити до церкви и нарушати богослуженя; вони дожидали ёго перед входом до церкви. Як тільки по утрєні гетьман вийшов с церкви, бувший полковник Черєяславський, Дмитрашка Райча, вхопив ёго за руку и сказав: „Иди иншою дорогою!“ Гетьман не показав пайменниого здивованя и сказав: „Я хочу говорити з московськими полковниками“. Тут надійшли полковники и вели арештованого гетьманського сина Якова, що досвіта хотів продертися через табор та ёго спіймали. З гетьманом нічого не говорили, посадили ёго на дрантивий віз, а сина ёго на шкапу неосідлану и повезли обох в шатро Голицина.

Голицин и воеводи й полковники московського війська сиділи на стільцях, на відкритім місці. Гетьмана с сином поставили коло судового шатра; старшина, позивачі, на завізанє Голицина явилися перед радою воеводів и в короткій промові повторили головний зміст позви, котру представили в своїм письмі, а на закінченє просили поступити після справедливості з гетьманом. Всі, що сиділи, повставали. Голицин сказав: „Чи не подали ви на

гетьмана скаргу з неприязні, злості або задля якої-небудь обиди, котру можна б залагодити иншим способом?"

Козаки відповіли: „Великі були обиди, що заподіяв гетьман всьому народови, а найбільш деяким з нас; та ми б не зняли рук на ёго особу, як би не ёго зрада: об сім годі нам було мовчати; гетьмана всі ненавидять; и так багато труду стояло здержувати народ: він би розшарпав ёго на шматки!“

Голицин казав прикликати гетьмана.

Самойлович прийшов, опираючися на палку из срібною головою; ёго голова була обязана мокрим платком: він терпів на голову и очи.

Боярин виложив ёму коротко, о що ёго оскаржують.

Самойлович одперав усё, що наводили против ёму, и став оправдуватися. Але тут виступили на ёго полковники: Солонина, Дмитранка-Райча, Гамалія. Завизався горячий спір; полковники так розлютились, що готові були побити гетьмана, але Голицин не допустив до сёго и казав одвести оскарженого.

Голицин заявив, що тепер вони можуть вибрати нового гетьмана, а до того треба скликати духовенство и значнійших козаків з усіх полків. Зараз виправлено гоңця до околичного Неплюєва, що був начальником одділу післаного в дніпровий низ. Неплюєву казали арештувати гетьманського сина Григорія, ёго друга переяславського полковника Леонтия Полуботка и инших и приставити їх до Голицина.

Однако, чого боялися, від того не ухилилися. Козаки дізнавшися об сім, що сталося з гетьманом, почали ділати самовольно. В гадацькому полку вбили полковника Кішику, а з ним кілька передових людей; козаки збералися ватагами, втікали и ширили ворохобню в краю. Гетьмана вельми усі ненавиділи, а також ненавиділи ёго синів и прихильників. Самойлович завів обтягаючі монополі на горівку, мід, доготь и инші речі, видумував усякі новості, щоб збогатитися. Придбати богацтво для себе и для своєї рідні — се була ціль ёго жизні. Він окружався компанійцями и сердюками (піше військо), котрих заведено для приборканя народу, що все ще не втеряв свого споконвічного потягу до окозаченя; гетьман оперався крім того й на московські сили и поступав як самовластець. Навіть из старшинами обходився він гордо; ніхто не смів сісти при нім або накрити голову; хоч сам походив з духовного стану, гордував священиками. Розумно буде, що упадок ёго викликав не жаль для ёго, а запеклість против усіх тих, що вірно служили ёму, що потакували ёго жадобі и чванли-

вості, хто сам під ёго опікою рядився або допускався угніту. Московське військо мусило притлумити ворохобню. Се спонукало Голицина негайно приступити до вибору нового гетьмана.

На другий день по зложеню Самойловича подали Голицину статі, після котрих має бути вибраний новий гетьман. Вони були в зміслі давних статей. Козаки на сей раз старалися розширити права віддільної самоуправи України и просили, щоб гетьманови було дозволено зноситися с чужоземними державами; сёго не прийняли. Землевладільці вимовляли собі право судити підданих и брати від них установлені приноси, казати їм возити сіно и дрова. Маєтності генеральної старшини, заслужених знатних осіб, а також добра архієпископські, митрополічі и монастирські вольні від усяких військових поборів. Таким способом змагалось пануванє нового панства, що грозило закріпостити народ. З московської сторони вставлена статя, що показувала напрямок зближити два народи: гетьманови и старшині вкладаю обовязок лучити український народ з московським, як через вінчання, так и иншими способами, щоб ніхто не говорив, що український народ гетьманського регименту (управи), и щоби Українців уважали з Москалями яко оден народ.

Старшини, укладаючи статі, дали Голицину на догад, що вони виберуть гетьманом с поміж себе того, на кого він укаже. Боярин назвав Мазепу, котрий умів ёму приподобатися.

На другий день, 25 липця, розпочалася рада. Відправлено молебен в походній церкві, що була в шатрі. Вишесли знаки гетьманського уряду и положили на стіл, накритий килимом. Боярин спитав зібраних козаків: кого бажають вони вибрати гетьманом?

Закричали: Мазепу!

Кільканайцять голосів, котрі не знали, що справу вибору рішили вже давно могуті люди, кликнули имя обозного Борковського, та прихильники Мазепи зараз їх заглушили.

Мазепу вибрано и потверджено, а Голицин дістав од ёго десять тисяч рублів на спомин. Бувшого гетьмана с сином Яковом вислали в Сибір. Другого сина Григорія казнили в Сівску. Жінки Самойловичів лишено на Україні и дано їм с царської ласки скупий прожиток з майна їх чоловіків.

Майно Самойловича списано: половину взяли для государя, половину дали до військового скарбу.

ХІІ.

Галятовський, Радивилівський и Лазар Баранович.

В исторії схолястичної літератури, що повстала в Полудневій и Західній Русі, після того, як Петро Могила розбудив рух духовий, особливу звертає увагу историка Йоаникий Галятовський своїм живим и відповідним духови свого віка и суспільності уділом у питаннях, що доторкались важних сторін тодішньої політичної и суспільної життя. На скільки нам звісно, життя сього чоловіка, як по більшій часті життя черців, проминала досить одностайно. Він родився на Волині, учився в Києві, слухаючи між иншими науки Лазаря Барановича, постригся в черці, був игуменом Купятицького монастиря на Полісся; від 1659 р. кілька літ був ректором київських шкіл, опісля жив у Москві и наоцень на Україні, де був архимандритом, спершу повгородсько-сіверського, потім чернігівського єлеського монастиря. Умер 1688 р. — Галятовського попередив бувший його наставник Лазар Баранович, архиепископ чернігівський и з його рекомендацією удався він в Москву, де його щиро прийняли. Як бачимо, се був чоловік незабагливий, скромний, але заразом більше, як багато сучасників його, неспосібний обертатися тільки в самих абстракціях и неустанно звертався до життєвих питань.

Оціняючи Галятовського, треба порівняти його з иншими письменниками його часу, и тоді при всіх недостачах його, він представить для нас значний інтерес. Твори його можна й тепер без пудги читати. Склад його не дуже ростяглий; виклад у Галятовського всюда ясний, язык зближається до народної української мови, хоч він уживає такі польські слова, що нині забуті, та мабуть тоді уживались. Тоді навіть польський язык не переставав ще бути для Русинів культурним языком и займав таке майже місце, яке опісля зайняв книжний російський и тому Галятовський написав кілька творів польською мовою. Яко чернець Галятовський обертается в області церковній и єсть під впливом тих поглядів, які йому надало вихованє, та його жива, навіть поетична натура всюди виглядає с під угниту умертвляючої схолястики. Твори його показують дуже велике, хоч односторонне очитанє, знакомість

з многими византийськими и середньвічними богословськими и церковно-историчними письменниками; він любить именно покликуватися на Баронія. Щоб надати силу своїм доказам, він з усюди наводить приклади, однако обходиться з ними не критично и в загалі до наївності довірчивий. Галятовський визначається сильною уобразнею, любить образи, розкази, анекдоти, чіпається їх при першій нагоді и заманюється їх красивою стороною, а потім явну видумку часто приймає за правду.

В тім часі, коли жив и писав Галятовський, мислячого Русина-Українця духовного стану природно могли и мусіли зайняти відносини ёго церкви и народа до римського католицизма, до жидівства и до мугамеданства, позаяк Русі-Україні доводилося конечно стикатися с тим усім.

Оборона православя против римсько-католицької пропаганди, як ми сказали, була основою всіх цілей Петра Могили при устрою київської колегії. Правду сказати, скоро після смерті знатного ерарха, учена війна перами и словами мусіла відступити на задній плян, а вслід за тим мусіли виступити в перед инші задачі для просвіти в руськім краю. За віру наступила борба иншого рода. Народ виступив за що с киями и колами, потім — успіхи сполучених руських сил одвоювали в Польщі майже усі давні руські займища. Коли б московська политика не відсунула розрішене вікового спору ще на століть, то православє в краях Полудневої и Західної Русі, що війшли під власть московських государів, не потребувало би диспут и дисертацій за свою ненарушимість. Київські учені повинні були займатися найбільше чим небудь иншим. Та склалося инакше. Поляки брали верх над Русинами. Руські землі, що тільки-що відпали від Польщі, знов повертали під її власть. Православю довелось бути поруч с пануючим католицизмом у єднім державнім тілі; православним духовним знов приходило дбати, щоб не ударити лицем в грязь перед римсько-католицьким духовенством и виступити против них з оружем ученості и вимови в обороні своєї віри. Религійні диспути о питаннях, що становлять сущність ріжниць між Західною и Східною церквою, були найжизненійшими сучасними питаннями.

Жидів ще недавно вважав народ руський своїми ворогами и гнобителями. Таке було народне переконанє. Жид, панський арендар, жид-монополист, жид-державець, що брав в насєм у пана добра, жинь и совість руського хлопа — був для сєго прикрійший як сам пан. Рішивши скинути с себе вікові пута, Русин зненавидів жиди, котрий яко зручний промисловець вихисновував слабї

сторони суспільності, посеред котрої жив: десятки тисяч жидівського народу згинуло підчас повстання. До якого степеня панувала в Українців ненависть до сього племені, піддержувана також и недоумним фанатизмом, показує се, що Хмельницький, в числі умовий, на підставі котрих готов був примиритися с Поляками, домагався недопущеня жидів на Україну. Як же ж тільки народне зворушенє утихло в руських займищах, що лишилися при Польщі, жиди знов узалися там за свої прожисли и знов готовилися стати для Русинів тим, чим вже були перше. Сього мало. В жидів росширилося віруванє, що являється на землю Месия, що настає, наконєць, давно пожаданий час величності жидівського народу и покореня ёму народів инших вір. Природно було в сам час руському письменникови вступити в літературу с таким словом, в котрім виражалося народне ворогуванє.

Наконєць руський народ то все зближався, то стикався з мугамеданським світом; козаки то пускалися по чайках грабити поморські турецькі города, то закликали Татар и Турків до себе на поміч против Поляків. Тоді ще не щезала давна надія на союз проти мугамеданства з наміром прогнаня Турків з Європи, визволення православних Греків и Славян. Москалям и Русинам, яко исповідникам одної віри с християнами східними, гадка ся більше була по серцю, як якому иншому народови.

В другій половині XVII. в. зложилися обставини, що подавали більше надії на сповненє великого діла. Московське государство вело війну против музулман разом с Польщею, замість того, щоб, як робилося давнійше, підбурювати Татар на Польщу або терпіти татарські напади с підмови Поляків. Тоді само собою прийшло многим на думку, що коли кому, то московському государеви личить велике призначенє стати на чолі християнського діла визволення одновірців и одноплемінників с тяжкої неволі.

Гаятовський у своїх творах доторкнувся всіх тих трьох питань: римсько-католицького, жидівського и музулманського. В 1663—64 роках король польський Ян-Казимир ишов з військом одбирати під свою власть лівий берег Дніпра. Навчені досвідом Поляки стали тепер для ока ласкавійше обходитися с православним духовенством, бажаючи прихилити ёго до себе с тою цілю, щоб воно не підбурювало против них народу. Се було для Поляків тоді тим вигіднійше, що многим з українського духовенства не зовсім припали до вподоби звичаї московської власті и вони не дуже були довольні ділом Богдана Хмельницького. С своєї сторони православні духовні перед сподіваним сполученєм України

с Польщею повинні були дбати, щоб свою церкву и свій стан поставити в положенє менше понижаюче в прикладі до католицтва.

Король Ян-Казимир опинився в Білій Церкві. Тут коронний канцлер єпископ Празмовський запросив до себе на бенкет деяких важніших руських духовних и з ними разом Галятовського. Господар дому звів разом ученого православного з ученим єзуїтом Пекарським, королівським проповідником: між сими останніми відбулася диспута, котру потім появив Галятовський в особній книжочці в польськім язичі. Спiр обертався коло питання про первенство папи. Галятовський показав у сій диспуті знанє церковної історії, знакомство з отцями церкви и с творами західних богословів и істориків. Докази Галятовського важкі, виклад короткий, ясний; нема лишньої реторики. Православний духовний старався побити єзуїта свідочтвами самих західних соборів: констанцького и базельського. Против паписти, що бажав після загального припятого на заході звичаю виводити с текстів Нового Завіту, неначе б апостол Петро був висший від інших апостолів Христових — Галятовський доказує, що всі апостоли були рівні між собою, що головою церкви єсть тільки один Христос, що кождий патріарх у своїй єпархії може скликати собори, зноситися з іншими патріархами и таким способом скликати вселенський собор, що засуд церкви а не засуд одного папи або патріарха може бути непохитним авторитетом. Між іншими Галятовський так вговорював папистів, котрі говорили, що папа є конечний для скликування собору: „У вашого Белярміна — говорить Галятовський — в ділі про собори, сказано, що кардинали и єпископи можуть самі скликати собори, як папа попаде в єресь або умре, або зійде з ума або втеряє свободу. Отже у вас єпископи можуть скликати вселенський собор. Тому папа не може назватися верховним володарем церкви. Згадайте, що написано в VIII. гл. кн. Царств. Коли Жиди зібралися до пророка Самуїла и стали просити в єго царя, Господь сказав до Самуїла: „Не тебе вони покинули, а мене, — не хочять, щоб я царствував над ними!“ Видите: Бог розгнівався на Жидів за те, що вони покинувши Бога свого царя, вибрали собі царем и владкою чоловіка. И тепер Бог гнівається на Римлян за те, що вони, покинувши Царя и Господа свого Ісуса Христа, вибрали собі смертного чоловіка, папу, паном и монархою.“ — „Коли — відрізав Галятовському противник — ви не хочете признати головою церкви своєї римського папу, то будете мусіли мати головою мирського володаря.“

— „От гарне заклочене, — покликнув Галятовський — я вам говорив и говорю: Христос, Христос, Христос, а не хто инший, есть головою святої церкви.“

Короткі, звязлі доводи Галятовського мали в своїм часі більше сили, як инші довгі розправи. Опісля Галятовський, яко доповнене до своєї „Розмови“, написав ще одно діло по польски: про походжене св. Духа, вимірене против західно-римської науки, котрої боронив тоді єзуїт Бойма, що написав книгу „Стара Віра“. Діло Галятовського носить назву „Стара Західна церква — (т. є. говорить) новій“. В сім творі переважно доказує, що догмат про походжене св. Духа від Сина, котрий проповідують паписти, не єсть добутком давнїї Західної церкви, а пізнійшим запровадженєм.

Против жидівства виступив Галятовський в просторонній книжці в руськім язиці під назвою: „Мессия Правдивий“. „Я написав сю книжку — говорив він в переднім слові — для того, що на Волиню, Поділю, в Литві и в Польщі жидівська нечесть аж дуже високо підійняла свої роги, на Сході, в Смирні явився якийсь шахрай Сабееа и назвався жидівським Мессиею приманивши жидів ложними чудесами; він обіцяв їм здвигнути Єрусалим и жидівське царство, привернути їм їх вітчину и вивести з неволі. Дурні жиди торжествували, веселились, надіялись, що Мессия возьме їх на облаки и всіх їх перенесе до Єрусалиму... Декотрі покидали свої доми и маєтки, не хотіли нічого робити и говорили, що ось скоро Мессия перенесе їх на облаці до Єрусалиму. Другі постили по цілих днях, не давали їсти навіть малим дітям и підчас острої зими купалися в полонках відмовляючи якусь на ново зложену молитву. Тоді дивились жиди на християн з висока, грозили їм своїм Мессиею и говорили: ось тепер будемо ми вашими панами. Ваші королі, князі, гетьмани, воеводи, сенатори, будуть нашими пастухами, пахарями, женцями: будуть рубати дрова, в печах нам топити и все робити, що жиди їм прикажуть; ви будете мусіли прийняти жидівську віру и поклонитись нашому Мессії. Чуючи розкази про чудеса ложного Мессії та видячи надмірну гордовитість жидів, почали в той час деякі малодушні и бідні християне похибуватись о Христі: чи справді був він дійсним Мессиею, — стали прихиятись до ложного Мессії налякани грозьбами єго строгості. Для того, щоби християне не трівожились вістями о ложнім Мессії, — я написав сю книжку. Я написав її також и для того, щоби збити буту и думу жидів, в сором їм и на безголове, бо вони вже пераз давали манити себе ложним мессиям. До сєго спонукали мене також нечестиві

поступки жидів, котрі живучи в християнських державах гордують та зневажають Христа Бога нашого и весь народ християнський.“

Діло Галятовського зложене в старій формі — в формі розмови християнина з жидом. За взорець послужило руському ученому правдоподібно „Состязаніє християнина съ іудеемъ“, написане Юстином Филозофом, письменником II. віку. Християнин Галятовського, оперуючись на святім письмі Старого и Нового Завіту, на творах отців церкви, на різних историках церкви — доказує, що правдивий Мессія не міг бути ніхто инший як тільки Ісус Христос, збиває ті закиди, які звичайно старозаконники підіймали проти християнства, боронить християнські догмати и обряди против жидівських нападів, а наконєць с своєї сторони обвиняє жидівські блудності и суєвірства. Така книжка, як „Мессія Правдивий“, мала живий свогочасний интерес. Коли змагалась сила жидівства, то письменний Русин мусів собі пабути поняте о тім, що се такого жидівство в своїй суперечності с християнством; треба було знати, що и як говорять жиди против християн, и як мають ім християне відповідати. Свогочасне значене сих питань потверджується вісткою Галятовського об тім, що в ёго часи жиди відвертали християн від християнства. „Мессія Правдивий“ присвящений цареві Олексію Михайловичу; и се то ж не без тогочасного значеня. Як ні незмінною була неохота Москалів допускати жидів у свою землю, а все ж таки жиди, видаючи себе за людей иншого племени, втискались до Москви для різних цілей; книжка Галятовського мала познакомити царя и московських письменників з жидівським питанєм, щоб ужити против жидівських підступів відповідних способів.

Для нас, в историчнім значеню, найбільше важна послідня часть сего діла, де автор вичисляє різні провини, яких, по ёго думці, допустились жиди против християн. Сі провини усправедливляли тодішню ненависть до жидів. На тих даних проповідує Галятовський в дусі свого віку строге, можна сказати, нелюдське переслідуванє жидів. Всі ёго обвини розводжені проти них сходять до того, що жиди закяті вороги християн и чинять ім як найбільше лихо.

„Жиди — говорить християнин до жиди — називають нас гоями с. е. поганими; вони не хочуть приязно відноситись до християнина, цураються нас. Коли так, то належить и нам назвати вас поганими и цуратись вас. Ви не хочете приймати від християн страви; то ж и християнам повищо бути гидко и бого-

мерзко приймати страву від жидів. Жиди називають християн нечистими; а вже ж християне понижають себе перед жидами, коли не цураються приймати страву від жидів.“

„Ти, жиде, — говорить далше християнин, — готов віроломно присягнути християнинови; у вас нічого не значить така присяга; то ж не йму я тобі віри, хоч би ти міні сто — тисяча разів присягнув: наче б то жиди не чинять лиха християнам. Наші християнські царі не повинні допускати вас, жидів, до присяги против християн, а противно карати вас за всяку провину, знаючи, що ви не вважаєте за зле діло віроломно присягнути перед християнином. Ваш цар Саул присягнув Гаваонитам, що не воюватиме против них, а опісля нарушив присягу; за те сслав Бог через три літа кару на ёго землю. И тепер, слідом за вашим царем Саулом, ви жиди ні за що маєте присягу, на перекір заповіді Божій, и Бог за те саме карає землі и держави християнської голодом и ріжними смертельними заразами. Бог перестав карати жидів за Саулову провину тоді, коли Давид казав на хрест(?) прибити и з лица землі знівечити синів Саулових; тепер годиться нам, християнам, убивати и нищити вас за ваші присяголомства; тоді перестане Бог карати нас, християн, голодом, війною, моровим повітрем и иншими злигоднями.“

Жид домагається від свого противника доказів, що жиди наносять лихо християнам. Християнин наводить кілька злучаїв, взятих з ріжних церковних письменників, из Симона Метафраста, Никифора, Баронія, наконець остановляється над тим, що жиди крадуть и забивають християнські діти и точать з них кров. По тім наводить він більш як десять прикладів хроніки Райнольда, з якогось Сиренія и з инших, а особливо з польської книжки: „Зеркало Польского Королівства“. Післа вістей сих писателів чинили жиди такі варварства в Швайцарії, Германії, на Уграх, в Італії, Англії, Польщі и Литві. Жиди поривали дітей, кололи їх голками и таким робом добували з них кров; декотрі описували, як жиди збиткувались и глумились над дітьми в спосіб народі мук Ісуса Христа: дитині клали на голову терновий вінець, прибивали до хреста, пробивали списом бік и випускали кров. Для найблисших, по часі и місцевості, наводиться випадок, який мав лучитись на Волиню в селі Візниках р. 1598. Найдено поколене тіло малого хлопця, як показалось замученого жидівськими рабинами в день жидівської Пасхи. Що року, кінчить християнин Галятовського, мають жиди забивати хоч одну християнську дитину.

Жид покликується на жидівський закон, котрий наказує жидам берегтися крові; на те відповідає його противник, що хоч був Мойсейв закон, а однак се не спиняло жидів приносити в жертву бісам своїх синів и дочок и проливати невинну кров, як говорить в однім с псалмів. Та як жид спитав його: на віщо потрібна жидам та кров? — противник його оказався слабим в відповіді, книжки, с котрих він черпав дані для сего питаня, подавали всілякі обясненя. В одних говорилось, що жиди дають кров дітей ними замучених християнам в страві и напоях, сподіючись тим способом зъєднати прихильність їх для свого племені; другі, напротив, подавали, що жиди самі уживають тої крові до своїх „мацес“, щоб очиститись від того особливого запаху, який носить жид всюди с собою; треті обясняли, що се у жидів така тайна, котру знає тільки не багато передових рабинів, и вони дають ту кров своїм недужим одновірцям в крайних злучаях, виголошуючи при тім такі слова: „коли Христос — правдивий Мессия, то най же кров невинного чоловіка, котрий вірив в него, поможе тобі від гріхів твоїх и приведе тебе до вічного житя!“ Декотрі, наконець, говорили, що кров дітей потрібна жидам до чарів и дається з оріхами, яблуками и иншими ласощами. З усього того видко, що автор „Мессіи Правдивого“ не виробив собі ясного понятя: на що жиди сповняють страшний, таємничий обряд, о який їх обвиняли? Мимо того, християнин Галятовського, що веде диспуту, остається в повній вірі, що жиди поривають християнські діти, убивають їх в муках и точать з них кров; а с того виводить він, що християне, щоб уникнути Божої кари над собою, повинні убивати жидів и проливати їх кров.

Християнин дальше обвиняє жидів. Говорили, що жиди займаються чарами, щоб наносити лихо християнам. В тім згляді книжка „Зеркало Польского королівства“ подало йому цікавий розказ. В Польщі домагався оден жид від жінки-християнки молока її грудей и обіцяв значні гроші. Жінка порадившись с чоловіком дала жидови коровячого молока запевняючи, що се молоко з її груді. Жиди робили над молоком заклинання, потім пішли до шибениці, де висів труп засудженого збродняря, вилляли йому до уха молока и питали: що він чує? — Мичане худоби — проговорив труп. Жиди зрозуміли, що жінка їх обдурила. Тоді по всій Польщі почала гинути худоба; було б те ж саме и с християнами, як би жінка була справді продала жидови молоко з її груді, замість від корови... Християнин наводить ще кілька прикладів з Баронія, котрі доказують, що жиди займались чарами. До чарівництва від-

носилаь и отруя; и в тім оказались жиди винуватими; автор наводить вістку с Кромера, наче б то жиди напускали ідом воду в ставах и жерелах и через те ширили морове повітре.

Християнин докоряє жидам тим, що вони шахраї, укладають фалшиві документи, продають мідь и желізо за золото або примішують до золота и срібла металі меншої стійності, приймають від злодіїв на продаж крадені річі, тайно роблять фальшиві монети.

„Ви — говорить християнин — стараєтесь усіма способами обшахрувати, обібрати християнина, ви вважаєте се за добре діло. Ваш тальмуд учить вас сего. Ви операєтесь на тім прикладі, як ваші предки колись-то взяли в Єгипті срібло и золото, дорогу одежу и утікли; ім сего не почитано за гріх; ви, жиди, вважаєте нас християн єгиптянами, поганцями, и для того обдераєте нас, як предки ваші обдерали єгиптян. Закон Божий не дозволяє вам брати лихви від ваших одноплемінців, а дозволяє брати її від поган: моавитів, аммонитів... Ви вважаєте нас, християн, за таких самих поган, якими були моавити и аммонити, и для того берете с християн надмірні відсотки. Сего не робите ви з вашими жидами. Єсть у жидів громадська каса, де збираються гроші, позискані из лихонмства и всякого шахрайства; кождий жид має зносити сюда плоди таких трудів своїх. При кінці року ділиться зібрана сума на часті: одна часть звертається тим, що їх вложили, друга йде на бідних жидів, третя на оплату податків, четверта остається в касі. Ви платите царям податки тими грішми, котрі ви здерли с підданих тих самих царів; ви відкупуєте собі міста, села, аренди; обогачаєтесь, чванитесь вирядною одежею, ставите собі богаті доми и божниці. Ви, жиди, бажаєте володіти християнами, панувати над нами и для того обманюєте нас и забираєте собі гроші та маєтки, вам хочеться повернути християн в слуги підданих ваших. За для того належить вигнати вас з держави, або обтяжити роботою и працею; християнські царі, князі и всі пани повинні брати з жидівської скарбони гроші на будову церков и пристановиска для слабих и убогих: найби ті гроші йшли на оплату бідних християн, щоб вони служили не жидам, а християнам. Справедливо буде повернути ті гроші, зібрані жидами, в користь держави, бо ж се гроші християнські. Не належить дозволяти вам, жидам, ставити свої божниці, а противно, треба їх бурити, бо в тих божницях жичите ви християнам того, що постигло нещасного Амана.“

„За віщо ж — питає жид — бурити вам наші синагоги, коли ми не чинимо нічого злого вашим церквам?“

Ту, здавалось, було б до річі, щоби християнин Галятовського пригадав жидови спосіб, в який обходились жиди, арендарі панських маєтків, с православними церквами: се між іншими причинами и довело народ до того, що він в часи Хмельницького по варварськи вибив жидів на Україні. Галятовський повинен був знати ті часи. Нема що сумніватись о правдивості вістей про наругу жидів над християнськими церквами, бо про се звіщають не тільки руські, але й польські историки; навіть римсько-католицькі священники, при всій своїй ненависті до шизми, находили негожими поступки польских павів, котрі давали жидам распоряджати православними церквами. Чому ж не згадує Галятовський про се ні одним словом? Може бути, що він не хотів про те згадувати, щоб не дражити поляків, бо ж бесчестя церков спадало більше на них, ніж на жидів, котрі тільки користувались с того, що їм дозволяли. Як би там ні було, Галятовський не тикаючись в своїй книжці сеї справи, вдоволяється тим, що зачерпнув с чужоземних жерел и повторяє свій строгий засуд над жидівським племенем такими виразами: „Ми, християне, повинні руйнувати и палити жидівські божищі, в котрих ви хулите Бога; ми повинні відбрати у вас синагоги и повертати їх в церкви; ми повинні вас, яко ворогів Христа и християн, виганяти з наших городів, з усіх держав, убивати вас мечем, топити в ріках и губити всілякими способами смерті.“

Галятовський позіставив два твори против магомедан: оба написані в епоку війни против Турків, підійнятої спільними силами Росії и Польщі. Отся війна дуже займала нашого автора. Перший твір під заголовком: „Лебедь съ періємъ своимъ“ посвячений р. 1683 гетьманови Иванови Самойловичу. По нахилу до символізму, який панував в тодішних літературних творах, Галятовський розуміє під іменем Лебеда — християнство, а навіть самого Спасителя; противний ёму символ могамеданства — орел. В своїм присвяченю говорить автор, що Лебедь своїм голосом и пером підбуджує християн до борби против музулман. Утвір писаний по польски, позаяк тоді ще дуже широко на Україні в висшій класі уживано польского языка; єсть також сучасний перевід руський, писаний по словянськи церковним язиком и ніде не печатаний. Автор хоче виложити науку, вимисли и способи, як християне можуть поконати в війні бісурман и знищити їх гидке имя з лица землі.

Автор хоче порішити питанє: від чого держаться магомедає так довго на світі? Яко чоловік благочестивий, що навик у всіх

подіях здаватися на волю божу, він перше всього стає на точку морально-богословську: „Господь благий; ще не сповнилася міра безправа музульманського; Бог вижидає звороту з іншої сторони; Бог, котрий єсть проводирем морального удосконалення християн, уважає потрібним для нас самих держати над нами сю пугу; Бог хоче витрібувати витревалість християн у вірі: чи будуть вони йому служити, як будуть в неволі, и чи так послужать, коли стануть вольними? Як колись держав він Асирийців замість булави над Израїлем, так тепер держить ересь могомеданську наче булаву над християнами, щоби християне, дізнаючи лютої від невірних, прибігали в страху до свого Творця с покаянням, бо проживаючи у холодочку, просторі и „властопитані“, люди забувають Бога. Та крім сих причин Галятовський замічає ще, що християнські володарі не тільки не можуть згодитись між собою и стати одностайно против ворогів Христових, але ще „ханів, атаманів, царів бісурманських, мурз їх и інших живих и здорових запомагають“.

Галятовський споминає из старого завіту божу заповідь про вигублене хапанейських народів и порівнює з непослушними жидами християнських володарів, що ласкаво обходяться з музульманами: „тому — кінчить він — Бог на самовластців и володарів вельми гнівний.“ Тут повторяється також наука про криваву нетерпимість, котра такими різкими чертами виложена „в Месні“ против Жидів. Московському государству повинно було дістатися при тім, хоч Галятовський об нім не згадує: в московськім государстві було більше могомедан, як у якій иншій християнській землі, и їх не прослідували, не вбивали.

„Орел“ в спорі з „Лебедем“ доказує йому, що могомеданство не тільки держиться на світі, але ще шириться и багато народів його приняло. Які ж сього причини? питається автор. „Лебець“ дає пояснене, що могомедане мечем ширять свою віру, а „смерть оть меча люта страшна челоуѣкомъ, приневоляєть ихъ къ принятію алкорана.“ Багато й се помагає музульманству, що Могомед позволяє тілесні роскоші и обіцяє їх своїм прихильникам в царстві небеснім: „понеже къ грѣху тѣлесному всѣ челоуѣцы оть прирожденія склонны зѣло.“ В могомеданстві, замічає Лебець, всё зрозуміле, всё близьке чутливому чоловікови: закон же Христовий „непостижимыя разуму вещи казуєть.“ Число могомедан, після слів тогож „Лебеця“, більшає тому, що їх царі мають звичай, замість данин, зберати дітий християнських и віддавати їх „учитися прилести магометовой“; сі останні ціле жите свое опися її прихильні; наконець люди, що допустилися якого переступу

у християнських державах, утікають до бисурманів и находять у них привіт и захист, як приймуть їх віру. Та хоча й багато могомедан, який же с того хосен? відай и в пеклі більше буде душ як в царстві небеснім, а всі могомедане підуть в пропасть огнену. Бог дає невірним щастє дочасне; за то їх ожидають по смерті вічні муки, а християнам хоч тут и відоймається дочасне добро, за то дається по смерті вічна щасливість.

Та й на землі не довго вже панувати музультманству. Ще мученик Методий вирік над ними пророцтво: „и возстанеть християнское колѣно и будетъ ратоберствовать съ мусульманы, и мечемъ своимъ погубить ихъ и въ неволю загонить, и погибнуть чада ихъ, и пойдуть сынове измаиловы подъ мечъ въ плѣненіе и невольное утѣсненіе; отдасть убо имъ Господь злобу ихъ, якоже они християномъ сотвориша.“ Бароній и кармелит Тома Брукселенський достачають нашому авторови ще пророцтва про упадок могомеданства; наконець, от що він сам устами свого „Лебеда“ звіщає на віху християнам свого віка, що вели боротьбу з исламом:

„Есть у муринів пророцтво до сих пор збережене, що північний самовластець мечем своїм завоює и підчинить своїй державі святий город Єрусалим и ціле турецьке царство. Сей північний самовластець есть цар и великий князь московський. Він то вигубить бисурманську погану ересь и до кінця викоринить. Ти сам, проклятий Могомеде, натхнений Богом або чортом, ти сам прокував, що твоя погана и гидка наука буде тривати тисячу літ; та от вже тисячу літ минуло, навіть „сѣ навершеніємъ“; в короткім часі щезне твій богопротивний закон и погана ересь!“

„Лебедь“ обясняє слова Апокаліпси (гл. 20): „ожиша и царствоваша со Христомъ тысящу лѣтъ.“ Тут — говорить він — розуміються мученики, убиті могомеданами: їх душі с Христом царствують.

Дальше Гаятовський розказує историю могомеданства, опи-суює звичаї могомедан.*)

Могомедан обвиняє він о чародійство, так як Жидів у „Месні Правдивім“: оден могомеданський воєвода парисував на землі колесо, чародійними заклинаннями накликав до сѣго колеса зміїв и

*) Він користувався жерелами византийців: Теофана, Кедрина, Евтимія Зигабена, Евлогія мученика, також Баронія, найважнішого для єго жерела при описі звичаїв музультманських, хроникою Гвагніна и подорожю на схід Христофора Радвила Сирітки.

намазав зміниим ідом оруже, котре дійствовало згубно; — Татаре виймали серця с тіл християнських, мочили їх в іди, ставили на рожах в ріках и озерах, заражали воду, а ті, що пили її, троїлися... Галятовський був готовий, як здається, винити о чародійство всіх, що не вірили в Христа: то само, як бачилисмо, вчинив віп з Жидами. Та з музульманами обходиться він більше безпристрастно: Жидам не признавав ні одной світлої черти. Росправляючи про могомеда, покликуюється він напротив на свідоцтво якогось Вартоломея Юевича, що був чотирнаїцять літ в турецькому полоні, и відзивається про своїх релігійних ворогів от якими словами:

„Вони люблять правду; кривди, обману в них зовсім нема, ні в дома ні в поході; Турки покривають свою нечесть сповне-нем правди; не найдеш у них ні юриста, ні прокуратора; сёгодня віддавай то, що обіцяв вчера. У великій шанобі у них ти, свята царице — правдо, всім чинам рівна добродійко! Справді с поміж усіх народів Турки визначалися правдою; и малих до того приучають и виховують так, щоби вони були правдиві...“

Та с таких гарних моральних прикмет мало хісна невірним; після думки Галятовського, вони, яко нехристи, все таки усі пі-дуть до пекла; з ними треба воювати, щоб визволити с під їх пануваня наших братів християн, котрим гірше, як жидам в Єгипті и у вавилонськїм полоні, або Римлянам при Готах; ім так зле, що їх жизнь можна хіба порівнати с положенем умираючого, котрий мучиться перед смертю и довгий час не може сконати. Не в силі заплатити наложеної на них тяжкої даньни — бідні хри-стияне, з закованими руками и ногами, ходять од двора до двора и просять, ради „проклятого Могомеда“, милостині на заплачене за них податків; їх бють по підшвах великими палками, беруть у них дітий и продають в неволю. З особливою участю розво-диться автор „Лебеда“ о муках полонеників: з усіх, що попалися в полон, найтяжше — замічає він — духовним и ученим, що не привикли до тілесної роботи.

Наконець в „Лебеді“ наводить якісь незрозумілі слова, котрі в перекладі означають пророцтво, що зберегли самі музульмане про упадок їх царства. „Явиться якийсь турецький цар, возьме царство, прийме в свою державу гарне яблуко и буде панувати и будуть музульмане ставити собі доми, садити виноград, буду-вати твердині, плодити дітий, та в дванаїцять літ потім, як цар прийме в свою державу гарне яблуко, християнський меч поразить

Турка и знищить имя ёго. Дайже Боже, щоби за пануваня великого и неподужаного царя Хведора Алексевича всі християнські народи обернули своє оруже против музульман, губителів нашої віри; сёго и безталанні брати наші християне пильно вижидаютъ и поможуть нам на спільного нашого лютотогo ворога! Азия при смерті, Африка конає, золоте яблуко від моря Балтійського до озера Меотійського, пробуркавшись из сну, чимало дає помочи; Греция с Тракиєю ожидають спасеня від християнського оружа; за гріхи свої вони, як Израель, попали в неволю; та пізнали вони свої безправя и приносять вини свої перед Богом: Бог пішле ім избавителя и верне ім скоро давну волю.“

Другий, напечатаний по польски, увір Галятовського против музульман (Alkoran machometów, nauka heretycka у żydowska у рогаńską παρεñіюу, 1687) уложений в формі диспути між алкораном и когелеоом (борцем) и розділений на дванайцять частий. Тут викладає историю Могамеда, говорить про ёго закон, про могометів меч, про чуда лжепророка и и. Когелео відперає алкоран и бе ёго на всіх точках, хоча робить досить похибок, с котрих бачимо, що Галятовський читав без критики то, з відки черпав свої вісті. Найбільш интересне для нас то, що тут як и в Лебеді Галятовський говорить про истноване пророцтва об сім, що колись північний монарх завоює турецьке царство; потім наступить упадок музульманства и наверненє музульман до Христа! Сей славний, віщуваний здавна подвиг — має сповнити московський государ. Галятовський споминає, як Тамерлян утікав с своїми полками, наляканий Божою Матірю, як Димитрий (котрого він називає Семешка?) розбив Татар, як Москалі завоювали Казань и Астрахань... Випадає доповнити то, що діялося перше. Галятовський бажає, щоб цар завоював Турцію, визволив Грїб Господній, чотирёх патрїархів вселенських и закріпощені християнські народи с під музульманської власті. Галятовський таким робом в литературі підмагав розвитє мислі об сім, що на Росії спочиває вибір судьби, що її назначене — визволити східних християн и підчинити пануваню християнської віри музульманський схід; одним словом, чоґо не докінчили свого часу хрестові походи, то суджено докінчити Росії! Гадка ся перейшла в народне віруванє и в турецьких християн и в російській народі. Її повідали московським государям західні папи, котрі укривали за тими надїями замір підчинити собі московську церкву; але ся гадка розвивалася в народі и в литературі своєю незалежною дорогою.

Галятовський був проповідником. Проповідь сталася тоді konieczною; духовний, що почував у собі охоту до писання, скорше всього брався за проповідь. Галятовський видав том проповідий під заголовком: „Ключь Разумѣнія“; проповіді зложені на господні и богородичні празники. Галятовський гледів на сю книгу як на підручник: в переднім слові він рає священникам читати з неї поученя народови. Проповіді ёго мають характер більше догматичний и обясняющий, як морально-поучающий. Толкує він народови догмати віри, обясняє значіне тайн, обрядів, так новозавітних як и старозавітних. Проповідник вельми любить смілі и вигадані порівняня. Говорячи н. пр. про дві природи Ієуса Христа, Галятовський для обясненя указує на чоловіка, що знає и теологию и филозофию: „от — говорить він — и взорець сполученя божого й чоловічого.“ Друге порівняне двох природ — з луком, звязаним с тятивою; лук означає божу, а тятива людську природу. В проповіді на Воскресенє христове порівнує він Христа з ихневмоном. Крокодиль пілкне ихневмона, а ихневмон розїсть крокодилеви внутрішності; так Христос поступив из смертю, котрій піддався. Галятовський любить в проповідях наводити приклади и анекдоти; стрічаємо в ёго приклади с старинної исторії: про Демокрита, Птоломея, про Ганнибала; бере він дані з митології змішані с християнськими образами: появляються аргонавти; дельфійська пророчня наказує поставити святиню Діві Марії; від глибокої старовини переходить проповідник до близшого ёму світа, розказує анекдоти про князя литовського Витовта, що казав зашити живого чоловіка в медвежу шкіру. Сі приклади, порівняня, анекдоти надавали проповідям Галятовського більшого интересу и „Ключь Разумѣнія“ належав до книжок найбільше читаних на Україні навіть в близких до нас часах.

При своїх проповідях Галятовський додав правила про складанє проповідий. „Дбай, говорить він, щоб усі люди розуміли то, що ти їм говориш в своїй науці; як мудрий був проповідник Иван Золотоустий, а жінка дорікала ёму за трудно зрозумілу проповідь!“ Галятовський у своїх власних проповідях вірний своему правилу: вони написані по українськи и були добре зрозумілі в сім кружку, де він їх говорив. Не всі опісля йшли за ёго приводом, уживаючи замість язика, близкого до народнєго, церковно-славянський, искусний и зрозумілий тільки для тих, що ёго попереду вчилися.

Відповідно духови схолястичної мудрості, зачерпнутої в школі, Галятовський в своєм підручникови учить проповідників вибору

слів и прикрашеня бесіди, укладаня наук на словах, именах и в загалі на зверхніх признаках: думас він, що незвичайні звороти приманують цікавість слухачів. „Можеш — говорить він — заняти увагу людей, поясняючи ім яке-небудь имя и цілу проповідь оперти на имени; на приклад, в неділю говори: неділя називається від того, що в той день нічого не ділають, тільки Богови моляться; або — в день Володимира скажи, що Володимир від того так називається, що володіє миром; на Василя скажи, що Василій значить цар, бо Василій Святий царствував над своїм тілом.“

Гаятовський учить проповідників, щоб займали слухачів яким-небудь не зразу зрозумілим для них заявленем; наприклад на Вербну неділю сказавши: — „Православні християне! Прошу вас и заявляю вам, щоби ви конечно ходили до церкви и молилися Богу; сього тижня буде страшний суд,“ — зійди геть с катедри. Се значить, що в страстний тиждень будуть читати про суд над Ісусом Христом: отсе й суд страшний. — Замітні ёго науки, як промавлати над вмерлими. Гаятовський каже розправляти проповідникови, як покійник творив добро, беріг православу віру, помагав бідним милостиною, давав підмогу церквам и монастирям, приймав до свого дому подорожних, викупляв полонених з неволі и и., хоч би про покійника не звісні були такі чесноти. „Можеш — говорить він — крім того пригадати ёго родину, сказати, що вона давна, истнує сто літ або навіть тисячу літ на світі, що вона була в кривій звязі из знатними домами; можеш взяти прізвище покійного; н. пр. як він називався Бронницький, то говори: він так звався тому, що боронив отчину; або н. пр. вмерлий називався Любомирський, то говори, що він тому Любомирський, що мир полюбив. Можеш взяти також хрестне имя. Вмерлого звали Стефаном, ти говори: Стефан значить вінець, и тут скажи, що покійник добув собі вінець як би с цвітів або дорогоцінних камінів; або вмерлого звали Доротей, звернися до слухачів и скажи: Православні християне! Доротей значить дар Божий. И наш Доротей, котрого видите на гробових ношах, був справдешнім даром для отчини и для католицької церкви. Можеш також взяти герб покійника: як в ёго гербі була стріла, то пригадай текст: „покажи мя, яко стрѣлу избранну;“ як у ёго в гербі башта — скажи текст: „бысть упованіе мое столбъ крѣпости“ и и.

Можна підозрівати, що тут проповідник з гумором говорить о проповідях сучасних. То само можна би сказати що до поу-

чення, як треба говорити проповіді в дні святих. Галятовський говорить: „Проповідь, котру ти виголосив у день якогось святого н. пр. Николая, можеш виголосити в день иншого святого н. пр. Василя; тільки в тих місцях, де ти говорив „Николая архієпископа Мирлікійскаго“, вихвалою Василя Великого або Григорія Богослова и т. п. Можна навіть се, що говорив ти про Івана Хрестителя, перенести на архистратига Михайла...“

Замітно, як Галятовський щадить своїх слухачів и боїться диткнути їх своїми пастирськими грізбами. В проповіді в день св. Юра він доторкнувся пекла, та йому стало жаль посилати там грішних слухачів и він радить їм не вдаватися в роспуку, в тугу. Правда, из св. письма виходить, що в пеклі більше буде душ, як на небі, и так треба, щоби пекло ким-небудь наповнилося — отже проповідник потішає тому слухачів, нагадуючи їм, що відай на світі багато невірних жидів, могомедан, єсть доволі всяких єретиків, ариян, несторіян, адамитів, монофизитів: буде кому наповнити пекло; а ми православні християне — говорить він — будемо надіятися, що всі осягнуть вічне спасенє. То ж само в проповіді в день св. Іллі він вибухнув против богачів и як би забув, що в день Юра всім обіцяв рай: „Не можуть — сказав він тепер — дістатися на небо люди богаті; їх душі обтяжені богатствами, скарбами, маєтками; богачі за своїми богатствами забувають про Бога; вони надуживають свого майна; вони тільки їдять, пють, веселяться, а про бідних людей забувають; не кормлять їх, до дому свого не пускають...“ Та опісля, проповідник змилювався над богачами и рішив, що й богатим можна доступити неба, як тільки вони будуть давати милостиню, спомогати церкви и монастирі и и.

Поміж творами Галятовського єсть оден писаний по руськи: „Души людей умерлыхъ.“ Тут автор веде нас на *той* світ, показує нам оселі праведників и місця мук грішників — небо и пекло. Душі праведників розміщені після числа девяти ангельських хорів небесної єрархії, відповідно тим повинностям, котрі вложені на сі ангельські хори в одношеню до нашої дочасної житні. В низнім хорі, именно в хорі *ангелів*, — котрим поручено наглядати душі людські підчас земського побуту, — перебувають хрещені діти, вбогі, сироти, вдови и сі, що жили чесно в брачнім союзі; в другім, висім хорі, *архангелів* (котрих Бог до великих людей посилає), священники и церковні учителі; в третім, званім *князствами*, що обовязаний доглядати держав, націй и провинцій, будуть перебувати царі, цісарі, князі, гетьмани, воє-

води и всяка старшина, як вони чинили підвластним людям справедливість и не діяли їм кривди; четвертий хор зветься *влады*, що воюють из злими духами — з ними живють рицарі, котрі опералися злим духам и поборювали гріх; в п'ятім хорі, званім *мощарства* — чудотворці; шестий хор, *паиства* — єсть житлом безбрачних, пустельників, ченців; семий, *єроны* — там справедливі судді; в осмім — між *жерувимами* — апостоли, єпископи, митрополити и и.; дев'ятий, висшій хор, *серафими*, що розбуджують любов до Бога — там мученики.

Противне небу житло грішних, пекло, ділиться на два відділи; перший зветься *одхлань пекельная* (безодня), другий — *огненная геєнна*. В першім сиділи перед Христом старозавітні праведники; вони мук не терпіли, але були оддалені від Бога и ожидали Христа. Спаситель вивів їх с пекла; вони пробували з ним сорок днів на землі, а по вознесеню єго вікують в небі. Однак Спаситель не вивів из пекла Єгиптян, Моавитян и інших поганців, котрі не ожидали Христа. Вони тепер у пеклі. Другий одділ пекла — *геєнна огненная*, багата в усілякі муки: у вічнім огни будуть распустники, перелюбці и гнівні люди. Люта зима дістанеться в участі гордовитим богачам, немилосерним на муки вбогих; червак совісті буде гризти злодіїв, що крадуть чуже майно, и обмовців, що відбирають ближнім имя добре. Незносний смрід буде докучати випещеним чепурним паничам, що любовалися в пахощах (кохаються в пахучих перфумах), а ті, що обжиряються и не постять — будуть засуджені на голод. В пеклі буде велика тіснота: всє пекло — говорить нам' богослов — буде битком набите грішниками, одні на самім дні, другі по середині, треті на верху; неначе б хто наложив у бочку риб и заткав бочку чопом (защпунтуєть). Опісля автор описує митарства, які має переходити душа людська по розлученю від тіла.

Інші твори Галатовського, хоч менші від попередніх, та містять цікаві черти для історії понятий и поглядів тогочасних. Книжка, під заголовком: „Небо новое, новыми звѣздами сотворенное“, напечатана 1665 р., у Львові, се збірник розказів про чуда Пресв. Богородиці, виписані з усяких західних письменників з додатком того, що случалося в Польщі, Литві и на Україні. Тут замітне присвячене Потоцькій, сестрі митрополита Петра Могили, образець того, забавного для наших часів підлещуваня, з яким письменники XVII. в. обертали до знатних осіб, вижидаючи, чи не дістанеться їм яка кришка щедроти їх.

Гаятовський виводить дім Могил од Муція Сцеволі, „валечнаго и отважнаго и горливаго (ревного) кь отчизнѣ своей рыцера римскаго“, и називає дім Могил — „небомъ, усѣянымъ новыми звѣздами“. „Богъ — виражається наш автор — праотцу нашему Адаму сказаль: земля еси и въ землю пойдеши, а я скажу Пресвятой Дѣвѣ Маріи: ты небо и пойдешь въ небо могилянское!“ Друга брошура Гаятовського: „Скарбница пожитечная“ — (Хосенна скарбоня) — містить в собі опис чуд образу Пресв. Богородиці, котру почитали під назвою Єлецької в Чернигівським монастирі, с того часу, як Гаятовський був архимандритом. В переднім слові до тої книжочки запускається Гаятовський в обяснене слова козак, и иде за думкою, після ёго вираженя, мудрих людей, котрі виводять слово козак від козѣрога, небесного зодіяка, тому, бо козаки ходять з рогами, в котрих насипаний порох, и як на високім небі підоймається козѣріг, так козаки, проходячи поля и море, вступають на стіни и вали бісурман и насипають из своїх рогів порох в самопали, с котрих стріляють в неприятеля. Трудно найти відповіднійший образець натягнених и видуманих обяснень, на котрі ласа була схолястична наука. Головний предмет уваги автора, се — Єлецький монастир; ёго вельми займає минуша доля сѣго монастиря. Та де ж взяти жерел? Україна вбога в давні письменні памятники: Москва богатша; в Москві — говорить він — є й руські літописці и патерики знатних руських монастирів. Князі Одоєвські и Воротинські, переказували ёму вісті, що переходили в них у роді об сім, як найдено образ Єлецької Богородиці (названої так, бо найдений на яличнім дереві [ель]) за предка іх Святослава Ярославича; та Гаятовський знайшов ще у себе жерело: „старі люди — говорить він — се хроники живі.“ Чернигів дізнав великих перемін: перше жили в нім московські люди; але с прилученем ёго до Польщі, після сумних часів, наплила там инша людність, треба було виглядіти старенезних людей с поміж прежнєї людності. Гаятовський виглядів іх: одному з них було сто десять літ, другому півтора, а третєму около двісті літ — старість непевна. Трудно, не скривдивши памяті Гаятовського, рішити: хто зігав, чи той що говорив про свої літа Гаятовському, чи сам Гаятовський. Схолястична просвіта позваляла при захованю правил що до форми гледіти вельми легкодушно на фактичну правду и складати вигаді не було дуже соромливо. В 1696 р. появилася печатно в Чернигові брошура Гаятовського „Боги поганськіє“. Вона присвячена царівні Зофіі. У своїм переднім слові показав

автор знов образець підлещування, властивого свому часови, величав Зофію, добачав, що имя її хрестне схоже з назвою мудрості, и висказався про царський дім такими словами: „Въ дому найяснѣйшихъ царей рускихъ каждый царь есть солнцемъ, царица есть мѣсяцемъ, царевичове и царевны суть звѣздами: бо свѣтять добрыми учинками“. Після науки Галятовського идоли поганських богів були не болванами, статуами, звичайною річю, як про них одзивався инколи старий завіт, а житлом злих духів и відкликується, на potwierdжене свого погляду, на многих церковних и світських письменників. Біси, що сиділи в ідолах, говорили инколи правду и віщували появ християнства; але вони часто обманювали людей и наводили лихо на людей уживаючи в своїх віщуваннях двозначних слів, так що чоловік розумів віщуване зовсім не в тім зміслі, який воно мало дійстно. В ніякім творі не висказав Галятовський так різко своєї несвідомості, відріжнати видумку од фактичної правди, як у сім творі: взявши з Визволеного Єрусалима в польскім переводі Кохановського роскази про вчинки чародія Исмена, Галятовський не завагався прийняти їх за неперечно-певні историчні події. Поганські божища суть для Галятовського не тільки предметом исторії и археології; вони мають живий, сучасний интерес. Діяльність їх продовжається по нині. „И тепер — говорить він — чорти через чародіїв дають одвіти и віщування; злі духи, що проживали в ідолах, и тепер всіякими способами стикаються з людьми: вони то прикидаються вмерцями, то творять собі воздушне тіло з облаків, показують всіякі речи в зеркалі, дають одвіти через огонь, воду, перстені“, и т. д. Для Галятовського боротьба с поганськими божищами така сама, якою була боротьба проти жидівства и музульманства. Однак воюване нашого автора с поганськими божищами в загалі слабше того, котре він провадив з жидами и музульманами: утвір „Боги поганскіє“ напечатаний вже в старості Галятовського, два роки перед ёго смертю.

Можна ще згадати про оден польскій твір Галятовського: „Алфавет еретиків.“ Автор наводить в азбучнім порядку всіх, кого зачисляє до еретиків, показує при тім значне очитане, але разом с тим и змішане понятій: до ряду еретиків вчисляє він не тільки философів старинних, але навіть таких людей, що не заявили ніяких признак духової діяльності, н. пр. поміж єретиків попався Ксеркс, тому тільки, що ёму снівся сон, а се подало Галятовському повід толкувати, що сніи бувають від Бога, але бувають и від чорта.

З усею своєю ученою невіжею, с простонародними віруваннями, якими перенявся з малку, а не позбувся їх в школі (бо ся и не дбала про їх усуненє), з легковірністю до всього печатного, с покірністю всьому тому, що тільки носить на собі позір православної церковності, з диким бузувірством, готовим палити, топити у воді, різати всіх, що не так вірують, як слід, але за разом и з неперечним талантом, котрий добачаємо в красі викладу, в ясності складу, в приступності речі, и найбільше в сій живості, що буває все признакою таланту и котрої собі ніяким робом не може присвоїти чоловік неспосібний, Галятовський, більше чим хто инший, може назватися представителем свого столітя в українській літературі.

З инших українських письменників XVII. в. найбільше приближається до Галятовського, та тільки з одної сторони, яко проповідник, Антоний Радивилівський, игумен Пустинно-Миколаївського монастиря в Кніві. В 1676 р. він напечатав збірник своїх проповідий під назвою „Сада Маріи Богородици“, а в 1688 під иншим вигаданим заголовком: „Вънецъ Христовъ, съ проповѣдей педѣльныхъ аки съ цвѣтовъ рожаныхъ на украшеніе православно-каѳолической церкви исплетенный“. Сі проповіді розложені після церковного круга неділь, що займає переходні празники. На сам перед автор помістив присвячене Христу. За тим слідує присвячене царівні Зофії, котру порівнує він з грецькою царівною Пульхерією, що орудувала справами за панованя свого брата. За словом до Зофії слідує слівце до кожного читця книжки; автор обясняє, чому книжка зветься вінцем рожевим. Між иншими він учинив се для того, щоб книжку ёго радше читали, подібно як лікарі заправляють цукром свої ліки. Автор простодушно гадає, що за ёго книжку охотно возьмуться читці, як побачать заголовок, нагадуючий рожеві цвіти. В своїх проповідях уживає Радивилівський ту саму близьку до народнєї, зрозумілу мову, як и Галятовський, та уступає ёму що до здібності и проповіді ёго менше займаючі: Радивилівський часто буває ростяглий и вдається в дрібниці, в пусті обясненя слів; и. пр., одна з ёго проповідий на Топину неділю основана ціла на обяснюваню: чого Христос, явившися своїм ученикам по воскресеню, став посеред їх, и с того поводу наводить різні случаи, коли в св. письмі згадується вираженє „посреди“. Радивилівський подає чимало порівнянь, наводить часто свідоцтва старинних поганських письменників: Тацита, Плу-тарха, Цицерона, Цицій и инших, приклади из старинної исто-

рії,¹⁾ образи з мітології,²⁾ всіякі анекдоти,³⁾ случаи из щоденної життя,⁴⁾ іменно пописується байками, котрі прикладає до релігійних предметів властивим собі и дивним способом.⁵⁾ В проповіді на день „Жень мирносиць“ Радивилівський підносить яко велику заслугу мирносиць, що вони пішли на гріб в ночи, а заразом нагадує про сей забобонний страх перед мерцем, що панував поміж народом. „Дім смерті — говорить він — єсть домом страха. Най мати любить, Бог зна як, свого сина (або сестра брата, або друг друга и т. п.), а як умре в неї дитя, то чей не найшлась би така мати, котра б рішилася в ночи піти до вмерлого сина!“ Морально-поучаюча сторона проповідий Радивилівського вельми слаба и обмежається на загальних словах, з немногими маловажними виїмками, де як би случайно він доторкує черт обичаїв тої суспільності, котрій читає свої проповіді.⁶⁾

Інший тон стрічаємо ми в третєго українського письменника и, переважно, проповідника — Лазаря Барановича. В життя своїй

¹⁾ На приклад, згадує, як гладиятори намазували собі оливою тіло и оден обсыпав свого противника піском, щоб можна було вхопитися: він порівнує єго с чортом, котрий старається сіймати нас, намазаних олієм ласки.

²⁾ Н. пр., що старинні представляли собі світ в поєстаті дівчини в білій одіжї, що поконує ногами всяке оруже, або порівнує Сина Божого, Христа, що поборов чорта, с сином Юпитера, Персеєм, витязем Медузи.

³⁾ Н. пр., про жида, що дав християнинови гроші з услівєм, що на случай незаплачення виріже з єго тіла шматок м'яса, або н. пр. про дівчину, що влюбилася в хлопця и не могла виділитися из своєї любови, поки не явився їй Христос и не сказав: люби мене!

⁴⁾ Н. пр., раз поперечилося двох між собою за цеглу и оден з них уступив другому; с того виводить, що найбільш бувають суперечки про твоє и моє и легко можуть устати, як хто скаже — твоє.

⁵⁾ Н. пр., лев, осел и лисиця умовилися полювати за здобичю. Піймавши добичу, стали ділити Лев поручив поділ ослови. Осел не звернув приваєжної уваги на се, що лев єсть царем и що єму належиться шаноба, вважав себе рівним львови и розділів добичу на три рівні часті. Лев за те роєшарпав осла и казав лисиці ділити добичу. Лисиця відступила льву більшу частину. Хто тебе навчив так поступити? спитав лев. — Случай з ослом, одвітила лисиця. Відтіля виходить, що й Христос не витерпить, коли хто в гордошах рівнається єму и діставши добра сєго світа: славу, почесі, богацтва, приписує чесі стілько собі, скілько й Христови.

⁶⁾ До таких місць належить одна з єго недільних проповідий: він ганить гріховне святкування християнських празників: коли ж більше буває суперечок, нечестоти, зводження, пияцтва, як не в празник? В перший день Воскресєня Христового святкується Б-гу-Огню, в другий Б-гу-Синови, в третій св. Духови, приїде четвертий день, або зовсім минуть свята, — ми, як и перше бувало, зовсім холодні до богослужєня, не хочемо погамуватися и покаятися в гріхах своїх перед духовним отцем.

не був він такий, як Гаятовський и Радивилівський, котрі не сягали дальше, як до скромного становища монастирських наставників. Лазар добився становища архієпископа чернігівського и після Методія, що попався в интриги, був довгий час надзорцею митрополичого престолу. Він брав уділ в политичних справах своєї родини, а именно грав важну ролю після зради Брюховецького 1668—1669 р. Під його впливом вибрано гетьманом Многогрішного и постановлено глухівські статі.

Лазар, сам Українець, вельми жалів над несправедливістю и угнітом, котрий заподівала Українцям воеводська управа. Він побивався за тим, щоб визволити Українців од суду московських воеводів, однак не успів нічого вдіяти, позаяк проекти його, при всій їй красомовності, показалися противними напрямови московської политики, що бажала як можна найтісніше привязати до себе занятий край. Лазар був чоловіком в житю розумним, позволяв собі говорити, скільки для його було беспечним, умів и мовчати и старався мирно жити с сильними и догоджувати їм. Патриарх царгородський, признаючи Осипа Тукальського митрополитом, поручив Лазареви духовну управу лівобережної України и надав йому відзнаку, позволивши носити саккос, між тим як тодішні архієреї, крім митрополита, одягалися при богослуженю у фелони, зарівно с священниками, и визначалися від сих тільки омофором. Лазар присвячував и посилав цареві Олексієві Михайловичу свої проповіді, украшаючи їх заголовки видуманими символічними рисунками, що виражали славу московської держави; до того ж додавав для обясненя передні слівця, переповнені вельми вишуканим упещуванєм. Проповідник, одсилаючи в Москву таким робом свій збірник „Трубы словесь“, добивався, щоби скарб державний закупив у його ціле видане; цар не згодився на те и казав сю книгу продавати звичайним способом; а все ж її накидали по монастирях. Односини Лазаря Барановича до гетьмана Многогрішного скоро охолонули; коли на сього гетьмана зроблено донос, Лазар не боронив його, а коли по висланю Многогрішного в Сибір, в 1672 р. козацька рада вибрала иншого гетьмана, Самойловича, Лазар був на сій раді, нахилив козаків до присяги и зближився з новим гетьманом. Та минуло кілька літ, а Самойлович не полюбив Лазаря.

В Батурин приїхав до гетьмана луцький єпископ Гедеон, князь Четвертинський. Самойлович, потай Лазаря, вступався за Гедеоном у Москві, добивався, щоб Гедеон став митрополитом, а на Лазаря старався в загалі кинути тїнь. В Москві тоді най-

більше бажали, щоби новий митрополит підчинився московському патріярху. Четвертинський був до того готов, коли між тим Лазар, після давнішого поступованя, здавався менше певним, яко оборонець українських прав. Правліне лишило Україні вольний вибір митрополита: вибрано Четвертинського в 1686 р. Лазаря, найстаршого з архиереїв, поминули; опираючися на грамоту, не хотів він слухати Гедеона; ёго лишили та митрополит всяким способом понижав ёго, відняв ёму управу кількох протопопівств и називав ёго тільки єпископом. Самойлович чинив ёму всіякі прикrostі. Після упадку Самойловича Лазар як би ожив и вислав из своєї сторони зажалене на поступки скиненого гетьмана. В 1691 р. умер и другий противник ёго, Гедеон; знов відбувся вибір, та й сим разом поминули Лазаря а вибрали печерського архимандрита Ясинського. Лазар, вже постарілий, випрохав собі від патріярха помічника, в особі чернигівського архимандрита Теодозія Углицького, котрого в Москві й висвятили на архієпископа з услівем, щоби по смерті Лазаря він заняв ёго місце. Лазар умер 1694 р.

Уділ Лазаря в літературі виразився переважно проповідями. Він сам почитав се собі яко заслугу и вельми цінив славу проповідника. Ёго проповіді видані в двох великих збірниках, in folio. Перший, напечатаний в Печерській Лаврі 1666 р., під назвою: „Мечъ Духовный, еже есть глаголь Божій“, містить в собі слова и науки на дні недільні и переходні празники, починаючи від Пасхи и кінчаючи з великою суботою. Другий збірник, напечатаний там же 1674 р., має заголовок: „Трубы Словесь“, и обіймає проповіді в дні святих и нерухомі празники. Барапович одступив од способу Галятовського и Радивилівського — писати проповіді язиком близьким до народніє мови. Він пише церковно-словенським язиком. Дивачність и шумність, — при скупості мислі, недостатчі фантазії и щирого чувства, — се визначні черти проповідий Лазаревих. Усі вони, можна сказати, складаються с шумних фраз и вельми нудні. Свого часу могли вони припасти до вподоби хиба книжникам, що гонили за словами и вираженнями, але чей не були зрозумілі для народу. Впрочім Лазар, як здається, и писав іх маючи на увазі більше приподобатися Олексієви Михайловичу, котрий любив вишукану и шумну мову. Оба збірники присвячені цареві.*) В своїх проповідях Лазар любить звичайно обертатися

*) На заголовній картці „Меча Духовного“ представлені зображення іздців, що ідуть розвеселяти Царство Боже, образи царів Давида, Константина, наконець царя

коло значеня слів и всяких зверхніх признак, пописується зближеннями и противставленнями, ростягає до дивоглядності тексти св. письма, ні трохи їх не обясняючи. Одно яке небудь слово спонукує Барановича шукати чогось похожего в иншім предметі, при котрім можна би найти и ужити подібне слово; н. пр. Христос виздоровляє хорого в овечій купели: — Христос есть баранцем з золотим руном; в овечій купели пять ходників — проповідник нагадує пять ран Христових, пять чувств людських и розводиться об сім. Ще дивніше стрічаємо таке зближене слів у проповіді в день св. Юрія в „Трубахъ Словесъ“. Великомученика Юрія колесували. Колесо сей час наводить проповідника на образ перстения при заручинах и вінця — и се Юрій, яко дівчина чиста, був заручений Христови, а замість вінця прийняв колесо. Се колесо нагадує небесний зоряний кружок; „ради небесъ Георгій творилъ кругъ на колесъ;“ та се колесо нагадує проповідникови світський грішнний предмет — танець, котрий виводять колесом, хороводом, и проповідник замічає, що таке колесо веде в гиену огнену. Лазар любить уживати в проповідях молитов, повних дивачності и пустих слів. Ось-як він одзивається до Пресв. Богородиці: „Аще были быхомъ центипедесъ стоножны, всѣ мы бы къ Богородицы прилѣжно притекали яко грѣшныи. Аще быхомъ были арги (аргуси) стоочныи, всѣ мы бы на Тебя смотрѣли, яке милосердія двери намъ отверзаеши. Аще быхомъ были центимани сторучныи, всѣ мы бы Твоей ризѣ посвященней прикасалися“.

Кілька мов написав Баранович цареві Олексієви Михайловичу на ріжні случаи в ёго жизни. По смерті цариці Маріі Ілліної, Лазар написав ёму потішаючу мову, наповнену всіякими зужитими фразами. Коли цар оженився з другою жінкою, Лазар прислав ёму поздоровлене. Коли цар відбув обряд представлення Теодора царевича народови, Лазар с того поводу написав річ, що визначалася крайним підкаджуванем: проповідник порівнує царя Олексія Михайловича з Богом, що показав над водами йорданськими улюбленого сина свого, а царевичеви Теодорови вкладає в уста слова Христа: „Отче! прослави Сына Своего“ и и. Смерть Олексія

Олексія Михайловича, цариці, трьх царевичів, родословне царське дерево и и. Найвидніше місце займає над царем и ёго родиною зображене двоголового орла с трёма вінцями. В переднім слові обясняє автор, що сей орел есть символом двох природ Христових; вінець по середині — „Христосъ посреди“, під ногами в орла місяць — знамя варварів, котре орел зітре силою хрестною. Орел шугас по воздуху, він цар усіх птиц и підчиняє їх своїй власті.

Михайловича дала Лазареви повід написати вершами и напечатати „Плачь о преставленіи царя и привѣтствіе новому“, а по смерті Теодора, коли на трон посадили двох царів, Лазар написав книгу: „Благодать и Истина Христова“. Се — риторичне вихвалюване царів, перемішане вершами такого рода:

„Исусъ и Марія по пять литеръ мають,
Иже пять палцевъ мають, да ти складають,
Пять источникъ на крестѣ отъ Христа испльли,
Бы писаню тѣхъ именъ пять литеръ служили“ и т. д.*)

Крім руських творів, Лазар написав и напечатав кілька творів по польски. Именно: „Житя святих“, „Віршований твір про случай людської жизни“, и „Нова міра старій вірі“. Останній твір полемичний, написаний в обороні православя и викликаний зачіпками на Східну церкву єзуїта Бойми. В нім між иншими Лазар указує нам на одну з важних причин переходу с православя на католициство — на то, що всюда кричали, що православна віра есть вірою хлопською.

---

*) До сеї книги доданий великий символічний рисунок, де зображений Христос, як благословить царів, жінка с крилами, ангел з громовими стрілами и списами, храм премудрості на семи стовпах з образом на нім орла с серцями на грудях, зображеня царів, архиєреів и т. и. Сей рисунок замітний своїм майстерьким викінченем.

Епифаний Славинецький, Симеон Полоцький и їх наслідники.

Перенесене кнівської науки в Москву було вельми важною подією в історії руської просвіти XVII. віку.

Подія ся, надзвичайно багата своїми наслідками, почалася поступенно, ледви помітно, и її не слідували ніякі нові установи и нічого величавого.

З московських бояр визначався тоді Хведор Михайлович Ртищев. Се був чоловік старої Русі, але найлуччий чоловік, якого могла виробити стара Русь. Щиро благочестивий, оборонець священних переказів и обичаїв старовини, він не вдоволявся, як инші, самим заховуванєм зверхніх признак набожності; він належав до таких, що глядять внутрішнього зміслу зверхніх признак; наука Христова потягала його до діл християнської чесноти. Ртищев видавав значні суми на викуп полонених, котрих тоді було чимало в музультанських землях, помагав бідолашним, заложив и удержував шпиталь для вбогих. Підчас війни с Польщею Ртищев, яко товариш царя, піклувався ранними и немічними від зимна, казав забирати їх и давати їм прихилон в пайнятих для них пристановищах, удержував своїм накладом а по виході їх давав підмогу. Ртищев любив дуже читати книжки духовної гряді и ходити на богослужене. Але ні се, ні то не могло вдоволити його в своїм тодішнім виді. Не всі твори святих були йому приступні в славянським перекладі, але й рукописі тих, що він міг читати, не визначалися правильною и одностійною зміслу. Ртищев добачав, що треба нових, правильніших перекладів; читане самого св. письма викликувало в нім бажанє дізнатися, чи правильно воно переведено в такім виді, в яким було приступне для Русі. Печатних видав, крім Острогського, не було; в рукописних були суперечності.

Ртищев прийшов до того переконання, що треба би конечно в Москві занятися перекладами набожних книг. Богослужене відправляли тоді, як здавна в Москві, недбало, беззмісленно, неблагочотинно. Ртищев наставляв на те, щоб надати йому пригожий лад и зробити перегляд богослужебних книг. Цар Олексій Михайлович

полобив Ртищева. Характер сього боярина припав до вподоби спокійному цареві. Бояре знов споглядали на Хведора Михайловича не зовсім приязно, навіть з насмішкою; в тім часі, коли найбільш гледіли на поверховність, видавався такий, що надто задумувався над внутрішнім зміслом зверхнього благочестя, для многих чудаком.

Ртищев знав, що в Києві вже робиться се, об чім він думав, и, вірний зовсім своїй гадці, звернувся там.

Відносини України з Московією були часті. Ігумени українських монастирів просили у царів милостині; опісля ж оберталося до царя Михайла Федоровича и київське брацтво. В 1640 р. Петро Могила раїв цареві заложити в своїй столиці монастир, у котрім би старці и братя київського брацького монастиря „дѣтей боярскихъ и простого сана людей грамотъ греческой и словянскої учили.“ Таким робом сам реформатор вихованя на Україні перший обернувся в Московію и просив, щоб там учинили се, чого потребувала Велика Русь. Годиться замітити, що в своїм письмі до царя Петро Могила виразився, що він об тім бє чолом государеві більше всяких своїх просьб. Так займала київського архи. пастиря гадка росширяти распочате ним діло на весь руський мир. В 1646 Петро Могила прислав наслідникови Михайла цареві Олексієви в дарі кілька коний и всіякі речі, що доказує ёго постійне бажаня звязі з Московією. Однак, мимо приязних односин православної України до православної Москви, у Москалів виробився пересуд против української просвіти и вони підозрівали чистоту правовірності київських духовних письменників и паставників. По часті самі Українці викликували такі пересуди. За життя патріарха Филарета, оден кнївлянин, игумен, доносив на учебне євангеліє свого земляка Кирила Трапквіліона Ставровецького. Оцінку сього твору поручено двом московським книжникам: богоявленському игуменови Илиі и соборному ключареві Іванови Шевелеви. Не знаючи языка, яким був написаний твір українського письменника, вони находили єретицький змісл там, де стрічались граматичні відзнаки и незрозуміле для них значене слів.*)

*) Так и. пр. у Трапквіліона про распяте Христа було виражене: „пригвоздили до хреста.“ Московські книжники обурились, добавали там єресь и говорили, що треба писати „ко кресту;“ або найшовши слово рѣчь — в значеню вещи (по лат. res = rzecz) вони взяли се слово в такім зміслі, як ёго вживали на Великій Русі, и приписали авторови такі думки, яких він зовсім не мав. Густинські мовахи, як ми вже замітили, именем Ісаї Копинського впевиляли Москалів, що Могила єсть зрадником православія.

Москалі вважали себе одиноким справдісно православним народом у цілому світі; Греки, що дали Русі хрещенє, втерали над ними давній свій чарівний вплив; Москалі не довіряли грецьким книгам, тому що Греки жили під властю невірних, а виховувалися и печатали свої книги на Заході. Москалі вважали свої старі переклади правильнішими, як грецькі первовзори в такім виді, як вони були напечатані; такий погляд особливо ствердили ті, що поправляли книжки за патріарха Осипа. Сам Никон спершу поділяв сей погляд и говорив, що, як „Українці так и Греки втерали віру и кріпость добрих звичаїв; спокій и честь їх улестили, вони роблять для свого черева и нема в них постійності...“

Появленє київських учених в Москві очевидно мусіло стрітати багато неприязного, але боярин Ртищев, котрого піддержував цар, приватно піднявся своїм накладом переселити и удержати кількох київських учених „ради обученія словеноросійскаго народа еллінському наказанію.“

Жаль, що нам не звісні перші зносини Ртищева с Київом в тій цілі, та на ёго просьбу кількох ченців учених рішилося покинути родину и служити справі духовної просвіти в московському господарстві и осушили таким способом одну из горячих гадок покійного Петра Могили. Головним с тих приїзжих учених був єромонах Брацького монастиря Епифаний Славинецький*).

Вихованець київомогиланської колегії, Епифаний докінчив своє образованє за границею, опісля ж був учителем в тій же київській колегії, де сам учився. Годі було найти чоловіка гіднішого до сєго, щоб розпочати ним чергу учених. Епифаний був, на той вік, вельми учений: дуже добре знав грецький и латинський язык, мав відомості з языка єврейського; він вивчив писаня св. отців и цілу духовну грецьку и латинську літературу, знав добре історію и церковну археологію. Він був характеру лагідного, скупленого, висше цинив відособлену жизнь кабинетового вченого як заходи около почесній, не терпів ніяких поривів житя, цілим серцем отдавався науці, але то не спиняло ёго прикладати свою науку до найконечніших потреб тогочасних. Славинецький був, словом, одним с тих учених, котрі хоч и живуть кабинетними затворниками, однак працюють не без хісна для сучасних потреб своєї суспільності. Славинецький умів погодитися з усіми,

*) Не знаємо певно числа всіх черців, що з ним прибули. Опісля кружок учених працівників, що трудилися під проводом Епифанія, зріс до 30 людей, але в число їх входили вже й Москалі.

нікого не дражнив заявлюванем своєї духової висшості и своєю бездокорною чеснотою добув собі загальну шану.

Никон, познакомившись з ним, полюбив ёго, змінив своє упередженє против Українців и в усім здався на ёго у важному ділі поправлення книг.

Перші праці Славинецького обмежалися перекладами всяких творів св. отців. Ртищев помістив ёго з братиею в новозбудованим Ондріївськїм Преображенськїм монастирі на березу Москви-ріки (між Калугськими воротами а Воробєвими горами, де тепер дім „Общественнаго Призрѣнія“). Крім перекладу книжок мали київські ченці учити молодців: у тім самім монастирі була основана школа.

Та не довго довелося Славинецькому прожити в тім відособненю. Цар настановив ёго коректором друкарні и переніс в Чудів монастир, де також була школа, перенесена там з забудованя друкарні. Славинецькому головно поручили важне діло поправлюваня книжок. Займаючись неустанно научними справами, Славинецький прожив у Москві 26 літ, пробуваючи из своїми помічниками також в архиерейськїм домі, в Крутицах, де був гарний сад, багатий водою. Він усе зіставав єромонахом, яким прибув с Київа, и тільки раз взяв уділ в суспільній справі, именно тоді, як хотіли судити Никона. Заявивши свій погляд, сильно попертий церковними правними установами, вірний своему скромному чернечому становию, не став він спорити с сановитими противниками Никона и вернув до свого ученого відособненя. Жизнь Епифанія, як в загалі жизнь ученого працєвника, проминула одностійно. Він цілий відбився тільки в своїх учених працах.

Поправлюване богослужєбних книг почав Славинецький без поспіху, з належною розвагою. В тій цілі вислапо на Схід Арсенія Суханова за ріжними старими рукописями. Тільки обложившись громадно скількостю грецьких и славянських відписів, взявся Епифаній до поправлення книг. Помагали ёму земляки, що з ним приїхали: Арсеній Сатановський, и Данило Птицький, Арсеній грек, опісля кількох Москалів: коректорів и писців печатаних діл.*)

Під проводом Епифанія напечатано богослужєбні книги поправно, так як вони досі осталися в уживаню по церквах в цілій

*) Се були: священнк Никифор, єродиякон Мойсей, бувший игумен Сергий, Михайло Родостамов, Фрол Герасимов и чудівськїй чернець Евтимій, найбільш привязаний до Славинецького.

Россії а навіть в православних краях славянського мира. Сі книги були: Служебник с переднім словом, котре зложив Епифаний, Часослов, два Тріоди: постна и цвітна, Слідованна псалтир, Обща Минея, Ирмолог. До того ж ряду богослужебної літератури, яко обясняючу книгу, можна додати Нову Скрижаль, переведену з грецького и напечатану 1656 р. Тут обясняється литургия и инші обряди східної церкви. До сєї книги додав Епифаний історію почину поправлюваня книжок в Рєссії, поводи, котрі спонукали до сєго діла, діланя собору, що відбувся с того поводу в Москві, и оборону против нападів противників поправленя книжок. Богослужебну реформу звичайно вважають ділом Никона, як загально приписують важні переміни, установи, заведеня тим людям, що займали правлінні уряди, коли між тим властиво всю роботу сповняли підчинені ім помічники, иноді мало звістні и незамітні. Противники богослужебної реформи охрестили її прихильників именем Никониян. Та, коли й справедливо належить вона до патріярха Никона, що пізнав вагу й конечність піднятих поправлений, то ще з більшим правом треба признати сю реформу ділом Славинецького и помічників, що працювали під єго проводом, тим більше, що Никон, хоч и розумний чоловік, та мало вчений, мусів справді у всім здаватися на сумлінність и знанє Епифанія.

Разом с поправленими богослужебними книжками конечно було також видати церковні законні установи в поправленім виді. Епифаний перевів правила св. Апостолів, Правила вселєнських и місцевих соборів, Фотієв Номоканон з обясненнями византийських юристів Вальсамона и Властаря и Збірник церковних правил и византийських світських законів, котрий уложив по грецьки Констаптин Арменопул.

Перекладна діяльність Епифанія звернулась на твори св. отців. Він перевів багато творів, с котрих деякі давно вже були звісні и люблені в славянських перекладах, але тим конечнійше було видати їх в поправнійшій виді.*) Він ще перевів кілька житий святих: Олексія Божого чоловіка, Федора Стратилата, великомучениці Катерини. Житя сих святих вже перше ходили по руках читців та були поперекручувані вигадками и тому особливо здавалося хосенним їх видати, як слід.

*) Кілька творів Атаназія Олександрійського (Чотирє слова), Пятдесять слів Григорія Богослова, Бєсїда Ивана Золотоустого на пятдесятиницю, Ивана Дамаскина Про віру православну, Слово о поклонах образам. Сі твори були печатані.

Епифаний не обмежився самими релігійними творами в своїх перекладах. Він переложив з латинського кілька світських книжок з обсягу педагогіки, історії, географії а навіть анатомії:*) годі однак сказати, щоби літературна стійність перекладів Епифанія могла приманювати до них багато читців. Перекладчик, великий буквалист, хотів перекладати як можна ближше до первовзору и замість оддавати змісл первовзору зворотами властивими язикуви, на котрий перекладав, він кує самовольно славянські слова на грецький лад, дає славянській мові грецьку конструкцію, в загалі склад ёго перекладів тяжкий, темний, иноді незрозумілий.***) В самім ёго перекладі богослужебних книжок стрічаємо також тяжкі и незрозумілі звороти.

Найголовінішою думкою, що займала Славинецького ціле жите, був новий учений переклад біблії; жаль, що гадка та не осуцилася. Замість нового перекладу в 1663 р. напечатано біблію з острогського видання з деякими незначними поправками різких помилок (н. пр. замість: „изъядоша седмь кравъ — изыдоша седмь кравъ“ и т. и.). В переднім слові до сеї біблії, мабуть укладу самого Славинецького, яко головного коректора друкарні, подані дві головні причини, котрі спиняли научнійше виданє біблії. Першою причиною був пересуд тогочасний, пеначе б у Греків попсувалося благочестє, що їх книги поперекручувані, и найправильнійший текст міститься в старих славянських перекладах; друга причина, після вираженя переднёго слова, ще важнійша — „неудобноносимое время, настоятельство браней, вещей въ мѣрѣ оскуднѣе“, се б то неудачні военні обставини и наслідком сёго недостача середків, що були конечні в значній скількості до сёго діла. „Кждому легко зрозуміти — сказано дальше в переднёму слові —, що ніяк не можна було починати и довести до кінця сёго діла.“ Однак само вже виданє печатне біблії в Москві було новою появою свого

**) Уставы граждано-правительныя; отъ Фукидидовы исторіи книга первая; о убіеніи краля аггельскаго; Гражданство и обучение нравовъ дѣтекихъ; Географіи двѣ части Европа и Асія; книга врачевокал, Анатомія, съ латинскаго отъ книги Андрея Вессалія Брукседенска.

***) Яко взорець перекладу виписемо н. пр. обяненє, що таке образ: „Всяка икона изъявительна есть и показательна, яко что глаголю, понеже человекъ ниже виднаго, нагое имать знаніе тѣломъ покровенній души, ниже по немъ будущихъ, ниже мѣстомъ разстоящихъ и отсутствующихъ, яко мѣстомъ и лѣтомъ описанный къ наставленію знанія и явленію и народотвованію сокровенныхъ примыслия икона всякоже къ пользѣ и благодѣянію и спасенію, яко да століствуемъ и являемымъ вещемъ раззнаемъ сокровенная“ и т. д.

часу; Славинецький же не кидав думки про лучче виданє; и після того, як скінчилися тяжкі війни, він почав невідступно просити царя, владик и бояр, розрішити новий переклад св. письма. „Ми — говорив він — не маємо гарно переложеної біблії; навіть в євангелії є помилки; и ми за се дізнаємо докору и крайної ганьби від чужоземних народів.“ В 1674 р. собор, що відбувся при участі царя Олексія Михайловича, поручив Славинецькому зробити новий переклад біблії, під доглядом Павла Сорського, що справував уряд патріарха. Під рукою було в Епифанія дві печатні біблії грецькі и крім сього багато рукописей, як грецьких так и славянських, с котрих многі привіз Суханов из Сходу. Та Епифаний вспів перевести тільки Новий завіт и Пятикниже. Смерть перешкодила ёго працям.

Славинецький користувався своїм філософичним знанем и видав два лексикони: оден філологічний, для объясненя слів, котрі стрічаємо в церковних книгах и в церковнім богослужешю; другий — грецько-славянсько-латинський, де поміщено до 7000 слів. Оба сі лексикони ще не видані.

Епифаний писав проповіді и науки. Ся діяльність також одповідала вимогам тогочасним. Проповідь була тоді у Великій Русі новиною. Від XV. в. ніхто там не говорив проповідий, ніхто навіть не вважав се хосенним ділом говорити їх, напротив, там думали, що вони можуть давати повід до вольнодумства и єресий. Патріарх Никон, перший з російських єрархів, завів в богослуженю проповіді и поручив Епифанію читати для народу науки, зовсім здаючися на ёго правовірність и ученість. „Поученія Отцовъ Церкви“, що Епифаний переложив з грецького, уживав він в практиці и читав їх в церкві. Крім перекладених проповідий, написав він около 50 слів власного утвору, котрі досі остаються в рукописах. Проповіді Епифанія похожі більше на дисертації, як на науки для народу. Епифаний объясняє догмати и символи церкви, значіє празників и розбирає ученим способом всіякі сторони християнської науки. Проповіді ёго наповнені многими виписками с церковних письменників; сі виписки наведені в рукописах навіть не в перекладі, так що в такій формі можна їх було читати хіба ученим. Впрочем, як думають, проповідник перекладав сі місця підчас виголошеня проповіді. Чимало місць наводив Епифаний з грецьких філософів а навіть поетів (та далеко з більшою критикою, як інші українські проповідники). Склад ёго проповідий, — хоч и значно луччий від складу перекладів, виданих під ёго проводом, — а все ж дивоглядний и переповнений

метафорами.*) Єсть кілька проповідей, де Славинецький захоплює питання сучасної життя. В одній с таких проповідей, що починається словами: „Людіє, сѣдящіє во тьмѣ“, проповідник говорить про хосен из знаня грецького язика и виступає гнівно против тодішніх прихильників неутства, а для прикладу згадує про Марка Катона, що противився росширеню грецької просвіти в Римі. „В нинішніх часах — говорить він — багато ми бачимо осліплених людей, що полюбили темноту невіжі, ненавидять світла науки, завидують тим, що бажають ним просвітити інших, шкодять їм обмовами, лукавством, обманом, подібно тому, як сови, по своїй природі, люблять темноту и ховаються як засіяє сонячне світло, так и сі духові сови, ненавистники науки, сховаються в любу їм темряву, коли ясна благодать просвітлої царської милості захоче знищити темноту, прогнати темну обману и ласкаво позволит засіяти світлу науки и просвіщати природній людський розум.“ Ся любов до просвіти виражаєся у ёго в науці до священників, де він так поучає священника: „Дбай и старайся всім серцем и душею, скілько твоєї сили стане, наставляй на царя и всіх маючих людей, щоб всюда закладали школи для малих дітий, а за се, більше всіх чеснот, одержиш одпущенє гріхів своїх!“ Наука до священників замітна також и в інших сучасних односинах, позаяк проповідник поучає священників: щоб вони повинні говорити своїм духовним дітям. Тут Славинецький доторкується ложного благочестя, каже, щоб ніхто не думав спастися молитвами святих угодників, коли сам жиє в гріхах, наказує почитати образи, але нагадує, що се тільки зображеня, величати святих, але тільки яко слуг Божих: „ті ж — додає проповідник, — що хотять поклонятися образам, як богам, заслугують на вічний огонь“. Замітно, яку науку наказує він священникам подавати для панів що до їх слуг и підвластних. „Будь для слуг своїх таким, яким хочеш, щоб був для тебе владика. Не накладай на пахарів роботи над їх сили, не гнівай їх, щоб голосіня їх и зітханя не дійшли до Госнода. Най вони мають справедливий поділ в роботі и данині. Лучче набути мало користі с правдою, як багато з неправ-

*) Він напоминає своїх слухачів: „изсець душевредное стволіє неправды богоизощреннимъ сѣчивомъ покаянїя, изкоренить изъ сердець пагубный волчець лукавства, сожечь умовредное терніє ненависти божественнымъ пламенемъ любви, одождить мысленную землю душъ небеснымъ дождемъ евангельскаго ученїя, наводнить се слезными водами, возрастить на ней благопотребное быліє кротости, воздержанїя, цѣломудрїя, милосердїя, братолюбїя, украсить благовонными цвѣтами всякихъ добродѣтелей и воздасть благой плодъ правды.“

дою. Гляди, як тяжко добувають вони для себе свої потреби: ті виправляються в далеку дорогу сушею и морем, добувають собі достатки довгою розлукою з домом, інші двигаютъ ярмо щоденного терпіння в тяжких пахарських роботах и збираючи земні плоди, цінять найменше зернятко.“

В слові про милостиню проповідник живими красками рисує всякі положеня людського страданя, що потребує підмоги й помочи. Він не дуже любить тих, що просять милостині и щирійше односиться до тих, що соромляться або не можуть просити, не хотять валятися и вештатись по улицах, а між тим гірко страдають. Такі вдови, що лишилися без чоловіків у нужді з малими дітьми, з дорослими дівчатами: „діти хотять хліба, слуги — платні, дівчата — одіжи, сини — науки або ремісла, а між тим вірителі домагаються довгів, позивають, беруть застави, вони ж стидаються просити.“ Опісля проповідник зображає страданя сиріт у всяких положенях: „От покину, те хлопя плаче, як ёго не помиловати? хто може бути гіднійший милосердя, як не безрозумна истота, що не знає свого лиха? Ось діти, що лишилися без родителів; опікунів не мають, або сі не дбають про них, ось дорослі дівчата без одіжи, без науки, в голоді и нужді... А тут бідні селяне: в тих скотина вигинула, в того пан усе забрав, у иншого вояк всё заграбив, а тут цар домагається данини, пан чиншу, робити б ёму та не ма чим“... До тих, що гідні помилованя, зачисляє подорожного и заходця: „Не про того заходця говоримо, що йде в чужий край збогатитися, а про сёго, що зайде там задля якої потреби, н. пр. глядить служби в доброго господаря, або ожениться с чужоземкою, а потім через розбій, недугу або яке инше нещасте втерєє знов свій достаток, нема в ёго приятелів, ні знакомих и язика краєвого не знає. Такого треба пожалувати.“ Але доторкуючися роздаваня милостині всякому, кого зустрімо, проповідник гудить пануючий тоді на Русі погляд (и тепер він истнує), що належить давати кождому, хто попросить Христа ради. „Як ти бачиш прошака здорового и не старого, а даєш ёму милостиню — то сам стаєшся спільником гріха. Соромно дивитись, як у нас розмножились волоцюги, гільтаї, обманці, як много жінок здорових носитья по улицах з дітьми, а ще більше дівок. Інші за гроші наймають малих дітей и через них збирають милостиню, а ночи проводять у всякім безчинстві.“ Він виступає також проти вештаня черців и черниць и заразом указує и на причини сёго вештаня. „Наставники тратять монастирські достатки на свої ласощі, гостять у себе панів, удержують вигодовані коні пригото-

вляють собі смачну и дорогу їду, а бідній братні дають непохожу, сиру и гнилу страву“. Він домагається, щоби архиереї старалися усунути се безчинство, а світське правління, після ёго думки, повинно закладати доми прихилку для вельми старих и хорих, забезпечати їх и глядіти, щоб приміщені там не втікали відтіль и не вешталися по світі. Наконєць Епифаний рає для приміщення бідних и для усуненя безчинства оснувати брацтво або товариства милосердя. Хто буде давати гроші, а хто помагати своїм трудом. Кождої неділі будуть братчики сходитися на пораду між собою и виберуть с поміж себе десять орудників. Посторонні одвідувачі будуть приходити и звіщати братчиків про людські потреби. Братчики будуть радитися: кому, чим и скільки помогчи, вважаючи після потреби: иншим бідним можна давати підмогу на якийся час, иншим постійну до самої смерті. Жінки можуть оснувати своє товариство милосердя и зібравши датки, що неділі одсилали до геловного складу; наконєць Епифаний рає заложити скарбоню и давати з неї бідним позички, а як буде багато грошей в скарбоні, то можна давати и маючим, але в обох злучаях без лихви.

До сєї гадки, очевидно, спонукав Славинецького приклад українських брацтв с тою значною ріжницею, що товариство, котре він предкладав, було чисто добродійне, між тим як українські брацтва мали ціль давати захист православию и науку дітям. Одна с проповідий Славинецького вимірена против роскольників, котрих він зве непокірними и дорікає їм не від себе, а в имени церкви, дотикаючи переважно тих письменників, що розсівали в народі твори против поправлюваня книг. Новітні учителі тайно складають ложні писаня и тим викликають між народом роздумуваня и сумятицю. Вони самі бояться або соромляться показати своє лице. А хто покликав їх до тайної науки або лучче сказати зворушеня народу? Не Бог, не архиереї; своєю гордою особистою думкою и гордовитим умом дійшли вони до сєго. Вже не тільки мужчини, але й жінки, котрим Апостол учить не каже, пустилися на то. Сліпі неuki, що ледво навикли читати складами, що не мають и тямки про граматику, не то вже про риторику, философию, теологию, люди, що навіть непосмакували науки, ваяться розбирати св. письмо, або, лучче сказати, перекручувати ёго, обмовляють и судять мужів вправних в славянськїм и грецькїм язиці. Не бачать неuki, що в нас поправлялися не догмати віри, а лиш деякі вираженя, змінені з недогаду або через помилку несвідомих писців, або несвідомостю друкарських коректорів.

Крім усіх згаданих праць, Славинецький написав ще кілька канонів, похвальних слів, радісне письмо до княгині Радивилової, твір об відході с престола патріярха Никона, твір „о псалмахъ, превращенныхъ отъ Аполлинарія“ и т. и. Ще не зовсім звисні и не висліджені всі ёго твори.

Славинецький умер 19 листопада 1675 р., записавши київському брацтву свою бібліотеку, котра впрочім була невелика. Крім книжок лишилося по нім вісімдесятъ червінців и срібний годинник з ланцюжком вартний 20 рублів. Червінці розіслано по різних українських монастирях, а більшу часть книжок лишено в Москві, опріч 31, висланих на київське брацтво; за всё останне виплачено гроші.

Епифаний Славинецький похований в московськiм Чудовнiм монастирi*).

По Епифанію Славинецькiм з захiдно-руських приходцiв в Москву ніхто не мав такого важного впливу, як Симеон Петровський-Ситіянович; від місця, звідкiля прибув у столицю, він звичайно зветься Симеоном Полоцьким.

Жизнь сёго чоловіка до переселеня ёго в Москву нам зовсім не звисна. Маємо основу думати, що він родився 1628 року, вчився у київській колегіі, опісля в заграничних наукових заведенях, а вернувши до свого краю, Білорусі, вступив у черці. Олексій Михайлович познакомився з ним у Полоцку. В 1664 р. Симеон прибув у Москву и оселився в Спаскому монастирі за рядом образів. З ним приїхала ёго челядь. Ёму казали давати з двора пожиток; та лишилися ёго письма до царя — интересні не стілько для характеру Полоцького, скілько задля черт тодішнёго ладу — с котрих добачаємо, що хоч и сам цар визначив Симеонови прожиток, а все ж він мусив кілька разів обертатися до царя с письмами, щоб ёму видавали приобіцяне. Таким робом, крім прожитку для себе и для своєї челяді, він просив, щоб ёму,

*) На гробі ёго такий напис:

„Преходяй человекъ! здѣ ставъ да взираеши,
Дондеже въ мирѣ семъ обитаеши;
Здѣ бо лежитъ мудрѣйшій отецъ Епифаній,
Перетолковникъ изящный Священныхъ Писаній,
Философъ и Іерей въ монасѣхъ честный,
Его же да вселитъ Господь и въ рай небесный
За множайшии его труды въ писаніихъ
Тщанно-мудрословные въ Претолкованіихъ
На память ему да будетъ
Вѣчно и не отбудетъ“.

після обіцянки, видавали дрова в зимову студінь и обрік для ёго коний. Характер сёго чоловіка не був схожий с характером Епифанія. Він не вдоволявся скромними килейними вченими працями; він неустанно нагадував про себе на дворі, кланявся государеві, писав привіти вершами, вихвалюваня всіякі, и добився такої ласки, що став учителем царевича Федора, а при кінци панованя Олексія Михайловича звеселяв царя и ёго двір комедіями свого утвору.

Твори Полоцького не виявляють в нім великої науки; він зовсім не знав по грецьки; Епифаний Славинецький не дуже любив ёго, як часто не люблять сумлінні працёвники учені поверховних людей; коли ж Симеон набивався до ёго за помічника при поправі книжок, Епифаний усувався від Симеона, хоч яко добродушний чоловік радо відповідав ёму на всіякі питання, з якими звертався до ёго Симеон, далеко менше від ёго учений. Хоч не всів Симеон добитися значеня у строгого вченого, а все ж він усюди висувався, славився яко оборонець православя против росколови, яко теолог, яко проповідник, яко вершописець. Замітного таланту в ёго не було ні до одного с тих заводів, та ёго твори займаючі, позаяк дотикають сучасних питань жи́зні и подають багато властивого в ду́сі тогочаснім.

В 1667 р., як розгорілася боротьба з роскольниками, патриарх Осип казав напечатати книгу під заголовком: „Жезль Православія“, котру спорудив Симеон. В довгім переді ім слові, повнім балаканя, автор звертається с сильним підкажуванем до архиереїв загалом, вихвалюючи їх велике значенє. Сам твір ділиться на дві часті. В першій часті оскаржує чолобитне письмо попа Микити Пустосвята, подане цареві против новоправлених книг а найбільш против книги „Новая Скрижаль“; друга часть твору Полоцького вимірена против чолобитному письму попа Лазаря. Микита Пустосвят старається на основі самовольно підданого змислу вирваних фраз обвиняти Никона и коректорів книг о ересі. Симеон виказує Микиті, що він не знає граматики, и тому не розуміє, що читає. Таким робом взявши одно місце перекладу, де говорить про чоловіка, що несе хрест, Микита зрозумів се місце так, що там мова про Христа, між тим як мова була не про Христа, а про переступника засудженого на казнь*). До такого

*) „Видѣвши сіє, годѣствуєть въ Никитѣ, иже державъ во богословскія глубины умъ свой пушати, се на брезѣ грамматическаго разума и въ мелкости ея утопаєть, солнце хотѣвый соглядати, стези не видить. Приидите сѣмо и малѣйшія отроцы грам-

ряду похибок належить виступлене Микити против молитви при хрещеню. Микита доказував, неначе б виходив такий змисл, що звивається нечистого духа (мимо хибності сеї замітки, відпертої ще Симеоном Полоцьким, її досі повтаряють роскольники між важними докорами), між тим усё пішло відтіля, що несвідомий добре словенської граматики прихильник старовірства не знав ріжниць пятого падежа від першого.*)

Спір Симеона з Микитою заходить в теологічні дрібниці, н. пр. — про спосіб воплощення Христового. Та тут Симеон заступившись в розумованя мимовільно виказав вплив католицтва, котрий відбився на нім с того часу, як він бував по римсько-католицьких школах. Він між иншими признає, що переміна св. дарів на литургії наступає, як священник виголошує слова Спасителя: „Пріимите и п.“, тоді як (за що опісля и винували Симеона) східна церква инакше розберала.

Спір Симеона з Микитою дотикав також питань про „двоперстє“, про чотириконечний хрест (котрий роскольники звать латинським хрестом), про двократне аллилуя и п. Тон, з яким Симеон виступає на свого противника, переходить в пасмішку: Симеон називає ёго буйним в словах, нечистивим, окаянным, смердячим цапом, свинею, що рие огород церковний, розбійником, удом зогнилим и т. п.

Спір з Лазарем обертається більше, як спір з Микитою, в обсягу звичаїв зверхнёго богослуженя, або дотикає зачіпок Лазаря що до слів и виражений в перекладах, котрими в новоправлених книгах заступлено давні однозначні вираженя або задля буквальної близкості до первовзору або для грамагічної правильності речі.**)

матическія хитрости рачителіе, виджете и судите о Христѣ, Дамаскинъ монахъ написалъ сія, виджете, колико уменъ бусловець Никита, не о Христѣ Господѣ сіе естъ писано, но о татѣ и разбойницѣ или за иный который грѣхъ осужденномъ на смерть крестную человекѣ.“

*) „Да не снидеть со крещаемимся, молимея Тебѣ Господи, духъ лукавый, помраченіе помысловъ и мятежъ мыслей наводий.“

**) Н. пр., замість: „смертію на смерть наступи“ — смертію смерть поправъ; замість: „его же величающе Тебе, Дѣва, ублажаемъ“ — его же величающе Дѣву ублажаемъ; замість: „яко воистину блажити тя Богородице“ — яко воистину блажити тя, Богородицу; зам. „Христось воскресый изъ мертвыхъ, истинный Богъ нашъ, молитвами пречистыя его Матере“ — молитвами пречистыя своея матере; — и таке инше. Найвисше дитиньство поглядів и понятій виразилося в тім, що в звісній пісні на литургії „единъ святъ, единъ Господь Іисусъ Христось“ въ слові „Іисусъ“ Лазар вичитує союз сподучающий и добаває розділеня особи Христовой.

церква, добачає Лазар впливу то латинства, то вірменства; чому н. пр. плащеницю кладуть головою на полудень, чому на великдень читають диякони Євангеліє в ріжних місцях церкви; чому піп сидить на сповіді, чому архиєреї благословлять обома руками, чому заведено спів, що нагадує органи и т. и.; на всё відповідає Симеон обясняючим тоном, але примішує иноді й насмішки. Особливо розлютився він за те, що Лазар у своїм чолобитнім письмі представляв цареві, що не гоже роблять, поминаючи ёго „тишайшимъ и кротчайшимъ“, и слова в ектеніях „о всей палатѣ и воинствѣ“ обясняв так, неначе б тут була мова не про здорове и спасене царя, не про ёго бояр и вояків, а про якісь камінні палати та про палатне військо. „О клеветниче Лазарю — відзивається до ёго Симеон — як ти Бога не боїшся и людий не соромишся; неначе б ми, називаючи государя „тишайшимъ и кротчайшимъ“, насмівалися над іменем великого государя нашого. Неуку! Нерозумний злосливче!.. А що ти набріхуєш, неначе ми не творимо молитов про бояр, но молимося про камінні палати и палатне військо, то такий закид намість одвіта лучче оплювати и обсміяти и тобі уста загородити палицею, як псови брехливому!..“ Опісля обясняє ёму Симеон, що слово „палата“ заступає бояр и військо „черезъ образъ граматическій и риторскій, именуемый синекдохе, еже различными образы бываетъ, егда едино изъ другого коимъ либо обычаемъ познавается.“

В 1670 р. Симеон написав велике теологичне діло п. з. : „Вънецъ вѣры католическія“. Він бере так звапий великий апостольскій символ віри и після ёго членів розділяє ріжні теологичні предмети, викладаючи їх у формі питань и відповідей.*) Такий спосіб дає ёму повід після взірця середнєвічних схоластиків задавати вельми вигадані и дрібні питання, подає всіякі думки про сі питання, зачерпнуті то из східних, то з західних письменників, а нерідко и з апокрифичних творів. Чому н. пр. Христос родився в Грудни? в якім часі дня відбулося благовіщенє и різдво? Чи міг Христос говорити зараз по своїм різдві? Чому Христа пригвоздили до хреста чотирма, а не трёма гвоздями? Чи всю кров виляну на хресті знов прийняв Христос при воскресеню, чи частини її лишилися и змішалися з землею? и т. и. Слїдуючи за апостольским символом, коли прийшло говорити про Творця и

*) Три перші глави складають неначе вступ: там говоритьсь об тім, що таке християне, відкіля їх віра, про ересі, а потім чотирнацять глав посвячено членам апостольского символа.

творене, Симеон виложив властиву собі и дивоглядну систему космографії, що показує ёго знаомство з західними астрологичними бреднями: результати сучасних ёму наукових вислідків мало ёго ціпалися. Єсть трое небес: емпирейське, нерухоме, найвисше, кристалне, що порушається з невимовною скоростю и — простор облачний, розділений на два пояси, перший — звід нерухомих, а другий планет. Планетне небо розділяється на сім кругів або поясів після числа планет тоді звісних: (Крон, Дій, Ар, сонце, Афродита, Гермій, луна). Симеон наводить небелічні віддаленя від одной планети до другої. Від землі до простору облачного вісімдесять тем миль (т. є. 800.000), а від поверхні землі до емпирейського неба так далеко, що як би там іхав по вісімдесять миль на годину, то треба би на то 50.000 літ. Звізди описує він ось як: „веществомъ чисты, образомъ круглы, количествомъ велики, явленіємъ малы, качествомъ свѣтлы, дольныхъ вещей родительны“ (мають вплив на зміни воздушні). Планети положені що до місця низше звід; іноді вони ходять одною дорогою из звіздами, а іноді противною. Найменша звізда вісімдесять разів більша від землі, а слідуюча що до величини звізда перевищує простор землі 170 разів. Сонце 166 разів більше від землі; а луна 30 разів менша. Що година сонце робить 7160 миль, с котрих кожда вимагає дві години людського ходу. Земля представляється круглою, чорною, тяжкою, холодною; вона „кентръ“ (осередок) усёго світа, мрачна и містить в собі пекло. Трасене землі походить од сіпаня замкнених в її нутрі духів.

Симеон задержується з більшою увагою над сотворенем и гріховним упадком чоловіка, наводить всілякі думки об тім, скільки часу був Адам в раю, и більше нахиляється до тих, котрі думали, що первісна пара провела тільки три години и згрішила о шестій годині, тому и Христос, викуплюючи людскість од прародительского гріху, був роспнятий о шестій годині. Розбираючи ^впитанє про чадородія Симеон приходить до такої думки, що якби люди не згрішили, то починались би и родилися звичайним способом, але тільки с сею ріжницею, що починались би без непогамованої страсті, а родились би без сопуху и болізни. Родителі, проживши в земному раю, уступали б своє місце дітям, а самі переносились б на небо, и таким робом помножене роду людського наповняло би число упавших ангелів, позаяк чоловік до того и був сотворений, щоб заступити відпавших од Бога духів. ^вЗлі ангели, що повстали против Бсга, не належали до одного якого-небудь чину, котрий цілою своєю корпорацією упав и втеряв щасливість;

їх заманив сатана з ріжних ангельских чинів, сам же сатана на-
лежав до найвисших и найблизших Богови духів небесних. В главі
про воскресене вмерлих автори насуваються на думку найди-
вачнійші питаня, н. пр., чи воскреснуть умерлі з волосем и ніг-
тями, позаяк у чоловіка, що їх ціле своє жите обрізував, могло
нарости дуже багато? Се питане рішає так: воскреснуть, але
на стілько, на скілько треба для окраси тіла. Чи воскреснуть
кишки? Воскреснуть — одповідає Симеон: — та будуть напов-
нені не смердячим калом, а добірною вогкостю. Сімя в чоловіці
не буде, позаяк Христос сказав: у воскресеню не женяться, не
посягають. Та ось ще питаня. Ціле тіло чоловіка зотліло, а всі
єго часті мають воскреснути. Як вони тоді злучаться с собою?
Чи можуть ріжнородні часті злучитися н. пр., кість с костю,
жили с кровю? и т. д. — Ні, — одвічає наш мудрець: — тільки
порох однакових частий може злучитися; то, що було в руці,
може опинитися в нозі, бо се не змінє тожсамості особи люд-
ської, але порошок ріжнородних частий не може змішатися и то,
що складало жили, не може творити крові, або се, що складало
мясо, не може вйти в склад крові або костий, инакше — всё
рівно: як би хто зруйнував срібне начинє з золотою покришкою,
потім с покришки зробив начинє, а з начиня покришку; чи на-
чине могло б зватися прежнім начинєм?

Конець світа займає особливу увагу и тут появляється на
сцену найбільше ріжних вікових вигадів релігійної фантазії. Ан-
тихрист вельми займає Симеона; автор наводить ріжні гадки про
сю особистість; одні уважали єго воплощенням дияволом, инші —
чоловіком, слугою диявола, або лучче сказати, якимсь полудияво-
лом, тому що видумували розкази про єго чудний почин на світі,
и при сім диявол грає важну ролю. Симеон думає, що Антихрист
буде чоловіком и подібно всім людям буде мати в себе ангела
хоронителя, але віддасться злу, одступить від Бога, и ангел хо-
ронитель покине єго. Антихрист — чоловік з незвичайними ду-
ховими способностями, він буде свідомий, як ніхто, але заразом
він надзвичайний лицемір и своєю могучою духовну силу оберне на
погибель, а не на користь людського роду: він усё лихо, хоча
с позору здаватися-ме взорцем усіх чеснот. Ёму буде помагати
якийсь жрець с християнського полку. Антихрист заведе поклін
богови Маозею (бог сили и успіху). В єго будуть лжепророки и
лжеапостоли, котрих він розішле по землі, щоб заманювали до
єго віри. Антихрист добеться могучості, він стане царем; столи-
цею єго буде Вавилон. Кожний, хто піддасться єму, дістане знамя

на чолі и на руці, а в кого такого знамени не буде, сей не може нічого ні купити, ні продати. Пануючи у Вавилоні, Антихрист буде вести війни и побе трёх царів: єгипетського, афрійського и етиопського; Арабія ёму не піддається. Гог и Магог повстануть, та наш теолог сам властиво, здається, не знає, що таке сі Гог и Магог. Він наводить тільки думку (найбільш росповсюднену), що під сими іменами розуміють народи закляті и замкнені в каспійських горах, та після інших обяснень, се назви антихристових воєнних людей: Гог — що ділає тайно, а Магог — ділає явно. Але являться Енох и Илія и стануть проповідувати против Антихриста; проповідь їх буде трівати (після апокаліпси) тисяч двіста шістьдесят днів. Антихрист убіє їх в Єрусалимі. Вони воскреснуть з мертвих, та опісля настигне кінець и Антихриста. Ціле царство ёго тріватиме тільки три роки с половиною. По смерті и воскресеню Еноха и Илії доведеться ёму сидіти на престолі тільки п'ятьнаїцять днів. Антихрист прикинеться вмерлим, опісля неначе воскресшим, вийде на гору Єлеонську и підмогою диявола взнесеться на воздух, але архистратиг Михайло поразить ёго. В сорок п'ять днів опісля зачнеється страшний суд.

Запалиться земля и буде горіти до половини своєї атмосфери; моря не буде, та се не значить, щоб воно більше не истнувало: воно не буде тільки солоне и бурливе; явиться знамено сина чоловічого, затрублять ангели, воскреснуть умерлі.

Наш тайновидець задає питанє: в якій порі дня и року буде воскресене вмерлих? и рішає, що се станеться весною в цвітні, підчас великодня, именно о півночі, тоді, коли и Христос воскрес; деякі говорять противно, що се має наступити рано, досвіта, бо и Христос після їх думки воскрес из сходом зірниці. Симеон годить искусно сі дві думки. Христос воскрес о півночі, але тоді сонце нарошно три години раньше як звичайно сходило, и тому правда й тих, що говорять про зірницю и сонічний схід; в день воскресеня вмерлих буде мабуть так само, як було в день воскресеня Господнього.

Деякі толкували, що воскресене відбудеться ось як: на сам перед ангели зберуть у купу порох добрих, а чорти в другу купу порох злих, котрих вони искушали, и Господь воскресить одних и других, але Симеон не довіряє тому: Христос ясно говорить, що відділяться оживлені праведні від неправедних и здається, після погляду Симеона, збиранєм пороху и воскресенєм умерлих займуться нарошно до сёго призначені ангели.

Страшний суд одбуватиметься в Йосафатовій долині, коло Єрусалима, під Єлеонською горою. Та знов насувається питане: як же може поміститися так багато воскресших людей на таким малім просторі. Автор рішає и се питане: часть суджених буде стояти верствами (ярусами), а низші на землі и так помістяться. Суд свій буде Господь судити разом из святими угодниками и всі воскресші будуть ділитися на чотири відділи: одні будуть судити с Христом, другі будуть суджені, оправдані и вийдуть до царства Божого, треті будуть вкинені в пекло без суду: то поганці, жида, музульмане и загалом нехристи; вони беззаконно згрішили, беззаконно и згинуть, до них будуть приділені и нехрещені діти. Четвертий відділ — грішники, осуджені за свої діла праведним судом в геєну огнену на вічну муку. Страшний суд буде трівати три години від шестої години в день до девятої, в ту пору, коли Христос висів на хресті.

Сонце перестане порушатися; земля відновиться, буде прозорча, як скло; вона не буде годувати ні звірів ні дерев, вона буде засіяна цвітами, та сі цвіти треба приймати не в буквальному змислі, а в духовнім.

Крім сього просторого твору про віру, Симеон Ситиянович написав ще: „Книги краткихъ вопросовъ и отвѣтовъ катехитическихъ.“*) Се катехизис, розложений в таким порядку: спершу виложений символ віри; тут по часті скорочене „Вѣща“ з вишуканими питаннями; дальше слідує про молитву Господню, про поклонене Діві Марії, про євангельські блаженства, про три богословські чесноти; опісля слідує десять заповідий, — потім про тайни (про евхаристию сказано що до часу переміни то, що признано незгідним з наукою православної церкви), опісля — приклади питань, які можуть задавати исповідуючі священники, після случаїв, що стрічалися тоді в щоденному житю, и підводить їх під сю або иншу з заповідий божих. Питаня и відповіді дуже короткі.

Сей твір, напечатаний в своїм часі, по смерті автора осудила власть церковна; а для нас він єсть одним с цікавих па-

---

*) П. пр., чому „Христосъ началъ свои страданія въ оградѣ? — Въ оградѣ зачася болѣзнь и смерть чрезъ перваго Адама, въ оградѣ вторый Адамъ восхотѣ врачество начати, да вдасть животъ.“ — Або: „Сколько язвъ бысть на тѣлѣ Господа? — Вящше пяти тысящ!“ Або: „Потребно ли было присуствовать бабѣ при рожденіи Спасителя?“ — На се дає відповідь перечну, бо Діва Свята родила без болю, з веселюстю и без усякої нечистоти.

мятників XVII. в. так що до случаїв житя, наведених в роді образків суспільності, посеред котрої жив автор, як и що до поглядів, які тоді панували між людьми книжними. С поводу першої заповіді автор дотикає заміченого у Русинів неправильного погляду, неначе б кождий чоловік міг спастися після віри своєї, тільки щоб він був добрий и не заподівав лиха своїм ближнім. „Се гріх вельми тяжкий — говорить автор — и вельми частий не тільки між неуками, але й між тими, що вважають себе свідомими (іже вѣжды водяться быти): ніхто не може спастися поза соборною православною католицькою церквою.“ Добродушна натура руського чоловіка задля своєї властивості менше, як чия-небудь, була склонна до нетерпимості, треба було грамотного неуцтва, щоб розбуджувати в нім фанатизм. Опісля автор замічає також про признаку свого часу, про читанє св. письма; боротьба, що повстала між церквою и росколом, росширяла грамотність скорше, як школа; народ наберав уподоби до читаня и розмов про релігійні предмети, а Симеон, що в інших своїх творах так горячо промавляє про потребу заведеня шкіл — тут хоч и признає хосен с читаня св. письма, та позваляє ёго тільки тим, що знають граматику, а заразом с тою заміткою, щоб вони не важилися самі викладати біблійні місця після своєї думки, а питалися об тім осіб більше свідомих; але він наказує читати біблію неукам и замічає з жалем, що неуки найбільше кидаються до такого читаня, хотять бути учителями, високо думають про свій власний розум и соромляться просити других о раду. Наконец с причини першої заповіді Симеон говорить про всіякі забобони, котрі суть також гріхом и ображають віру в Бога. Русини держали в себе и носили на собі різні карточки, яко лік против горячки и інших хороб, або яко охорону против зарази. Чи вільно (задає він питаня) через решето хотіти дізнатися про злодія украденої речі? Чи можна снам вірити? Перше називає диявольским, друге марним ділом.

Він називає забобоном тодішний звичай из стрічи з людьми або звірятами ворожити щастє або нещастє, успіх або безуспішність якогось діла. Гудить він також усякі чари, як н. пр. церковним ключем, с псалтири. — Ми дізнаємося, що руські рове-сники Симеона для вишуканя злодіїв и украдених речей давали їсти сир, на котрім виписували *незнаемья словеса*, в день усічення голови Івана Предтечи гляділи зіля, що подає дуже велику тілесну силу: всё то уважає гріхом. Меншим гріхом уважає Симеон, як хто ц. пр. з несвідомості віддає пошанованє однаким церков-

ним речам перед іншими, відповідно до їх цвіту, величини, уміщени; н. пр. говорять: нехай читають такі молитви, а не інші, нехай будуть свічки такої величини, а не більші, віск нехай буде білий, а не жовтий и т. и. Розбираючи другу заповідь, катехизатор замітив, що неуки поклоняються образам більше, як то приписує церква (неуки не вносять розуму свого на первообраз); однако не вважає сього гріхом балвохвальства, позаяк вони ставлять частину церкви, отже він надіється, що честь, творена неправильно, стається правильною (вноситься до первообразу) через загальний церковний замір. При третій заповіді автор торкнувся руського звичаю божби и клятьби, що після ёго замітки особливо розширився між купцями; купці бо говорили, що як не побожитися, то годі що продати. Він нападає також на привичку Русинів до таких примовок як: „щоб мене чорт узяв, коли не говорю правду“, або „се правда, як Бог!“ „Ні с ким не можна рівняти Бога,“ говорить Симеон.

При четвертій заповіді автор виказує, як негідно проводили святочні дні и се вкорінилося тоді в усіх верствах руської суспільності. „Люди шляхотні цілі дні тратять на ловах. Їх жінки и дівчата прогайновують цілий ранок на марну прикрасу свого тіла. Ремісники проводять святочні дні в пиянстві.“*) Особливо Симеон лихий на танці, звичайну забаву простого народу в свята. „Від демона або від змий взяли почин сі забави, бо він привик вертітися кругом (яко же онь круговожденіе обыче творити).“ Симеон не похваляє навіть тих, що проводять свята в читаню и „словоположені“ (розмовах), нападає на панів, що кажуть своїм слугам в свяго робити: се гріх смертний; менше грішать сі, котрі після прийнятого звичаю ходять в ліс зберати оріхи, гриби, ягоди, та все таки грішать. Впрочім автор дозволяє и в свята робити в конечній потребі: н. пр. зберати пашню, коли дощі або інші воздушні зміни вимагають поспіху, колоти звірята и торгувати іжею, коли лучиться разом кілька святочних днів, але він дозволяє тим займатися в свято не довше як три години.

Найбільше случаів наводить Симеон при осьмій заповіді. „Против сеї заповіді— говорить він— грішать у нас всі: и великі, и малі, и убогі, и богаті. Грішать князі, що обтяжають народ уся-

---

*) Замітно, як автор означає, що то значить бути пияним: „Сеї справді пияний, хто на другий дені не памятає, що він робив и говорив, с ким ишов, як домів добивє и як ляг спати; а той ще не зовсім пияний, що хоч и хитається, та веє памятає.“

кими данинами, грішать правителі, що зле орудують народнім майном и обертають на свій хосен; грішать начальники, котрі бувають звичайно хижаками и народніми п'явками; — грішать суді и „законословцы“, що глядять змислу закона и часто домагаються неправедної „мзды“. Дальше катехизатор переходить до людей, що посвятили себе низшим занятям, и нападає передовсім на купців, як вони захвалюють свій товар, укриваючи ёго лихоту, як иноді їх приятелі ніби то купують товар, щоб піднести ціну и спонукати справдешнёго покупщика заплатити дорожше, як на торгах нарочно гудять товар, щоб одбити інших од купна, а самим або своякам купити дешевше и т. д. Грішать против осьмої заповіді и ремісники, що облудно роблять свою роботу, грішать посідателі землі, що по шахрайськи захоплюють займища нив, грішать наконець ватаги вбогих, що тоді особливо жили крадіжою.

Проповіді Симеона Ситияновича видані в двох величєнних книгах in folio. В одній з них, під назвою „Объѣдъ Духовный“, поміщені науки на всі недільні дні в році и на переходні свята, а в другій „Вечєря Духовная“ — науки на свята непереходні, господні, богородичні, дні деяких святих, найбільше почитаних, а також науки на всякі случаи. Проповіді Симеона повні схолястичного пустослів'я відповідно реторичним вимогам того часу.*) Він наводить часто авторів старинних, подає з них анекдоти (як н. пр. про Мидаса фригийського, про Фаєтона и т. и.), черпає без розбору вісті так из св. отців церкви, як з апокрифичних творів. Симеон вельми любить порівняня, але мало з них удачні.**)

*) От н. пр. до яких крайностей доходить у ёго жадова видіти в усім символі и обясняти їх: н. пр., при нагоді Різдва Христового розвиває в проповіді таке положєне: Слово стало плотію, а плоть трава, бо сказано: человекъ яко трава. Так отже, Христосъ, родившись и ставши чоловіком, став травою, „да мы скоти ту траву, то сѣно духовное ядуєе отъ внутрь таимаго въ немъ слова воспримемъ слово совершенное или разумъ“. Або н. пр., в слові про блудного сина Симеон річевим предметам, згаданим у євангельській причті, насильно дає алегоричний змисл: Свині, котрі мусять пасти блудний син, що прогайнував майно — се погані и нечесті думки; чоботи, котрі синові дає отець, се чоботи кріпості для подорожи в безкопечну жизнь.

**) До найудатніших після нашої думки можна почислити (Наука в неділю 9. по пятьдесятниці) порівняє дороги житя є плавбою по ріці; люди щасливі в світі неначє сидять на супокійнім кораблі и плывуть; їм здається, що мимо їх біжать гори, ліса, городи, а вони сидять собі нерухомо; вони бачать, як одні богатіють, другі бідніють, одні родяться и виростають, другі старіються и вмирають; здоровлє и недуги, слєзи и радощі змінються и здається їм, що самі вони стоять више міри, прикладаної до інших, далекі від того, що дотикає інших, спокійні, без клопоту — як нараз

Симеон вельми старається, щоб його проповіді стали живими и поетичними, а вони на перекір йому дихають сухостю; автор мало володів здібністю творити образи и в сім згляді стоить низше Гаятовського. За то мало хто з його ровесників держався в своїх проповідях більше морально поучаючого напрямку и до того не тільки в загальних чертах. Симеон в своїх проповідях и в своїм катехизисі заглядав у дрібниці и властивості сучасної йому життя.

Як Епифаний Славинецький, так и Симеон признавав також конечність книжної просвіти в московській землі. В одній из своїх проповідей на Різдво Христове він именем вселенських патріархів, що зїхалися тоді в Москві, звертається до царя с просьбою, щоб шукав премудрості, заводив школи грецькі, славянські и інші, приспоряв „спудеовъ“ (учнів), глядів добірних учителів и старався всіх „честью поощряти на трудолюбіе“. Яко чернець, він з усіх наук найвисше ставить теологію; він памятає звісне виражене апостола Павла, в котрім многі добачали засуд усякої науки: „Премудрость людская — буйство (дурнота) есть у Бога“. Однак Симеон хоче дати сему вираженю примиряючий змісл: „Треба знати, — говорить він, — що сими словами апостол не гудить вольних штук: граматики, риторики, філософії и т. д., вони вельми хосенні в горожанськїм бити и підмагають духовцю премудрість; тут гудить він непокірність божим словам природного розуму, підсиченого хитрощами сих штук; коли хто, опираючися на природні причини, не хоче слухати божого слова — се мудрість сего світа! — се дурнота перед Богом! Найбільшою хібою єсть пробувати зміряти мірою людського розуму божество, котре зовсім переходить людський розум. Як може сова судити про сонічне світло, коли се світло переходить силу її взору?“ Потребу школьної науки признавав Симеон в значнім степені задля появленя розколу, на котрий він також грїмає в своїх науках. Він бажав, щоб люди правильно розберали предмети віри, а розкол подавав приклад — чого можна ждати, як возьмуться до сих предметів цілковиті неуки. „Багато єретиків — говорить він — потонуло в глибині св. письма, бо не вмїли пливати; и нинішні наші лжемудрці не вмїють пливати та смїло кинулися до стосу писаний, думаючи добувати відтам жемчуг премудрості... Лучче було б їм стояти на березі и помалу заспокоювати спрагу

уєв щезає и корабель їх доходить до пристанища гробного и доводиться душі грішній сходити с сунокійного корабля.

сею живущою водою... Ні, захотіли вони слави сього світа и не-
дуже сліпі пустилися судити про обширі, котрих ніколи не ба-
чили. Нині в нас многі хотять зватися учителями св. письма а
не учениками. Інших учать много, чого самі ніколи не вчилися.
В світських науках сього не буває: там перше самі вчать, а
потім інших учать; тільки св. письмо таке, що всі собі припи-
сують право научування, и як тільки чоловік що небудь складно
скаже, інші думають, що се божий закон. Що в нас діється:
про теологию розмовляють и дорослі и підручки; и в лісах дикі
люди бесідують и на торговицях згінники и в коршмах п'яниці, и
„буїя жєнища (дурні баби) словопрєніє дѣють безумное“, напе-
рекір своїм чоловікам и церкві. Певно, що читанє св. письма
хосенне кождому и мужчині и жінці. Та воно личить тільки тому,
в кого єсть ключ зрозуміння, а на се дає право одна наука“.
Думка про вихованє молодіжи вельми єго займала и він багато
разів до неї вертається у своїх проповідях. Власності родителів,
після єго думки, не переходять на дітий по крові, всё залежить
од перших закорінених навичок: „Але чому — задає він собі
питанє — в неперечно добрих и чесних родителів бувають лихі
діти?“ Симеон приписує се зъявище злишній родительській любові,
иначе говорячи нашим язиком роспещеню: „Коли добрі родителі
не картають своїх дітий як треба, а їм дозволяють себе вести після
волі їх молодості, коли не напминають їх, не провадять їх остро,
то з добрих родителів виїде лихий плід!“ В иншій проповіді
(неділя розслабленого) Симеон вибухнув вельми строгою наукою
и грозить утратою царства божого тим родителям, котрі не обкла-
дають ранами плечий лихих дітий своїх: „Хто вдоволяєється тільки
вговорюванєм, сей немилый Богу. Не щадіть, родителі, київ ва-
ших, частуйте дітий ваших не поцілуями шкідливими души, а би-
тєм поправляючим обичаї.“

Така строгість понятій про вихованє відповідає строго чер-
нечому поглядові, котрий одбивається у Симеона и що до інших
проявів жизни. Він домагається любові між людьми, однако боїться,
щоби любов ся не була м'ягка, не основувалася на любих розмо-
вах, на поспільнім їженю й питю, на участі в розвазі (єгда со-
бираються на игралища и баснословія). Чернечий аскетизм — се
в єго найвисший образец моральної досконалости; треба обми-
нати сходини з жінками: „поль женскъ — тля... Одно зрѣніє на
женщину заражаєть чєловѣка ядомъ яспида.“ В одній проповіді
(на 27. неділю по пятьдесятниці) порівнує він грішну душу з жін-
кою: „Якъ у женщины — говорить він — тонкій голось, такъ

и у грішної душі голосъ тонкій и скудный къ хваленію Бога. Жена скороглаголива, коснодвижима, скорогнѣлива, завистлива, нелюботрудна, малонадежна — такава и грѣшная душа!“ Він не сміє зневажати подружа, та згадавши євангельску приказку об тім, котрий не пішов на прошений бенкет тому, бо тільки-що оженився, говорить (на 28. неділю по пятьдесятниці): „Бачите, не тільки неправе, але й праве подружа иноді відхиляє нас од Бога злишнєю любовію до жінки... Хто над міру щирий для жінки, сей блудник; бачите отже — и праві подружа иноді блудять!..“ Симеон нападає на пристрасть до богацтва, замічає що жадоба збогаченя доводить до жорстокості серця и лінощів, однако боїться вельми нападати на багатів, серед котрих ёму лучалося обертатись, и опісля зараз оправдує богацтво, позаяк воно приспорує змогу дати милостиню. Піст, котрому надавало благочестє Русинів такого значеня, викликав також доріканя Симеона (Наука в нед. сир.): „У нас — говорить він — многі пани у піст ходять сумні, засуплені, а між тим у домах своїх дуже лютують: тоді в них просте видається кривим, солодке гірким, жінка накучиться, діти їм допікають, слуги стануть негідними и без вини винними. В піст вони постять, а перед постом и розговляючися, над міру обїдаються.“ Він наповідає, що передовсім треба постити від лихих діл*), виступає також против лицемірної покірності, яку часто можна було стрітити між знатними особами за набожного Олексія Михайловича. „Ми — говорить він — без упину чуємо, як деякі називають себе грѣшниками, блудниками, а коли хто инший чим-небудь дорікає їм, то кричать, що се неправда, а иноді и „дланью согбенною уста заградять.“

Найширше розводиться Симеон против хиб свого віку в тих проповідях, що писані не задля празників и становлять осібний додаток до „Вечери Духовной.“ З них найзамітніші „Поученія къ іереямъ“ и „Поученія противъ суевѣрій.“ Симеон нерадо споглядає на всякі народні игрища, в котрих добачає остатків старинного поганьства и идолопоклоньства: таке н. пр. скаканє через огонь и вішалки (звані тоді „рѣли“ — нинішне укр. „релі“) — повсюдна народня забава святочна в гóрдах и селах. Симеон зневажливо зве їх шибеницями и говорить, що в поганських часах, хто падав з вішалки и забивався, того вважали принесеним

---

*) Тут наводить він байку тогочасну, неначе б то як чоловік, що постить, наступить на змія, то змія сей здохне. Не заперечуючи сеї байки, він лишає її до розбору „естествословцямъ“.

у жертву богови т. є. бісови. И тепер після думки проповідника сю забаву справляють в честь бісам. Їго обурювали забобонні способи лічення, як н. пр., ношене дітйй до парні и намащуване їх болотом з усякими промовками, щоб охоронити від лихих очий, ношене вузликів, карток из змовами „*струтіоновыхъ костей(?)*“, шептаня, дмуханя, приспівки, виголошуване незрозумілих слів и т. и. „Христось изгоняється, а баба пустословная вводиться — говорить Симеон — тайна св. крещенія попирається, дияволь ликуєть.“ Він виступає против ворожби, знахорства, против народнєго віруваня у віщувальне значенє стрічи з вовком, кривим або зизооким чоловіком, черцем, жінкою и т. и. „Лучаться чоловікови — говорить Симеон — взуваючися кашельнути, або виходячи з дому спотикнутись, він вертається и не робить свого діла“. Або зйдять миші шмате, то забобонний боїться надходячої біди и завчасу оплакує свою долю, не жалкуючи справдешнєї шкоди, якої єму наробили миші. Іде двох приятелів — на дорозі стрітять камінь, пса або дитя и думають, що сі предмети знехтують їх приязнь, топчуть камінь, штуркають пса, бють по щоці дитя. „Подобныхъ суевѣрій тысячи“, замічає Симеон. До них зачисляє він легковірне признанє всяких чудес правдивими, котрі тоді без упину появлялися и звичайно оказувалися неправдивими, — виступає против появленю ложних мощий и т. и.

В проповідях Симеона слідно наслідуване Славинецького, бодай там, де оба проповідники дотикали одного й того самого предмету, як н. пр. заведеня шкіл и виступленя против росколу: є однакі порівнаня, однакі вираженя. Коли Симеон и не відписував с того, що говорив Славинецький, то, здається, був під єго впливом.

Віршовані твори Симеона Ситияновича писані слябичними ритмованими вершами и не мають поетичної стійності. Можна сказати, що до таких творів литературних Симеон менше мав природних самобитних здібностей, як до проповідий и теології. Найважнійший з єго віршованих творів — переклад Псалтиря. Гадку до сєго подав Симеонові приклад польского поета Яна Кохановського — щб, розуміється, вменшало значенє праці Симеона в очах строгих московських прихильників православія. Псалтир Симеона, як звісно, залюбки читав Ломоносов*) и сей псал-

*) Наводимо вірці сєго перекладу:

„Иже въ помощи вышняго вручится,
Въ кровѣ небеснаго Бога водворится;

тир не остав без значеня в нашій літературі. Крім Псалтиря Симеон написав „Вертоградъ многоцѣнный“ — збірник виписів св. письма и всяких описів, абстрактних понятій и власностей, „Риѣмологіонъ“ — збірник всяких вершів писаних на торжественні случаи (між тими високопарне вихвалюване Россіі — „Орель Россійскій въ солнцѣ представленный“). По смерті царя Олексія Михайловича Симеон написав „Гласъ“ — розмову покійного Олексія Михайловича з Богом и своїм наслідником. Опісля появилася ёго „Гусль доброголасная“ — поздоров — Федорови Олексієвичеви при вступленю на престіл и и. С творів, що мають претенсію до поезіи, заслугоють на увагу — коли не внутрішню стійністю, то значенем для свого віка — драматичні твори Симеона. Се комедіи: „О блудномъ сынѣ“, „О Навуходносорѣ царѣ“, „О тѣлѣ златѣ и трієхъ отроцѣхъ въ печи сожженныхъ“.

Комедія „О блудномъ сынѣ“ має пролог, опісля ділиться вона на шість частий и кінчиться епілогом. У вісімнадцяти вершах прологу виложений предмет твору; автор взиває слухачів до уваги и обіцяє за те „велию пользу“. Часті твору — то само що сцени або яви.

У першій часті отець говорить двом синам своїм, що з божої милості в ёго чимало богацтва, срібла, золота, невольників, гарна палата; всё він оддає своїм дітям и навчає їх, як слід. Старший син с природи домонтар, він бажає лишитися з отцем и служити ёму; зрушений тим отець дає ёму благословенє; та меншого пудить тісне домашнє жите, він лишає братови, щоб проживав літа гарної молодості при старості отцівській; в ёго що инше на думці: він шукає слави¹⁾, волі²⁾, науки³⁾. Отець жалкує

Господу речеть: заступникъ мой еси,
Ты моя надежда, живый на небеси.
Онъ мя изъ сѣти доводящихъ избавить,
Слово мятежно далече отставить,
Плещма своими будетъ осѣняти,
Крылы своими отъ бѣдъ защищати“ и т. д.

- Або: „Помилуй мя, Боже, по твоей милости,
По множеству щедротъ сотри неправости,
Отъ беззаконія изволи омыти,
Отъ грѣха моего мене очистити“ и т. д.
- 1) Вящная мой умъ пользу промышляетъ,
Славу ти въ міръ весь простерти желаетъ,
Идѣже востокъ и гдѣ западъ солнца,
Славенъ явлюся во вел міра конца.

про такий нахил сина, та не хоче спиняти ёго, каже невольникам ладити вози и коний, дати синові в дорогу одіж, срібла, золота; каже осідлати турецьких коний и благословить сина в дорогу.

В другій часті блудний син в чужині из слугами. Він багатий, на волі; він вирвався з батьківського дому як птичка с клітки²⁾ и каже до себе привести більше таких слуг, котрі б з ним іли, пили и звеселяли ёго піснями. Приводять до ёго таких слуг. Блудний син каже ім дати по сто рублів; одного з них садить коло себе и грає з ним у кістки, инших спонукує, щоб грали між собою в карти и шашки, и обіцяє платити за того, що програє, а крім того нагородити сёго, що виграє.^{**)} Подібні забави мабуť справді позволяли собі тодішні багачі-гуляки, котрі, не маючи розривки, з нудьги спонукували своїх слуг, щоби їх втішали. Починається гра на сцені. Той, що грав з блудним сином, обіграв ёго; блудний син крім виграного дає ёму сто рублів дарунку. На остаток блудний син напивається и йде спати похитуючися; слуги ведуть ёго на постелю.

- 2) Заключенъ видить ми си быти,
 Въ отчинной странѣ юность погубити.
 Богъ волю даль естъ: се птыци летають,
 Звѣріе въ лѣсахъ вольно пребываютъ.
 И ты мнѣ, отче! изволь волю дати,
 Разумну сушу весь міръ посѣщати.
- 3) Что стязу въ дому? чему изучуся?
 Лучше въ странствіи умомъ обогачуся,
 Юньнихъ отъ мене отцы посылаютъ
 Въ чуждыя страны, потомъ ся не хають.
- *) Бѣхъ у отца моего, яко рабъ плѣненный,
 Во предѣлѣхъ домовыхъ, якъ въ тюрьмѣ замквенный.
 Не что бяще свободно по воли творити;
 Ждахъ обѣда, вечери, хотяи ясти, пити,
 Не свободно играти, въ гости не пуцано,
 А на красная лица зрѣти запрещено.
 Во всякомъ дѣлѣ указъ, безъ того ничто же,
 Ахъ! колика неволя, о мой Святый Боже!
 Отецъ, яко мучитель, сына си томляше,
 Ничесо же творити по воли даяше.
 Нынѣ, слава Богови! отъ узъ освободихся,
 Егда въ чуждую страну едва отмолихся.
 Яко птенець изъ клітки на свѣтъ испущенный,
 Желаю погуляти, тѣмъ быти блаженный.
- **)
 Аще кто проиграется, та мнѣ утрата;
 А кто добре выиграетъ, за трудъ гривна злата.

В третій часті блудний син по вчерашній грі и пиятиці, в похмілю, жалується на біль голови. Слуга рає ёму випити. Інший слуга дораджає ёму закликати „сладкоингрателей и пѣвцовъ.“ Починається музика и пісні. Тут в песі можна було, після бажаня, вставити яку-небудь музику и пісні; сим способом твір наберав розмаїтості. Як скінчилася гра и пісні, тоді казав блудний син заплатити слугам, однак слуга-скарбник заявляє, що ціла скарбоня пана вичерпалася и ледво на стілько лишається, щоб купити завтра хліба.

„Не журися — відказує ёму блудний син — мої слуги позичать міні.“ Та слуги, оден за другим, одступають ёго,^{*)} наконець ростягають останки ёго майна за недоплату обіцяної платні, и кажуть, що чинять ще ёму ласку, лишаючи ёго живим. Блудний син у роспуці плаче.

В творі автора пробивається велика скупість поетичної вигадки. Він не міг вигледіти ніяких спокус, що довели блудного сина до сумного недостатку, як тільки казати ёму впитися и програти з найнятими слугами.

В четвертій часті блудний син без прихилку, без помочи, незнаний нікому в чужині, терпить голод, у ёго лишилася остання одежа, — се був оден спосіб ще хоч на раз роздобути шматок хліба. Стрічає ёго купчик, питає молодця: що за біда ёму? — Вчора був багатий — одповідає молодець — сёгодня гину з голоду. — В мене есть хліб — говорить купчик — я продам. Оддай міні за хліб свою одежу, а я тобі в додаток свою дам! — Блудний син годиться. Купчик чинить ёму ще одну прислугу. Иде багатий чоловік; купчик рекомандує ёму безталанного парубка. Пан бере блудного сина до себе на роботу, та поглянувши на ёго руки, замічає, що вони дуже плекані для тяжкої роботи и говорить, що такому плеканцеви найлучче личить пасти свиний; в тій цілі пан оддає блудного сина свому наставникови.^{**)}

*) Господь и мѣшокъ, то пріятель правий,
Людная пріяньз токмо для забавы.

Государь нашъ! челомъ біемъ тебѣ
За хлѣбъ и за соль, а слугъ ищи себѣ.

**)
Посмотрѣвъ на рудцѣ и пощупавъ, и пакы глаголетъ:
О! нѣсть мозолей, зѣло мягки длани,
Бодрствуй отселѣ, лѣности пристани,
Слышишь, приказчикъ, на село возьмите,
А свиньи пасти ему прикажите.

Свинопаси гонять поросят; наставник каже їм робити своє діло, а сам одходить. Тоді оден пастух каже блудному синові принести корито з лускою и поставити перед свиньми; блудний син, виголодівшись, сам починає їсти луску; свині прибігають до корита, блудний син ударив одну свиню; пастухи підняли галас. Явився наставник: пастух доносить, що новий їх товариш не друг, а ворог свиний, їсть луску їх, кривдить свиний, бе и розганяє їх. Наставник каже бити нового пастуха пагайками; за сценою розлягається його жалісний крик; потім приводять його на сцену збитого; кажуть відчитати розігнані свині и грозять убити його на смерть, як їх не найде. Всі відходять; блудний син лишається сам, говорить монолог, котрого грьсть становлять звісні слова виголошені блудним сином в євангельській приказці, але в росширеній формі.

В пятій часті отець сумує за сином, не знаючи, де він и що з ним, як нараз являються оден за другим вістуні, звіщають, що син приближається до його дому, та дуже бідний. Входить син. Повтаряється євангельска сцена прощів в росширеній формі. Отець с сином одходить, грають органи и т. д., на сцені співають. Тут знов можно на короткий час вставити після бажаня музику и пісню. Появляється старший брат. Розмова його з отцем — се тільки росширене євангельської приказки.

В шестій часті блудний син, одітий вже як слід, розказує свою историю и дякує Богови.

Опісля наступає епілог, де виложена моральна ціль представлення сеї приказки*), а на закінчене сказано, що нікому не хотіли вчинити прикрості и на всякий случай просять прощєня.

Твір кінчиться музикою.

Комедия „О Навуходносорѣ царѣ“ не ділиться на часті. Початок її зветься „предисловець“; в тім автор звертається до царя Олексія Михайловича. Вихваляє його чесноти, а на против тому вказує на невірство и гордоці Навуходносора, що оголовив себе богом и казав кинути трѣх хлопят у піч за непослух. Потім заповідає, що ся подія появиться „комедійно“ перед царем и боярами.**)

*) Юнымъ се образъ старѣйшихъ слушати,
На младый разумъ свой не уповати,
Старымъ — да юныхъ добре наставляють,
Ничто на волю младыхъ не спущають.

**) То комедійно мы хоцємъ явити,
И аки само дѣло представити

Набуходонозор из своїми боярами, с шести слугами и шести оружними вояками виходить на сцену, сідає на царське місце, величає свою потугу — називає себе богом богів и розказує скарбникови видати золото на споруджене статуй, котрій з ёго розказу мають покланятись всі народи. Скарбник одходить сповнити царський наказ, а цар розказує другому бояринови, Зарданови, поставити близько статуи піч, в котру має бути вкинений кождий, що не схоче поклонятися царському зображеню. В глубині сцени дві завіси. Поки за ними зладжують статуу и піч, цар каже закликати музик, — треба чим небудь заповнити песу. Автор лишає тут місце для співів („здѣ будуть ликовствованія“). Публику займали співами скілько вгодно и як вгодно.

Опісля підноситься одна завіса, показується статуа, підноситься друга завіса — показується піч. Боярин Амир здає цареві справу, що вже всі люди стоять на помості Деіри. Цар обертається як „гудцамъ“ и каже грати. Починають „трубити и пискати“. Всі люди падають ниць, тільки три хлопята не кланяються; Амир каже їх зловити. Потім представлено то, що розказує пророк Данило. Розлючений цар домагається поклону, та хлопята не слухають, їх кидають у піч. Появляється ангел, хлопята співають свою пісню тими словами, як у біблії. Цар видячи таке чудо, кається, покланяється правдивому Богу и каже почитувати збережених хлопят. Комедія кінчиться епілогом, в котрім дякують цареві, що вислухав дії.*) Наконєць бажають цареві мирного царюваня, побід, многих літ и небесного вінця.

Значене Симеона Ситияновича в руській исторії, опріч ёго вчених праць, тим важне, що з ёго именем вяжеться зарід московської духовної Академії — першої висної інституції наукової в північній Русі. Їму приписують уложене проєкту або „Привилегіи“ на заснову духовної Академії: сей проєкт написано за царя Федора Олексієвича в царськім имени, та ёму було суджено осушитися вже по смерті царя.**)

Свѣтлости твоей и всѣмъ предстоящимъ
Княземъ, бояиromъ, вѣрно ти служащимъ.
Въ утѣху сердець здрави убо зрите,
А насъ въ милости своей сохраните.

*) Благодаримъ ти о сей благодати,
Яко изволил дѣйства послушати,
Свѣтлое око твое созерцаше
Комедійное сіе дѣло наше.

**) Досі ще певно не доказано, що дійсно Симеон був автором сѣго проєкту, тим більше, що проєкт підписав Федор по смерті Симеона. Та в доказ, що Симеон

В сім проєкті цар — згадуючи про благословене, котре дали св. патріархи східні, що були в Москві за отця його Олексія Михайловича, на закладини шкіл, — дозволяє на заснову Академії; в ній мають викладати науки світські і духовні почавши „отъ грамматики, пітики, риторики, діалектики, філософії разумительной, естественной и нравной даже до богословія, учащей вещей божественныхъ.“ Місце для нової Академії визначено в монастирі Законоспаськїм в Китай-городі и на її удержане записано кілька монастирів*) и пусток. Крім того не зборювано приватним добродіям давати жертви на прожиток и одєжу учеників. Начальник інституції мав зватися „блюститель.“ Так „блюститель“, як и учителі мали бути с православних Москалів або Греків; однак Греків припускали не инакше, як на основі підписаного вселенськими патріархами свідоцтва про несхитність в православю. Учених з України и Литви дозволявано припускати на блюстителя и учителів не инакше, як з великою осторожностю; їх треба було строго вислідити и віттак не довіряти їх устним и письменим посвідченням. Новонавернених з иншої віри на православну постановлено зовсім не допускати до сих становищ. Особи, що обіймали уряд блюстителя и учителів, мали присягнути, що незмінно будуть держатися православної віри. Всі приналежні до Академії, так блюститель з учителями, як и ученики, були виїняті від звичайного для всіх суду. Учеників у всіх справах, з виімкою карних, судив блюститель з учителями и навіть в карних справах не можна було їх завзивати до суду без відомості блюстителя. Блюститель и учителі в усіх справах судилися власним судом в присутності повномочних од царя и патріарха. Учителі без увільнення блюстителя и своїх товаришів не могли переходити в иншу службу, а по довгій службі в Академії нагороджувано їх особною платнею. Луччим ученикам обіцуювано по скінченю курсу

ще ранше уложив сей проєкт, можна се навести, що в сім проєкті є цілком місця с Симеонових проповідий, заміщених в книзі „Вечера Духовная“; крім того в проєкті рає помітити Академію в Законоспаськїм монастирі, де постійно жив Симеон (Гл. Ист. М. Ак. Смирнова, стор. 16.) На кождий случай, коли б навіть не Симеон писав сей проєкт за життя (писати крім його не було кому, тому що ніхто не був ближше с царем, як Симеон), то вплив Симеона на сей проєкт неперечний вже й для того, що він був учителем царя Федора, на koniec цілий проєкт насичений нетерпимостью, властивою духови західної церкви, а о вплив католицтва ровесники не дармо посуджували Симеона.

*) Одріівська (де закладав перше школу Ртищев), Данилова, Строминська, Писножська, Борисоглібська и Медведева цуетка з усіми селянськими и бобильськими дворами и займищами.

від царя нагороду, а для заохоти обіцовано „неучившихся свободнымъ ученіямъ лицъ,“ крім тільки „благородныхъ дѣтей,“ не посувати на значні уряди. Опісля крім новозакладуваної школи в Москві нікому не дозволювано, без відомості блюстителя и учителів, держати в своїх домах домашних учителів, для науки грецького, латинського, польського и інших чужоземних язиків.

Закладувана Академія не була однако лиш одною учебною інституцією. Після проекту вона мала бути чимсь в роді інквізиції або тайної поліції в релігійних справах. Блюстителі и учителі мали наглядати, щоби не являлися мудрагелі у вірі, не заводили суперечок и розладу, а як такі люди являться, то доносити об сім цареві. Цар с поради патріарха, на саме свідоцтво блюстителя и учителів, не приймаючи ніяких „словесъ и разсуждений,“ обіцяв судити обвинених без усякого помилуваня. Заразом блюститель и учителі наглядали, щоб ніхто не мав у себе польських и латинських, лютерських, кальвинських, еретицьких книжок, а також чародійських, ворожбитських и всіх загалом зборонених церквою писань. На донос блюстителя и учителів винуватого палили без усякого помилуваня. С поміж зборонених церквою наук особливо боялися так званої „естественной магіи.“ Блюститель и учителі мали наглядати, щоб де небудь не появлялися учителі сеї науки и на їх донос таких учителів разом з їх слухачами палили. Всіх, що переходили з інших вір на православну, наглядали блюститель и учителі и записували в осібні книги. Треба було тільки донести на них, що не зовсім держаться православної віри и церковних переказів — а вже їх висилали на Терек або в Сибір, а як би показувалося, що вони держаться своєї давної віри, с котрої перейшли на православє, то їх засуджували на спаленє. Так само, як чужоземці, що прийшли з інших держав и були перше православними а в Росії перейшли на яку иншу віру, то тоді їх палили. Коли хто з Москалів або чужоземців сказав яке-небудь докірливе слово против православної віри або церковних переказів, або н. пр. скаже що-небудь против взиваня святих, поклонєня образам, почитаня мощий, — сей підлягав судови блюстителя и учителів и ёго засуджували на спаленє. Наконєць усі иновірні чужосторонці, що приїздили в Росію, так звані тоді „ученые свободныхъ наукъ люди,“ були під доглядом блюстителя и учителів Академії, підлягали їх слідженю, діставали від них свідоцтво на право жити свобідно, вступати в службу, поберати царську платню, добиватися почестий; а коли блюститель з учителями вважали їх негідними, щоб були в Росії, то їх висилали за гра-

нищо. Такий був проєкт першої висшої школи в Московськiм государствi, така була зiрниця вченої просвiти, що грозила ще бiльшою темрявою, як давнє нецтво.

Симеон Петровський-Ситиянович умер 25. серпня 1680 р. в пятьдесят-другiм році житя и похований в Законоспаськiм монастирi. Хоч за житя він тишився царською ласкою и шапою, то зараз по смертi стали прослiдувати ёго имя. Питанє, що дотикало ёго особи и творiв, було zarazом питанєм про долю и значенє захiдноруських, переважно київських учених в Москвi, а разом з ними росходилася справа и о науку, котру с собою припесли. Як слабими можуть нам здаватися тепер iх научнi середки, а все ж у московськiй Русi викликали вони потрясенє. Вже се важкє, що богослужбна реформа звязана тiсно з iх приходом; та не тiлько вона сама зворушила против них цiлу масу народу, що відпав од церкви посеред православної церкви, котра приняла поправки зробленi трудом тих приходцiв; многi iх не любили. Iх знанє, iх наука відзивалися чимсь чужим не щиро-православним, а крiм того явна виспiсть iх вiдомостей вражала гордовитiсть московських книжних людей; тайна неприхильнiсть гнiздилася в серцях многих, а сам патрiарх Яким, що жив довго в Київi и загально знав українських учених в iх рiднiм краю, був iм дуже перад. У Москвi повстала така думка: вже коли нема вчених Москалiв и треба iх заступати чужоземцями, то лучче закликати Грекiв, як Київлян. Неустаннi чвари и зради и так кидали в очах Москалiв лиху тiнь на Українцiв загалом: iх привикали вважати народом зрадливим, непостiйним, нєвним. Такий погляд мимовольно переходив и на учених, що приходили в Москву. Олексiй пiддержував iх, а ще бiльш Федор; по смертi Федора не стало царськoi пiдмоги, коли в церковних справах став iх ворогом Яким. Треба було з iх сторони якого небудь поводу до явного оскарженя iх о неправославє, щоби пiднялася против iм буря.

У Симеона був мiж учениками Семен Медведiв, писар капцелярнi тайних справ. Се був чоловiк з роду спосiбний и гарячий. Житнь с книжками заманила ёго. Він постригєся в черцi и по смертi Симеона Ситияновича заняв важнє тодi мiсце в Законоспаськiм монастирi. Воно було iменно важнє тому, що, як сказано, иснував уже проєкт заснованя Академiи и умiщення ii в Законоспаськiм монастирi. Семен Медведiв, яко чернець названий Сильвестром, у всiм вiрний свому учителеви, подiбно як він пописувавєся на дворi своїм стихотворством. Коли цар Федор же-пивєся з Апраксиною, Медведiв явивєся з брачним привiтом (папеч.

1682), а коли незабаром цар умер, Сильвестер написав „Плачъ и утѣшеніє“ — довге стихотворство зложене з многих „плачей“ и многих одповідних ім „утѣшеній.“ Почав на сам перед плакати двоголовий орел російський, за плачем слідує дванайцять вершів розважання орлови; потім вояк — сей вояк, що нарисований в російськїм орлі, виляв дванайцять вершів плачу; за то воякови слідує шіснайцять вершів розважання; за вояком слідує вже плач цариці; її величенне потішене в сорок вісім вершів; за царицею заплакали царівни, та вони не багато плачуть, ім не кождій з осібна, а разом усім одно довге потішене; опісля плачуть усі Росії одна за другою, Велика, Мала, Біла, каждая плаче осібно и кождій з осібна потішене.

Сильвестер дуже бажав бути начальником нової Академії. Та патріарх Яким, що не терпів Симеона Ситіяновича, не любив и ёго ученика Сильвестра. Патріарх вже вислав Прокопа Возницина в Турцію, щоб глядів свічників російської молодіжи між Греками, певнійшими після ёго думки, як Українці и їх вихованці.

В Царгороді 1683 р. патріарх Денис указав російському післанцеві на двох учених Греків, братів, котрі були після переконання патріарха спосібні дати основу шкільній просвіті в московському государетві. Случайно повторилася давна подія IX. віку: подібним способом царгородський патріарх указав на двох братів-Греків солунських, що були спосібні завести між Славянами християнство и zarazом книжну грамотність. Брати, на котрих указав тоді патріарх Денис, звалися Лихудами. Коли вірити їх власним речам, то походили вони з дуже давного, знатного роду: предок їх, Константин, в XI. віці був зятем імператора Константина Мономаха; тесть бажав ёго навіть настановити своїм наслідником. Однак тоді щасливіше повелося Комненам, як Лихудам. Лихуди, не добившись престолу, зістали все таки знатним родом у византийській імперії. В 1453 р., Лихуди не хотіли піддатися певірим завоювателям, вийшли и поселилися в Кефалонії. На сім острові родилися и згадані два брати: старший (род. 1633 р.) звався Иван, другий (дев'ятьнацяти роками молодший од брата) Спиридон. Після звичаю многих тодішних богатих Греків Лихуди першу науку поберали од священника в рідному краю, опісля вчилися у Венеції, потім у Падуї и довго проживали в Італії. Иван вернувши на родину висвятився на священника; Спиридон мав нахил до чернечої жині и постригся під іменем Софрона. Старший брат ёго скоро повдовів и також постригся під іменем Йоаникия, лишивши світови двох синів.

Старшому братови дали важне місце начальника шкіл в двох городах, молодшому в однім; инколи віддалялися вони з рідного острова. Коли їм вірити, то мали вони велику власть и значенє. В 1683 р. вони виправилися у Царгород, як видно, щоб показати перед патріархом своє значенє. Патріарх казав їм говорити науки. В тім часі він представив їх російському післанцеві.

В червцю 1683 р. виправилися вони у Россию; їх задержали по дорозі в Польщі. Король Ян Собіський прийняв їх щиро, та єзуїти, полапавшися, що сі Греки готовляться заводити книжне висше вихованє в тій Московщині, куда самі єзуїти так безуспішно бажали дібратися під тим самим позором, упросили короля, щоб їх задержав під яким небудь позором. Здається, єзуїти хотіли по-пробувати нахилити вчених Греків на свою сторону. Король возив Лихудів с собою в похід против Турків и казав їм диспутовати з єзуїтами. Коли наконєць братам Лихудам накучилося таке марнованє часу, вони тайно виїхали с Польщи, дісталися до Кііва, відтам добилися до гетьмана Самойловича и з єго поміччю щасливо прибули в Москву 6. марця 1685 р. Приїзд сих учених чужоземців був немилый для Сильвестра Медведева. В кінци того ж року він подав царівні Зофії той самий за Федора Олексієвича уложений проєкт або привилегию на заснову Академії, котрого грядьт ми висше виложили. Надії Сильвестра не сповнялися. Зофія була прихильна Сильвестрови; та голова духовенства не проміняв би Лихудів на десяток учеників Ситияновича. Лихудів помістили в Богоявленському монастирі. Там вони зараз отворили школу и їм дали учеників. Опісля за два тисячі рублів, котрі дарував оден Грек Мелетий, почали ставити велику будівлю для Академії в Заиконоспаськїм монастирі; потужний тоді любимець царівни Зофії, Василь Голицин, давав на сю справу дарунки. В 1686 р. як виставили будинок, перенеслися Лихуди в Заиконоспаський монастир. Так отворено московську духовну Академію, названу грецько-латинсько-славянською. Крім давних учеників, що вступили до Лихудів з їх приїздом, в Академію вписано всіх учеників давної друкарської школи, а крім того царським росказом поручено Лихудам учити „до сорок дітий знатних родів, опісля ж чимало дітий з усяких чинів“ до них вступало. Великих успіхів можна було на будущину надіятись од науки новоприбувших наставників: ученики вельми скоро навчалися виражатися по грецьки и по латинськи.

Тепер вже Кіівляне и їх ученики мусіли сподіватися, що вчені Греки не тільки підкопають їх вагу и значенє в Москві,

але й постараються представити неправославним їх вихованє, що опиралося більше на латинських книжках, як на грецьких. Вже оден з західно-руських приходців, Бялободський, що написав діло про однаковість церков, в присутності царів Івана и Петра мав диспуту з Лихудами, котра випала для ёго некористно. Опісля Сильвестер Медведів, котрий ненавидів захожих Греків за то, що ёму не вдалося бути начальником Академії, загадав обвинити Лихудів о неправославе. Сильвестер мав другів и помічників, а між ними окольничий Шаковитий, що був у ласках в царівни Зофії. Медведів написав книгу під назвою „Манна“; в ній доказував, що в тайні евхаристії хліб и вино переміняються в тіло и кров в тій хвилі, коли священник виголошує слова Христові: „примите и ядите...“ Лихуди відперли сей твір ділом званим: „Акось или врачеваніе, противопологаемое ядовитымъ угрызениямъ зміевымъ.“ В сім творі написанім з великою ученостю Лихуди доказували, що після науки православної церкви саме виголошене Христових слів не вистарчає до такого великого дійства и св. Дари переміняються в хвилю слідующего потім призваня св. Духа и виголошеня слів: „преложи я Духомъ Твоимъ Святымъ.“ Як появились сі два твори, розпочалася завзята полеміка задля порушеного питання. Медведів и ёго сторонники пустили в хід твір київського игумена Теодозія Сафоновича: „Выкладъ о церкви святой,“ и від себе написали „Тетрадь на Іоаникія и Софронія Лихудовъ,“ а чернець Евтимий, що був учеником Славинецького и пристав до Лихудів, виступив завзято против Медведева в насмішливім творі під заголовком: „Неистовное Бреханіе.“ Потім Лихуди написали „Мечеть Духовный“, твір, в котрім виложили в формі діалогів свій спір у Львові з єзуїтом Руткою про всі ріжніці між православною и римсько-католицькою церквою. Росправи про хвилю переміни св. Дарів перейшли с чернечих келий в світські доми а навіть на улицю. Людий, що мало розуміли суть теологичних тонкостей, примановало се питанє; купчики, ремісники, а навіть жінки почали суперечки про час переміни св. Дарів. Церкви грозив новий розкол. Патріярх Яким став по стороні Лихудів. Треба було спонукати українських духовних, щоб заявили с своєї сторони голос в користь Лихудів. Яким удався с тим до київського митрополита Гедеона и до Лазаря Барановича. Українські архиєреї опинилися через се питанє в дуже немілім положеню: в київській колегії давно вже учили про переміну св. Дарів так, як писав Медведів; в „Лиоось“ Петра Могили була виложена та наука. Гедеон и Лазар спершу відхилялися од прямої

відповіді, та патріарх загрозив їм собором и засудом чотирох інших вселенських патріархів. Тоді оба архиєпископи дали відповідь по думці Лихудів.

Оголосивши таке заявлене, патріарх Яким скликав собор. В тім часі почалася справа Шаковитого, що потягнуло за собою упадок Зофії. Медведів також був запутаний в сю справу. Він утік з наміром укритися в Польщі, але його спіймали в дорозі, привезли в Москву, де перед собором заявив каяте, вирікся своїх гадок и сам перезвав свою книгу замість „Манна“ — „Обмана“. В січні 1690 р. Медведева вислали в Троїцький монастир, але в рік на донос одного с помічників казенного вже Шаковитого його обвинили о порозумінє с Шаковитим и після страшних слідежень огнем, утяли йому голову 11. лютого 1691 р.

Патріарх Яким, осудивши Медведева и київську науку про перемену св. Дарів, казав уложити в своїм имени книгу під назвою „Остенъ“. Книгу сю написав Евтимий. В ній виложена ціла история згаданої суперечки. В додаток до неї патріарх ерусалимський Доситей прислав збірник свідоцтв, котрі доказували справедливність науки Лихудів. Київська партія утерпіла страшенну поразку. Московський собор uznав неправославними не тільки твори Медведева, але й писаня Симеона Полоцького, Галятовського, Радивилівського, Барановича, Транквиліона, Петра Могили и и. Про Требник Петра Могили сказано, що ся книга переповнена латинською „зломудренною“ наукою и загалом об усіх творах українських замічено, „что ихъ книги повотворенія и сами съ собою не согласуются; и хотя многія изъ нихъ названы сладостными именами, но всѣ, даже и лучшія, заключаютъ въ себѣ душетлительную отраву латинскаго зломудрія и новшества.“ В Москві загіздилась була думка, що захожі з України и Білорусі учені заражені латинською ересю, що відбували подорожи за границею и доповняючи там своє образование, вони переймають чужі погляди и звичаї, що не треба слухати їх и їздити до них на науку. Говорили, що „замість благословенної еллино-славянскої науки, вони подають латинську науку, с котрої годі чого доброго сподіватися, крім неприязні и ворогуваня на св. церкву. В давних часах на Україні процвітало східне благочесте, як и у нас Великороссіян, воно ласкою Божою як сонце ссяє, а коли війшли там хитрі єзуїти и принесли там латинську науку, що сталося? Де ділися тамошні князі великі, православні: Острогські, Чарторийські, Четвертинські и інші?“

По якімсь часі сила Лихудів захиталася. Патриарх ерусалимський, Доситей, перше їм прихильний, не діставши од них жаданої суми в хосен Гробу Господнього, в 1693 р. написав до обох царів и до патриарха Адрияна, наслідника покійного Якима, що Лихуди — обманці, тайні латинники, що вони прийняли од патриарха благословене на науку грецького язика, а вчать латинського и намість теологічних наук, „забавляються“ физикою и философією; доносив на них, що вони невірно звуть себе князями, що вони в дійсності люди незнатного походження, вбогі, ремісники и и. Справедливість патриаршого доносу піддержували живучі тоді в Москві Греки, зависні Лихудам. Після тих поговорів 1694 р. Лихудів усунули від управи Академіи и від научуваня.

Замість їх стали управляти Академією двох з їх учеників,*) а в 1699 р. назначено першим „ректором“ Академіи Палладія Роговського. Лихуди були ще кілька літ у Москві и вчили латинського и італіянського язика. Цар Петро добачав, що вони можуть ёму стати в пригоді, назначив їм жалованє и наказав родителям, щоб отдавали Лихудам дітий на науку італіянського язика; та Греки не давали їм супокою, вони підмовляли против їм патриарха Адрияна и обвиняли вже їх о політичні переступи. Адриян доніс цареві, що Лихуди переселяють в Царгород вісті про московське государство. Вороги Лихудів таки дішнали сёго, що в 1701 р. їх видалено в Іпатієвський костромський монастир.

Віддалене Лихудів з Академіи осмілило кнївську партію. Поміж Українцями, що переселилися в Москву, був якийсь Гаврило Домецький. Він був архимандритом Симонового монастиря и уложив для своєї обителі устав під назвою „Киновіонъ, или изображеніє иноческаго житія.“ Уставом сим згіршилися строгі московські прихильники давнёго аскетизму. В сім уставі приписувано черцям яко обовязок охайність и чистоту; хорим и недужим черцям вольно було їсти яку вгодно страву, хоч би навіть в піст, тому, що для нездорового чоловіка не повинно бути посту, и самий піст, після устава Домецького, повинен залежати більше від скількості, як од якості їди и питя, и тому черцям давали вино, пиво, мід, тільки не міцні и мірно. Харч мав бути здоровий и смачний; признавав навіть для черців потребу розривки, але чемної и обичайної. Така ласкавість не була завадою Домецькому, щоб вступати против пиянства, об чім він лишив навіть проповідь. „Що се за чернецтво — говорили об сій уставі Москалі,—

*) Миколай Семенів и Федор Поликарпів.

коли в монастирі ставлять цебри с пивом и медом, а черці між собою в шахи грають. Латинські штуки! Польский закон!“

На соборі, що наложив апатему на Медведева, в часі загального прослідования Київлян, Домецького позбавлено уряду архимандрита. Однак в 1694 р. новгородський митрополит Йов закликав ёго в Новгород и дав ёму під управу Юриєвський монастир. Тоді Домецький стрібубав виступити з обороною своїх земляків и написав одправу против книги „Остенъ“. „Чи можна давати таку назву книзі — виражався він: — „Остенъ“ значить кіл прошибающий, неначе то церква може так остро поступати! Не личить до архиєреїв звертатися не знать од кого и говорити наче до малих дітий: бий! коли! Несправедливий „Остенъ“ для київських учених: вони перші и найлуччі оборонці церкви. Патриарх Никон добре вбачав се, коли закликав їх с Київа, и все чинив з їх помочю.“ Опісля Домецький знов доказував, що латинська церква все годилася з грецькою в питаю про перемену св. Дарів и потверджував свою гадку свідоцтвами многих отців церкви, именно же Золотоустого.

Против Домецького виступив чернець Дамаскин, земляк и давний приятель митрополита Йова; він нападав на київських учених загалом. „По чім можна пізнати Київлянина? — говорить він. — По тім, що чуємо від ёго догану на чотиропрестольних патриархів, на грецькі монастирі и на всіх Греків; він читає польські и литовські книжки и наслідує обичаї и звичаї, котрі після нашої думки не східної часті... Він Київ над міру хвалить, а у великій Росії „книгъ не сказываєть“ (се б то: не признає, щоб були книги), науки грецької не любить, а латинську приймає; сам собою як сатана стояти хоче.“ Звертаючи річ до українських учених, він говорить: „Ви, нові мудрці, виучите по латинськи *b, c, d*, або трохи більше від того тай чванитесь; инших понижаєте, всякий уряд и архиєрейський и священницький за нічо маєте, людей вправних в св. письмі називаєте неуками и невіжами. Ми поважаємо вольні науки та нехай їх подають нам такі люди, котрі из страхом слухають и сповняють прикази божі, а хто не має страху и ласун, тому схолястичні науки не тільки не приносять хісна, але й шкодливі. В такого розум дичіє, звертається до речий надмірних; такий схолястик скорше, як всякий невчений, стається пагостником церковним и ,ересе и зобрѣтателемъ“.

Та сим не обмежився Дамаскин: він писав до Йова письмо за письмом, вговорював, щоб прогнати Домецького, не знатися

з Українцями. „Заклич — говорив він — лучче людей грецького вихованя, позволь поглядіти сеї справдешнієї набожності, що нині находиться на Атонській горі, а не в польских, литовських и українських землях; Київляне ціле давне благочесте змінили, перейшли від покірного на горде, від сумерного на пишне; и в одіжах, и в поступках и в звичаях — всё у них похоже на латинське. Коли хочеш налюбуватися божественними книгами, завізви грецьких перекладчиків и писців, а побачиш чудо преславне, а без сих латинників ми обійдемося. Можна, дуже можна обійтися без Київлян: не Бог посилає їх на нас, а сатана, щоб зводити...“ Намови Дамаскина наконєць помогли: Йов усунув Домецького. Домецький поїхав у Київ, де жив до смерті.

Але сим не нанесли удару київській науці. Дамаскин міг виперти Домецького з Новгороду, а між тим в Москві с почином XVIII. віка остаточно взяли верх Київляне. Українець Степан Яворський, настановлений заступником на патрархатім престолі по смерті Адрияна, вговорив царя Петра, що київські учені можуть бути найпридатніші для руської просвіти и цар загадавши пересадити в Россию західну просвіту, побачив у українських духовних дуже добре оруде для своїх цілий; с тої пори Українці заняли місця учителів у московській Академі; наука йшла на київський лад; навіть більшість учеників у Москві була українська*); наконєць всі важніші місця духовні обсаджували Українцями. Так не безплотним показалося для російської просвіти перенесенє київської образованності в Москву в половині XVII. в.**)

*) Н. пр. в 1764 р. в класі філософії на 34 учеників було тільки трьох Москалів.

**) Лихуди в 1706 р. прибувши в Новгород, заступили Домецького для митрополита Йова и завели з його наказу дві школи: одну — грецько-латинську, другу — славянську для дітей всіх станів и крім того 14 так званих граматичних шкіл в повітах новгородської єпархії. В 1709 р. Софрон став префектом московської духовної Академі. Йоаникий проживав у Новгороді до 1716 р., коли вмер митрополит Йов; опісля пішов у Москву и в слідуєчій році закінчив житє. В 1722 р. Софрона назначено архимандритом в Рязань, де він прожив аж до смерті в 1730 р. Йоаникий лишив двох синів, котрим признано княже достоїнство.

Ростовський митрополит Дмитро Туптало.

Згадуючи про важних руських історичних діячів XVII. в., годі замовчати про духовну особу, що виступала особливо при кінці XVII. століття; вона має важне значення не тільки для свого часу, але й для пізніших часів задля сеї благочестивої шани, яку для ёго пам'яті заявляє руський народ.

Св. Дмитро (с походження Українець) займає одно з найсвітліших місць між київськими ученими, що ширили по руській землі руську просвіту, котру підняв Петро Могила. Він родився в містечку Макарові, п'ятдесят верстов од Києва, правобіч Дніпра, в грудню 1651 р. Отець ёго був козацьким сотником и звався Сава Григорович Туптало, мати Марія, а дитя назвали при хрещеню Данилом.*) Коли він доріс хлопячого зросту, родители віддали ёго на науку в Київ. Отець Данила був ктитором Кирилівського монастиря и мабуть жив у самім Києві. Обдарений с природи живою уобразнею и глибиною чуття, Данило віддався релігійному роздумуваню и рішився постригтися. Сумна доля України, як видно, підмагала такий настрій: в округ себе він бачив кров, слёзи, злидні; одна біда вела за собою другу біду, и тяжко було добачити виходу оплаканого стану краю. В Києві навіть наука не могла відбутись своїм звичайним ладом. Природно було віддаватися роздумуваню про марність земних дібр и глядіти пристановища в чернечій житні. В 1668 р. постриг Данила в київськім Кирилівськім монастирі игумен Мелетий Дзик***) и назвав Дмитром. Хоч молодий, а вже скоро звернув він на себе увагу своїм незвичайним даром слова; в 25. році житя, 1675 р.,

*) Згадуючи про своє уродженє в дневнику він сказав: „и въ тотъ часъ воеводина Радзивилова и крещеніемъ святымъ просвѣщенъ.“ Мабуть вона була ёго хрестною матерю: се мала бути жінка Януша Радвила, молдавська княжна, сестра жінки Тимоша Хмельницького.

**) В Ростові в келії Дмитра збереглася сучасна картина, що зображає, як молодий Данило, кланяючися в ноги батькови и матери, просить у них рідительського благословеня до вступленя в монастир. Родина ёго в українських одіжах тогочасних.

посвятив його в Густинському монастирі Лазар Баранович на єромонаха. С того часу почалася вандрівка Дмитра з монастиря в монастир, с краю в край. Де він тільки осів, там починав говорити науки, а до його збігалися ватаги народу; слава про нового знатного проповідника переходила з города в город. Архiepіскоп Лазар Баранович перевів його з Густинського монастиря до себе в Чернігів и Дмитро був при Лазарі Барановичу зо два роки проповідником. Коли виправився Дмитро в Литву на поклін чудотворному образови, що був у Новодворському монастирі, запросили його спершу на короткий час проповідувати у Вильно, а потім білоруський єпископ Теодозий Василевич намовив його, щоб переселився в Слуцк; Дмитро проповідував там в Преображенському монастирі. Та в кінці 1679 р. умер його добродій Теодозий, а зараз по нім и другий його прихильник, оскуватель Преображенського монастиря Скорчевич. Виголосивши над сим остатнім слово надгробне**), Дмитро виїхав за місяць из Слуцка на родину. Молодого проповідника напередими звивали з ріжних міст України. Гетьман Самойлович намовив його осісти в Батурині, опісля ж за його впливом Лазар Баранович назначив 1681 р. Дмитра игуменом Максаківського монастиря. Лазар, що любив, як звісно, играти словами, сказав Дмитрови такий жарт: „Ви зветесь Дмитро и тому бажаю вам не тільки игуменства, але й митри. Най Дмитро дістане митру.“ Слідуючого року Дмитро став Батуринським игуменом. Та побит у Батурині йому не зовсім був любий; на другий рік покинув він игуменство и віддалився в Київо-печерську Лавру, де його радо прийняв архимандрит Варлаам Ясинський. Тут Дмитро став укладати збірник житий святих — Четин Миней. Об сім труді думав вже Петро Могила, та ніхто сего не зробив. За два роки ми знов бачимо Дмитра игуменом Миколаївського монастиря. Не знаємо, як односився Дмитро до упадку Самойловича, але се не мало для його лихого впливу. Наслідник Самойловича, Мазена, був також прихильний Дмитрови. Скінчивши половину своїх Миней Дмитро відослав у Москву Макариївські Миней, що в його були**), оповістив про укінчене свої праці и просив благословеня патріярха Якіма на печатанє. Однак благословенє загалюся, тому Дмитро не дожидаючи його віддав свої Миней до печатні в київсько-печерську Лавру, під надзором архимандрита Варлаама. Патріярх дізнавшись об тім був

*) За котре, після його слів, дістав шість ліктів доброго голяндського подотна.

**) Іх виписав в Москви Гизель, думавши писати Миней та не вєпів.

вельми нерад, чіпався, домагався перепечатаня деяких місць, заказував дальше печатати без свого дозволу; однако Дмитро відхилив од себе дальші прослідованя. Він разом з Мазепою проживав у Москві підчас сумного упадку Зофії (в 1689 р.) и вмів приподобатись Якимови, котрий дав ёму благословенє, щоб дальше робив свою працю. По повороті на родину Дмитро проживав у Батурині и працював над своїми Минеями. Наслідник Якима, патриарх Адриян, не тільки не спиняв печатаня, але настановивши київським митрополитом печерського архимандрита Варлаама, особливо просив ёго, щоб підмагав печатанє Дмитрових Миней.

В 1692 р. Дмитро знов покинув игуменство, щоб виключно занятися Минеями; але в 1694 р. спонукали ёго прийняти игуменство в Глухівському монастирі, а в 1697 р. наслідник Лазаря Барановича, Иван Максимович, закликав ёго в Чернігів и настановив архимандритом Ялицького монастиря. Займаючися Минеями, Дмитро не переставав писати и говорити проповіді. В два роки потім ёго перенесли в Новгородсько-Сіверський Спаський монастир, и тут в 1700 р. скінчив він три чети (четвертині) своїх Миней и напечатав у Лаврі; оісля доля покликкала ёго несподівано в далекий край.

Петро Великий глядів достойного духовного чоловіка для обсаджєня катедри сибірського митрополита и казав київському митрополиту Варлааму прислати собі в Москву такого архимандрита, котрий годився б на се місце. Варлаам указав на Дмитра. В лютім 1701 р. Дмитро с царського наказу приїхав у Москву, а 23-го марца настановили ёго архієпископом.

Однак Дмитро доживши вже 50 літ житя був слабого здоровля; тяжко було б ёму іхати в далеку незнану и притім неприязну сторону. Він занедужав. Петро, дізнавшись об сім, сам приїхав до ёго и замітив, що Дмитро більше сумний, як недужий, и казав ёму щиро виявити причину своєї скорботи. „Мене — сказав Дмитро — посилають в неприязний край, шкідливий для мого здоровля, а на міні лежить обовязок — скінчити „Житя Святих“. — „Лишися в Москві“ — сказав ёму на се Петро.

Дмитро лишився в Москві, зближився и заприязнився из своїм земляком Степаном Яворським, що був тоді блюстителем патриаршого престолу, и дальше займався своїми Минеями.

В січни 1702 р. по смерті ростовського митрополита Йосифа, Петро назначив Дмитра в Ростов. Се було останнє місце побиту Дмитра. Приїхавши в свою єпархию він зараз указав у соборній

церкві місце свого вічного спочинку и сказав: „се покой мой, здѣ вселюся во вѣкъ вѣка.“

Тут докінчив він свою многолітню працю „Житія Святихъ“, напечатані вповні 1705 р. в Києво-печерській Лаврі. Після свого звичаю Дмитро и в Ростові говорив усе проповіді; в Ростові, як и на Україні, полюбили ёго и сходилися до ёго слухачі. Але в Московщині потреба було з ёго сторони ще иншого рода діяльності. Дмитро познакомившись з московським духовенством, настрашився крайного неуцтва и недостачі внугріннёго благочестя. „Недбалі священники — говорить він у своїм нашімненю до священників — лінуються ходити до вбогих хорих сповідати и причащати, а ходять лиш до богачів и багато бідняк умерав без св. тайн... Лучилося нам в дорозі до Ярославля заїхати в одно село и спитати тамошнёго попа: „Де в тебе животворящі Христові тайни?“ — Піп не розумів мого слова. Я спитав: „Де тіло Христове?“ — Піп знов не второпав мого слова. Тоді оден из священників, що були зо мною, спитав: „Де запас?“ — Тоді піп взяв неопратну посуду и показав збережену в ній недбало велику святиню. Дивуючися сѣму, неба и землі кінці страхайтесь. Пречисті Христові тайни держить священник не в церкві на престолі, а у себе між блощцями, тарганями и свірщиками, с котрими и він сам и домашні ёго живуть и спочивають.“ Щоб усунути такі надуживаня, Дмитро писав кілька пересторог духовним з наукою, як мають заховатися, и добачав, що конечно положити основу книжній просвіті. Він завів у Ростові духовну школу або семинарію, котра ділилася на три класи и за Дмитра мала до 200 учеників. Він удержував сю школу власним накладом, займався нею вельми щиро, сам порівнював успіхи учеників, паглядав їх обичаї и побожність, а літом зберав у себе в загороднім хуторі своїм, обясняв їм сам місця из св. письма, обходився з ними дуже лагідно, по батьківськи, и вони ёго вельми любили. Се був перний образець московських семинарій. Крім загального неуцтва, над московським краєм тяжило ще друге лихо — раскол; и против сёго лиха уважав Дмитро своєю повинністю виступити. Він написав велике діло против расколу: — „Розыскъ о раскольничей брынской вѣрѣ“, а коли Петро видав указ, щоби всі голили бороди, то Дмитро написав діло про голене бороди, доказуючи, що се не гріх голити бороду. Сам Дмитро розказував, як двох нестарих Москалів спинило архиєрея при виході с церкви після литургії и питали ёго: як він думає? Вони готові лучче положити голову на колоду, щоб їм одрубали,

як бороди. — А що відросте, — спитав Дмитро — борода чи голова? — Борода, сказали йому. — Так лучче вам оддати бороду; борода буде відростати стільки разів, скільки її будуть голити, а відсічена голова не пристане до тіла, хіба — у воскресенні вмерлих! — Дмитро говорив любителям бород, що дармо бояться вони голити бороду, думаючи, що тим затруть образ и подобие Боже; доказував, що образ и подобие Боже зовсім не в тілі, не в видимім образі чоловіка, а в його душі. Петро найшов у Ростовськiм митрополіті підмогу своїм реформаційним плянам в сім згляді. Дмитро при своїй строгій набожності не міг поділяти шани Москалів до бород, позаяк родився на Україні, де козаки давно вже голили бороди и де сей звичай стався народнім.

Дмитро був великим постником и як розказують, що у великий піст ів тільки раз в тиждень. Він загалом визначався мірністю в житю, був лагідний, простодушний и охочо помагав біднякам. В своїм духовнім завіщаню, писанім два роки перед смертю, Дмитро виразився так про себе: „Од вісімнадцятого року аж близько до гробу я не зберав нічого, крім книжок; у мене не було ні золота, ні срібла, ні злишньої одежі... Най ніхто не трудиться по мині глядіти яких небудь складів.“ Прикмети Дмитра ще за життя вивисшали його в очах побожних людей.

Не дармо боявся Дмитро Сибіру; и менше острый климат Ростовського краю поникодив його здоровлю, ослабленому многолітними працями и строгими постами. Вже в 1708 р. Дмитро жалувався, що не змагає робити: очи ослабли, очні шкла йому не помагали, а рука при писаню дрожала... В 1709 р. Дмитро занедужав на ядушливий кашель а 27. листопада вмер. Його найшли в келі мертвого, стоячого навколiшки до молитви. Друг Дмитра, Степан Яворський, похоронив його в місци, котре призначив сам Дмитро приїхавши в Ростов. Степан забрав по покійшику вельми численні книги, що перейшли в бібліотеку московської синодальної друкарні.

Литературні праці Дмитра мають важне значенє именно тому, що були сильно росширені між руською суспільністю до останних часів. Ледви чи мав який инший письменник духовний стільки читців. Найбільш росповсюднений твір Дмитра, се неперечно його Четіи Минеи, що мали кілька видань. Споружуючи їх, користувався він Макарієвськими Минеями, рукописю Симеона Метафраста, котру прислали йому з Атосу, руськими прологами, патериками и всіякими західними збірниками. Хоч спорудник признавав, що не всё, що було в його руках, мало однаковий ступень

певності яко жерело, и тому багато не втягав до свого збірника, а все ж годі сказати, щоби Дмитро розберав критично перекази, котрими користувався.

Проповіді Дмитра (котрих лишилося багато и не всі ще з них звісні) подають властиво мало черт, важних для сучасної історії, так що до свого складу, як и що до гряді: се такі проповіді, що могли бути приложені до всякої сторони и на всякий час. Та вони не лишилися без значеня в історії руської просвіти задля тих внутрішних прикмет, що вчинили їх любою книжкою руських людей на довгий час. Вплив київської схоластики відбився у многім и на них, — се слідно в напрямі запускатися в символізм. Так н. пр., в своїй проповіді на Цвітну Неділю Дмитро задає питанє: Чому Христос вїхав у Єрусалим сидячи на ослі? — и виводить, що се склалося задля східності осла з грішником.*) В иншій проповіді він взиває усі дерева, щоб схилили свої вершки перед тернем, а деревам дає символізацію святих: дателева пальма — се праведник; оливне дерево — учителі церковні; виноград — се загалом люди, що живуть по божому; а терне значить терпінє... Як київські проповідники, так и він наводить у своїх проповідях усілякі анекдоти из старинної історії и байки, котрим простодушню вірить; на приклад розказуючи звісну байку про птаха Феникса, котрий проживши самим воздухом, без їда и питя, пятьсот літ, сам себе палить, щоб з єго попелу утворився зарід нового птаха — він припускає справдешнє истнованє такого птаха, що живе ніби в Арабії чи Індії... Або н. пр., споминаючи про Дельфійський оракул, він готов признати єго ворожбу правдивою.**) Та коли Дмитро у многих чертах своїх проповідий и в схоластичнім складі многих з них оддавав данину тому кружкови, посеред котрого виховався, за то проповіді єго стоять далеко висше від проповідий усіх єго попередників на стілько, на скілько вони були плодом не вправи на задаву тему, а правдивого натхненя, яким була перенята даровита и люба натура проповідника. Проповіді Дмитра визначаються живостю образів, а найбільш глибиною чувства: в сім

*) „Лїнивъ — осель, лїнивъ и грѣшникъ: многимъ біеніємъ едва убѣдиши осла въ яремъ, а развращенаго грѣшника и наказаньми многими неудобь обратити можеши ко исправленію: осель аще и біемый, не скоро грядеть, въ пути едва волочится, а бѣгати скоро никогда же вѣсть: и грѣшникъ не спѣшитъ ко спасенію, аще иногда и біемый бываеть различными отъ Бога попущеньми...“

**) „Знать, по поведѣнію Божію, въ наученіе челоувѣкомъ, паче естества своего, камень проглаголалъ чудесно...“

останнім ледви хто з руських проповідників и після Дмитра випередив ёго. Вони писані язиком церковно-словенським з додатком руської мови. Такий язик навіть тоді, як сі проповіді писані, був надто книжним и далеким од звичайної устної мови. В пізніших часах при дальшій розвою літературного язика він видавався застарілим, а між тим люди читали довго проповіді Дмитра з більшою охотою, як твори інших, новіших проповідників. Проповіді ёго мають ту замітну властивість, що при книжнім язичі, при невластивих руській мові зворотах, вони визначаються ясністю и якомсь легко читаються. Деякі с проповідій Дмитра, прочитані в церкві и тепер можуть порушити слухачів. Така між иншими ёго знатна проповідь на день жеи Мироносиць, замітна и тим, що вона відповідна до свого часу, чого у Дмитра мало. Проповідник нагадує слова, що сказав Ангел до жеи мироносиць при гробі воскресшого Спасителя: „Возста, нѣсть здѣ!“ „Де ж Христос по своїм воскресеню? Авже ж усяда, як Бог, та не всяда своєю ласкою, и се проповідник глядить ёго. Чи він не в церквах, збудованих в ёго честь? Ні, ёго дім святий стався розбишацькою печерою. Зберуться люди в церкву, пеначе б то на молитву, а між тим балакають про купно, про війну, подорожи, про бенкети, осуджують инших, насміваються з ближніх, занапашають клеветливими словами їх добре имя; инші, стоячи в церкві, пеначе моляться устами, а в думці гадають про сею, про богацтво, про скрині, про гроші; инший дримає стоячи в церкві, а инший знов думає про крадіж, убийство, перелюб, або думає про месть над своїм ближнім. Лучається в додаток, що духовні особи пані сваряться між собою, поганяють себе и деруться при престолі. Ні, се не церква божа а печера розбійників: ласку божу відганяють од опоганеного св. місця, як пчолу, котру відганяє дим. Колись Бог бичем з мотузя вигнав торгуючих с церкви. А що, як би він тепер видимо прийшов до святого храму с тим бичем? Та ні, Господи, вже минув той час, коли ти виганяв грішників с церкви; нині наш окаянний час настав; уже ми тебе виганяємо; тепер можна сказати про храм Господній: нема тут Бога; був та й пішов геть. Возставъ, нѣсть здѣ...“ Та відай письмо вчить, що кожний чоловік єсть храмом божим. Отже в кожнім чоловіці можна глядіти Христа. Та що ж? „Многі —, говорить Дмитро — хрещені и просвіщені правдивою вірою, та мало таких, в котрих би Бог оселився, як у своїм храмі: и злодій хрещений, и тать, и розбійник и перелюбодій, и кожний лиходій просвіщений правою вірою, та Христа в нім не

гляди: нѣсть здѣ! Хиба давно колись-то був Христос в сім злодію в молодих літах, а коли він виріс, одійшов од ёго Христос! Возставъ, нѣсть здѣ! Інший з виду здається добродійним, побожним, він богомолець, постник, любить вбогих, борець... Та всё то мана... Не гляди в нім Христа. Нѣсть здѣ! Тяжко найти дорогоцінний жемчуг в морській глибині, золото, срібло в цутрі землі; а ще тяжше — Христа, поселеного в людях. Багато з нас тільки по имени християне, а живуть як скотина, як свині. Хрестом Христовим захищаємося, а Христа на хресті распинаємо своїми поганими ділами...“ Проповідник починає глядіти Христа в людях усяких станів. „Погляньмо — говорить він — на духовного чоловіка и спитаймо ёго: з яким наміром и бажанєм добився ти свого стану? Задля слави и честі Божої, чи для своєї слави и честі? Чи па те, щоб придбати спасене душам людським, чи для себе багатства? Справді, не оден би найшовся, що добився свого стану не для хісна людий, а для своєї користі. Не служити прийшов спасеню душ людських, а для того, щоб ёму служили підвладні...“*) „Погляньмо — говорить він дальше — на низні духовні власті, па священників и дияконів и спитаймо кожного: що тебе довело до стану священничого? чи бажанє, щоб себе спасти и інших? Ні, ти пішов там для того, щоб прокормити себе, жінку и дітий. Поглядів Исуса не для Исуса, а для хліба куса. Інший взявши „ключъ разумѣнія“ и сам не входить и входячих не пускає, а инший и „ключа разумѣнія“ не брав. Сам нічого не розуміє: сліпець сліпців водить и разом у яму падають. Не скоро тут знайдеш Христа: нѣсть здѣ! Може б у монастирях поглядіти Христа? та и в них усє попусувалося. Нічого не стало... Може в народі поглядіти Христа? Та деж бїльше злодійства, як не в народі? Коли є в народі які небудь добрі люди, так и ті за своїми справами и клопотами забули про Бога и од молитви відступили. Може між великими людьми, боярами и судьями глядіти Христа? Та до них нема приступу. Скажуть: не пора, иншим часом прийдеш; та нічого до них и ходити. В них ледво чи коли й був Христос: в наших злих часах и правди мало и милосердя нема; а де нема ні правди, ні милосердя, там не гляди Христа: нѣсть здѣ!“

„Де ж ёго пайти? Доведеться сумувати з Магдалиною, що сказала: „взяша Господа моего отъ гроба и не вѣмъ, гдѣ поло-

*) Тут, як би боявся роздразнити духовних людей, уневиניлася: „Простіть міні, найвишні власті духовні; я не про всіх говорю, а тільки про деяких а між тими и про себе.“

жиша его.“ Гріхи наші взяли від нас Господа нашого и не знаємо, де ёго глядіти. Інший хто небудь скаже: Господь зо мною и я з ним, я вірую в ёго, молюся ёму и покланяюся ёму. Та що с того, що ти покланяєшся? Покланялися ёму и ті, що під час ёго добровільного терпіня клонили перед ним коліна, а потім били по голові тростиною. Ти кланяєшся Христови и беш Христа, тому що трівожиш и мучиш свого ближнёго, насилуєш ёго и одераєш, одбераєш од ёго достаток неправим способом; ти молишся Христови и плюєш ёму в лице, вимовляючи устами своїми погані слова, докоряючи и осуджаючи ближнёго...”

В сій проповіді зачіпив Дмитро також розкольників. „Наша церква так змаліла від розколу, що тяжко найти справдешинёго сина церкви: мало що не в кождім городі вигадують нову, осібну віру. Прості мужики и баби догматизують про зложене трёх пальців, та об сім, який хрест неправий и новий, а інші хоч и лишаются в церкві, та лиш удано: в них нема Христа, нема Бога. Нїсть здѣ!..“

Крім багато проповідий більше або менше таланливо написаних, Дмитро лишив по собі чимало побожних роздумок и наук*), написав катехизис в питаннях и відповідях, „Зерцало православнаго исповѣданія вѣры“, „Лѣтопись“ — (священна история з обичаєвими роздумками), твір недокінчений.

Що до значеня для истории свого віку, найважнішим твором Дмитра єсть неперечно „Розыскъ о брянской вѣрѣ“ (бринською назвав він розкольникчу віру задля сёго, що розкольники гніздилися в Брянських або Бринських лісах), розділений на 3 часті: 1) про розкольникчу віру, 2) про розкольникчу науку и 3) про розкольникчі справи. В першій часті доказує Дмитро несправедливість розкольникчих закидів против православної церкви, винує розкольникчих учителів, що вони задля своєї несвідомості писали так, що з їх слів мимохіть виходять еретицькі гадки. Замітно, що розкол в часах Дмитра роздробився так, що рахували до 22 сект. В другій часті „Розыска“ автор критично доказує хибність ріжних наук. Головне лихо, після думки Дмитра, в тім, що розкольники „ледво що вміють читати и писати, зараз и вважають себе великими богословами и учителями віри“. Дмитро широко

*) Н. пр. „Врачество Духовное“, „Внутренній человекъ въ клѣтѣ сердца своего уединенъ“, „Боговдохновенное наставленіе христіанское“, „Апология во утоленіе печали человекѣка“; кілька роздумок під ріжними назвами, що відносяться до страстий Христових и т. и.

розводиться про голене бороди, доказує, що борода не має ніякого значення в ділі релігії і навіть ті правила, що існували про неголене бороди, уважає яко походять с часів иконоборства. Дмитро відперає розкольникі бредні про антихриста, про приближене остатніх часів, коли церкви мають статися хлібами а справдешні християне будуть спасатися в пустинях, доказує, що розкольникі неправильно прикладають слова св. письма про нерукотворні храми, котрі розкольникі наводили для того, щоб не ходити в церкву. Дмитро виступає заразом против иконоборців и тих, що не допускають поклонення св. мощам, и очевидно має тут на оці вже не старообрядців, а таких одступників од церкви, що не стояли як старообрядці за букву, а противно думали відорватися од букви. Відступники сього рода, як показується, не переставали існувати в Росії від XVI в., а може бути и з раньших часів. Таким робом дізнаємося, що в Ростові оден посадський чоловік, именем Трохим, призваний Дмитром, на донос одного попа, не тільки не кланявся иконам, але став против поклону иконам такі наводити докази, які звичайно наводили лютеране и кальвіністи. Подібно говорить Дмитро и що до поклону св. мощам: „Я чув недавно про одного лжеучителя и зводителя людей божих, котрий тайно вчив не почитати мощей.“ Щоб одперти такі хибні науки, противні православної церкви, Дмитро в своїм „Розыску“ подрібно розводиться про законність почитання одного и другого. Замітно, що Дмитро стрічав таких розкольників, котрі историю евангельську вважали тільки приказкою а не подією, що справді приключилася, и всім хотіли давати тільки алегоричне значенє: „Се ніколи не діялося, — говорили вони, — щоби Христос пяти хлібами и двома рибами накормив пять тисяч народу в пустині. Се тільки приказка. Пустиня — се житло поганців, до котрих Христос прийшов лишивши Жидів. Пять хлібів — се пять чувств, дві риби — се дві книги: Євангелиє и Апостол. Лазарево воскресенє не було справдешнє; се тільки приказка. Болячий Лазар — се розум подужаний немочю людською; смерть Лазаря — се гріхи; сестри Лазареві, Марта — тіло, Марія — душа; гріб — клопти житя; камінь на гробі — закамєнілість серця; воскресенє Лазарево — покаянє в гріхах. Вхід Христа в Єрусалим також тільки приказка. Ослиця — се жидівський рід; жреба — поганці; Христос лишає жидів и переходить до поганців и т. д.“ „И инші чудесні Христові діяства, — говорить Дмитро, — описані в евангельській истории, нерозумні розкольникі мудрі вважають приказкою, а не

справденими подіями; вони розсівають між простим народом бурян и обижають євангельську повість.“ Усе то ледво чи може відноситися до старообрядовства, а противно свідчить, що поруч из старообрядовством розвивалися в російськiм народі о багато ранше повставші рациональні розумованя, що довели до утвореня таких сект як молокане, духоборці и и.

Третя часть „Розыска“ именно замітна тим, що в ній зібрані всякі вісті з исторії росколу и між иншими про те, як роскольники палили самих себе. „Доносив міні — пише Дмитро — оден старий еромонах Игнатий, що в Пошехонськiм повіті, де він був перше попом, спалилося разом 1920 людей, за приводом боярського крепака Ивана Десятина. *Сожигателі* ставлять в лісах великі хати и засадять у них дуи по сто, по двісті, а маленьким дітям прибують гвоздями одіж до лавки, на котрій іх посадять, потім обложать хату соломою, хворостом и сплять. Инша подібна страшна секта зветься *морильщики*; сожигателі намовляють людей, щоб себе палили, а морильщики голосять таку науку: Яка користь лишатися при житю? Віри правої на землі вже нема. Отців духовних нема. Архиереї и священники — вовки; церкви — се хліви; антихрист вже царює в світі; страшний суд наступає. Хто хоче справді спастися, сей повинен наслідувати мучеників и исповідників и вмерти від безхліб'я и безвід'я, щоб вибавитися од вічних мук и прийти в царство с Христом. Потерпимо тут недовго, щоб не злучитися с тими, що лишивши правдиву віру, гонять и мучать нас за її. Єсть в тих морильщиків у лісах хати з маленькими дверцятами, а иноді зовсім без дверцят, и землянки; — намовлять простолюдців и засадять иноді одного, а иноді двох або трёх и більше — на голодну смерть. Сіромахи посидять два-три дні, опісля кричать, молять, щоб іх випустили, та ніхто іх не слухає; вони в безглузду кидаються оден на другого, и хто кого подужає, той того загризає.“

В часах Дмитра вповні истнувало головне розвітвлене росколу на *поповщину* и *безпоповщину*: *поповщина* — прихильники Аввакума; вони приймали тільки тих священників, що були посвящені перед поправленем книг, або яко священники відступили в поповщині православної церкви; перехрещували тих, котрі до них приставали; *безпоповщина* — що вже й тоді розділялася на різні відтінки (волосатівщина, андріївщина, иляріонівщина, степаївщина, козминичина, серапионівщина и и.). Всі безпоповці годилися в тім, що не вважали можливим яке-небудь священство на землі після поправлення книг, лишаючи світським

самим одправляти такі обряди и богослуженя, які кормча позваляла в крайнім случаю світським людям. Вони відкидали вінчанє и вчили, що лучче жити без вінчання, як вінчатися по еретицьки. З них то являлися сожигателі. Замітною сектою що до своєї дивоглядності являється так звана *христовицма*, що повстала над Окою в селі Павловім-Перевозі: хтось назвав себе Христом, виглядів гарну дівчину из села Ландюха, назвав її Богородицею и ходив з нею по селах. Один чернець Пахомий видів ёго и розказував Дмитрови, як в селі Роботці над Волгою, сорок верстов нижше Нижнього-Новгороду, зібралося багато народу в пустій и старій церкві. Сей ніби-то Христос вийшов зза олтаря до людей; на голові в ёго було оберчено щось неначе вінець, як малюють на образах, а до вінця причеплені шматки паперу из зображеннями хирувимів („а може бути — замічає простодушно Дмитро, — се були чорти“). Люди падали перед ним на землю и кликали: „Господи! помилуй нас! Создателю наш, помилуй!“ „Недавно — говорить дальше Дмитро — появилися якісь *рогожники* и *рубшичники*, що вешталися по світу в рогожинах и видавали себе за святих...“ „Накопонець, замічає Дмитро, є такі секти, котрі не пристають ні до пошівщини, ні до безпошівщини и не приймають ніякого хрещеня; живуть без вінчання и далекі од християнства: яке вже там християнство, коли нема хрещеня!“ Крім їх, по словам Дмитра були ще й *субботники*, що постили в суботу. Дмитро наводить яко догадку, що се відновленє секти жидівствующих, одкритих у Новгороді за великого князя Івана Василевича.

„Знайте, правовірні — говорить Дмитро на закінченє „Розыска“ — що кожний, що жие в дружбі з розкольниками и дає їм поміч, єсть ворогом самого Христа... Син, що любить ворога свого отця, не любить самого отця и за те негідний, щоб отець любив ёго. Так и християнин, як любить ворогів Христових, розкольників и еретиків, то значить не любить щиро Христа и сам Христос ёго не любить... Коли ти Христа щиро любиш, оминай тих, котрі хулять церкву, лають її, як пси, виють, як вовки и на часті шарпають її...“

Після свідочтва ровесників Дмитро писав и драматичні твори, до котрих черпав предмети с священної исторії. Їму приписують шість драм, с котрих видана (Лвт. рус. лит. т. IV.) так звана „Рождественская драма или комедія.“ Як здається, вона найбільше з усіх була росширена и загально може служити взірцем різдвяних вершів у формі дій и розмов. Тут перемішані символічні уособленя ріжних абстрактних понятій з євангельскими подіями Різдва

Исуса Христа. Саму драму попереджають антипролог и пролог. В антипрологу Чоловіча Натура сумує про свій упадок, про затемнене своїх душевних спосібностей, про смерть, що її ожидає. Надія потішає її, обіцяє поворот золотого віку, а з Надією разом являються Любовь, Кротость, Незлобіє, Радость; та против надії повстає Разсужденіє и говорить, що Чоловічу Натуру ожидає не золотий, а желізний вік и разом з Разсужденієм заговорили Брань, Ненависть, Ярость, Злоба, Плачъ. Натура в роспуці закликає Смерть. Появляється смерть и величається своїм пануванем над родом людським. Смерть хоче засісти на престолі, та жизнь не допускає її, обіцяє Чоловічій Naturі безсмертність.*) Сама драма зачинається також символічним розговором Землі з Небом. Земля сумує над своїм горем: „Увы! Увы! за грѣхъ Адама и Евы я осуждена производить волчець (будяки) вмѣсто прекрасныхъ цвѣтовъ. Я была прекрасна, доброплодна, рождала не оранная, а теперъ я тощая, полита потомъ. Никогда не возвратится мѣъ къ первому состоянію, не освятится по проклятію.“ — „Не сѣлуй, Земля,“ говорить її Небо, „тебя ожидаеть честь больше прежней.“ Милость Бога подтверджує обіцянку Неба.

Звіщається Землі прихід Спасителя, розходиться ангельский спів: „Слава во вышнихъ Богу,“ а тим часом с пекла являється Вражда, приликує Вулкана и циклопів: „Куйте— кличе Вражда— копья, стрѣлы, цѣпи, сотворю пролитіє крови...“

Опісля переходить драма в світ дійсності. Се три пастирі: двох пішло за купном у город, третій Борис лишився при вівцях и непокоїться товаришами. Вони приходять. Один з них горбатий старець, зивоватий на одно око, именем Аврам; другий молоденький Атоня. Аврам признається, що зайшов „на кружало за алтынецъ выпить винишка.“ Борис питає ёго: А мині ж не купив? Аврам: Никакъ купилъ и тебѣ: какъ вѣдь не купить?

— Малець, вынь ми сѣ кошеля. Не зволишь ли испить?

Борис: Нутко сядьте жѣ и сами поразъ нашьемся.

— Хлѣба купили-ли?..

Атоня: Есть.

Борис: Гораздо подкрѣпимся.

Атоня: Вотъ тебѣ хлѣбъ, вотъ тебѣ соль, вотъ и кадаци!

Кушай, старичокъ, здоровъ, а насъ не ворчи.

*) Короткий пролог кінчиться в одній розправі про короткий час людської жизни.

Аврам: Да кушаймо жъ поскорая, пора иди къ стаду,

Чтобъ иногда какой волкъ не влѣзъ въ ограду.

В тѣм часѣ чути хор ангелів. Пастухи с шматками хліба в ротѣ глядять оден на другого и не розуміють, що діється около іх. Наконець Атона глядять на небо и говорить, що видить високо птичок; но Аврам, піднявши голову ик небу, говорить: „Братъ, кажется, робятка стоять невелички?“

На се Атона говорить:

Судари! и хто видалъ робята съ крылами?

Птицы-то залетѣли межѣ облаками?..

Пастирі успокоїлися, вечеряли дальше и збералися ити до овецъ, як ім появился ангел и звістив ім, що близько Вифлеема, у вертепѣ, між волом и ослом, в яслах лежить новороджений Спаситель людського роду, презнаменитий цар. Та Аврам говорить ёму:

Чаю тебѣ, государь, къ князямъ послали,

Штобъ они великому царю поклонъ дали,

Не къ намъ, нищимъ пастухамъ. Что, ты заблудилъ?

Или не вслухалъ? вѣстникъ къ намъ такий не ходилъ!

Та ангел заявив ім, що именно іх, убогих пастухів, завзиває до себе цар царів, пастир пастирів. „Государь — говорить ёму Борис — надобно же что-нибудь нести ему на поклонъ, чтобъ не велѣлъ, какъ нашъ князь, выпроводить вонъ въ шею!“

Ангел одвічає ёму: „Господь не требуетъ вашего добра, не хочетъ себѣ даровъ. Онъ всѣмъ дарить! Несите ему въ даръ чистое сердце.“

Ангел став невидимий, пастирі одягаються в нові постолы и панчохи и йдуть до вертепу.

Ось як виражають пастирі свое враженє, побачивши дитяtko Христа:

...„И подушечки нѣту, одѣяльца нѣту,

Чимъ бы тебе нашему согрѣтиса свѣту!

На небѣ, якъ сказують, въ тебе полатъ много;

А здѣсь, что въ вертепишку лежиши убого,

Въ яслѣхъ, на остромъ сѣнѣ, между буи скоты,

Нища себя сотворивъ, всѣмъ давай щедроты?

Это намъ деревенскимъ здѣ лежать прилично,

А тебѣ, Спасителю, этакъ необычно...“

За поклоном пастирів слідує история поклону волхвів. Уво-
соблене „Любопытство Звѣздочетское“ видить на небі нову звѣзду и не може второпати: що се за звѣзда? Воно перечисляє всі звѣсні ёму звѣзды и громады звѣзд. Нова звѣзда на ніяку не по-

хожа. Любопытство викликає з гробу мудрого Валаама. Валаам звіщає, що се та сама зізда, про котру він колись пророкував, — зізда, що мала явитися в останні віки од Якова. Любопытство говорить, що хоче впевнитися про правду ёго слів и пішло за тою зіздою волхвів; опісля закриває гріб Валаама, промовляючи: „Спочивай з миром!“

Сцена змінюється. Ирод на престолі, оточений вельможами, вихваляє їх вірну службу, а вони прославляють ёго велич. Упоєний щастем Ирод каже втішати себе піснями. Співці співають про Аполона и музи. В тім часі приходять посланець од трьох волхвів, названих трёма царями, и ломаним язиком*) просять, щоб пустили їх поклонитися цареві юдейському. Ирод роззявився: хто сміє зватися царем юдейським, коли він ще живий. Вельможі радять ёму зачaitися, прийняти милостиню царів и вивідатися од їх: що се за загадочний цар? Ирод годиться з ними. Перед ім три волхви — царі розказують про появу зізди, про дарунки, котрі вони несуть новородженому. Ирод пускає їх з умовою, щоб вони зайшли до ёго с поворотом, а він сам тоді піде поклонитися новому цареві. Слідує сцена поклону волхвів. Опісля — 8-ма ява пєси: Ирод, не дїждавшися волхвів, додумався, що вони ёго обманули, збирає равинів, котрі обяснили ёму, що після пророцтва в Вифлеємі має родитися муж, що володітиме всіми народами. Тоді, вигнавши равинів, Ирод удається за порадою до своїх сенаторів и оден из сенаторів подає ёму гадку вибити у вифлеємській землі усіх молодців до двох літ. Ява 9, 10 и 11-та представляє різню дітй и „длинный плачь и рыданіе подобіємъ плачевной Рахили“. В 12-ій яві Иродови приносять голови вбитих дітй, Ирод з утіхи каже співцям співати торжественні пісні, плєскати в долоні а сам в похмілю засипляє на своїм троні.

Між тим чути голос невинності. Се голос крові дитинячої, воіюющий до Бога про пімсту, голос проклону кровопийця: „Отвори несутью змьбиную гортань свою, пей кровь, которой ты жаждешь... Пей пролитыя слезы матерей, пей выплаканныя съ ними глаза, смотришіе на лютую десницу воиновъ, избивающихъ насъ, агнецъ для твоей трапезы! Изъ крови нашей ты уготовилъ намъ порфиру, упустилъ ее жемчугомъ материнныхъ слезъ.“ На голос невинності Истина видає грізний засуд вічної муки тиранови.

*) Твою землю Вифлеємъ пошелъ, поклонился
Нову царю іудейску, да домъ воротился и т. д.

Ирод будиться с просоня и чуе страшний біль в тілі. Прикликають лікаря, а між тим страшний смрід розсходить ся від хорого. „Готовьте ему гробовое ложе — говорить лікар, — а сами бѣгите; смрадъ отъ него смертеленъ.“ Всі покидають Ирода. Тиран умирає в страшних муках.

Ява 16-та: Ирод у пеклі. „О какія муки! — говорить Ирод: — горю, горю. Зачѣмъ я рождался на свѣтъ! Проклять родитель! Проклята мать! Проклять день, часъ, когда я былъ рожденъ! Прокляты дни, часы, годы, прожитые мною! Прокляты вельможи, совѣтывавшіе мнѣ убійство! Прокляты воины, непощадившіе незлобныхъ младенцевъ! Но паче всѣхъ проклять я терпящій здѣсь муку. Ахъ мука великая, мука безконечная, мука во вѣки вѣковъ! Смотрите на меня гордые и не гордитесь, а то будете со мною въ этой пропасти!..“

Слїдує розмова Смерті з Жизню. „Торжествую — говорить Смерть — я побѣдила, напоила кровью Вилеемскую землю, покосила, какъ траву подъ рососою, четырнадцать тысячъ и, наконецъ, повергла царя Ирода въ гортань Цербера! Я властвую надъ чело-вѣкомъ; я сильна и буду обладать имъ во всѣ вѣки. Сяду на престолъ. Возложу вѣнецъ на главу мою...“

„Не торжествуй — говорить її Жизнь: развѣ меня, жизни, нѣтъ на землѣ? Не умреть естество чело-вѣческое, во вѣки живо будетъ! Я сяду на престолъ на вѣки, и возведу съ собою чело-вѣческое естество. Славой и честью его увѣнчаю...“

Чоловіче Естество кланяється перед Жизню и Жизнь вкладає на ёго вѣнецъ.

В останній, 18-ій яві (короткій) Крѣпость Божія говорить науку про кари злодїв и про нагороди чистим сердцам, а опісля в епїлогу до всїх слухачїв звертається поздоровлене и просьба простити „согрѣшившихъ въ дѣйствѣ“ (недокладне представлене).

Мимо схолястичного настрою сеї драми, годї не признати, в порівнаню с творами Симеона Полоцького и инших, її авторови неперечного таланту поетичного.

Гетьман Іван Степанович Мазепа.

Мазепа родом був шляхтич православної віри, з західної України, и служив при польськїм королю Яні-Казимирі комнатним дворянином. Се було, мабуть, після того, як побіди козаків спонукали Поляків якийсь час шанувати українську народність и православну віру и в знак тої шани допускати поміж дворян королівських (т. є. надворних) молодих людей шляхоцького роду с православних Русинів. Не дуже мило було тим людям в польській суспільності, при тодішнім пануваню католицького фанатизму. Мазепа дізнав сього. Ровесники и товариші його, дворяне католицької віри, глузуючи з його, роздражили його так, що против одного з них Мазепа в гніві виїняв шаблю, а виїняти с піхви оруже в королівськїм дворі уважали переступом, гідним кари смертної. Та король Ян-Казимир розсудив, що Мазепа поступив неумисне, и не покарав його а тільки видалив з двора. Мазепа виїхав у добра своєї матери, на Волинь. Він був молодий, гарний, меткий и хорошо образований. Поруч з майном його матери жив у своїм майні якийсь пан Фальбовський, чоловік пристаркуватий; в його була молода жінка. Познакомившись в домі сього пана, Мазепа завів звязь з його жінкою. Слуги шепнули об сїм старому чоловікови. Одного разу, виїхавши з дому, пан Фальбовський побачив, як за ним іхав його слуга, спитав його и дізнався, що слуга везе від своєї пані до Мазепа письмо, в котрїм Фальбовська звіщала Мазепу, що чоловіка нема в дома, и запрошувала, щоб до неї приїхав. Фальбовський казав слугі іхати с тим письмом до Мазепа, віддати письмо після призначеня, взяти одвіт и с тим одвітом приїхати до його на дорозі. Сам Фальбовський тут лишився, щоб дождити повороту слуги. За якийсь час вернув слуга и віддав панови одвіт, котрий написав Мазепа до Фальбовської, звіщаючи її, що зараз до неї іде. Фальбовський діждався Мазепа. Як Мазепа зрівнявся с Фальбовським, кинувся сей на Мазепу, спинив його верхового коня и показав йому одвіт до своєї жінки. „Я перший раз іду,“ — сказав Мазепа. „Багато разів,“ спитав Фальбовський свого слуги: „був сей пан без мене?“ Слуга відповів: „Скільки

у мене волосся на голові.“ Тоді Фальбовський казав роздягнути Мазепу до нага и так привязати на ёго ж кони лицем до хвоста, потім казав дати коневі кілька нагаёк и кілька разів вистрілити над ёго ухами. Кінь пігнав до дому чагарами, а вітви сильно били Мазепу по нагій спині. Ёго служба ледви пізнала свого подрапаного и покрівавленого пана, як кінь запис ёго на обійсте ёго матери. Після сеї пригоди Мазепа пішов до козаків, служив спершу у гетьмана Тетері, а потім у Дорошенка. Мазепа крім польського и руського язика, вмів по-німецьки и по-латинськи, скінчив перше десь-там в польській школі курс наук, а що був на свій час доволі образований, то міг добитися гарної кар'єри в козацтві. Тут він оженився. У Дорошенка Мазепа дослужився важного уряду генерального писаря и в 1674 р. вислано ёго на козацьку раду в Переяславль, де перед гетьманом лівобічної України Самойловичем предкладав в имени Дорошенка угоду и заявляв бажанє Дорошенка бути в підданстві у московського государя. В кілька місяців, як Мазепа из сим справився, вислав ёго Дорошенко в Царгород до султана, щоб просив помочи в Турції, та кошовий атаман Іван Сірко піймав Мазепу на дорозі, відобрав у ёго грамоти Дорошенка и самого післанця відослав у Москву. Мазепу повели на слідство в український суд, котрим тоді завідував знатний боярин Артамон Сергійевич Матвієв. Мазепа своїми доказами в слідстві умів приподобитися бояринові Матвієвичу: показувався особисто прихильним Росії, старався оправдати и усправедивити перед московським правлінням самого Дорошенка; ёго припустили до государя Олексія Михайловича а потім випустили з Москви з завзиваючими грамотами до Дорошенка и до чигиринських козаків. Мазепа не поїхав до Дорошенка, а лишився у гетьмана Самойловича и дістав позволене жити на всхідній стороні Дніпра, разом з родиною своєю. Недовго потім втерав він жінку.

Самойлович поручив Мазепі вихованє дітей своїх а в кілька літ надав ёму уряд генерального осаула, найважнійший уряд по гетьманстві.

В сім уряді, с порученя Самойловича, іздив Мазепа в Москву ще кілька разів и зміркував, що за пануваня царівни Зофії вся власть була в руках її любимця Голицина, підлестився ёму и нахилив ёго для себе. И перед ним, як перше перед Матвієвим, мабуть помагало Мазепі ёго вихованє, зручність, приязність в обходженю. Голицин и Матвієв оба належали до передових московських людей свого часу и були прихильні польско-українським обичаям образованнєстї, якими визначався Мазепа. Коли, по не-

вдачим поході кримським, треба було звалити вину на кого-небудь, Голицини звалив її на гетьмана Самойловича: йому відобрали гетьманство, вислали на Сибір з громадою свояків и сторонників, синові його Григорию відрубали голову, а Мазепу вибрали гетьманом, найбільше задля того, що так хотілося прихильному до його Голицину. Звичайно винують самого Мазепу о те, що він копав яму під Самойловичем и готовив загубу чоловікови, котрого повинен був уважати своїм добродієм. Ми не знаємо, о скільки Мазепа брав участь в интризі, що готовилася против гетьманови Самойловичеви, и мусимо вдовольнитися тільки припущеннями, тому й не маємо права видавати суду що до сього питання.

Уже давно на Україні велася соціальна боротьба між „значними“ козаками и черню; до перших належали заможні люди, що чвапилися родовим походженем и відзнакою від маси народу; чернь складала прості козаки, та до них після загальних симпатій линула уся маса поспілства т. є. простого народу, що не входив у склад козаків, але добивався рівності с козаками. Всі старшини, орудуючи доходами з дібр, приписаних в Україні до урядів, були в порівнянню багаті и конечно лічилися до класи значних; тим більше залічували себе до значвих и держалися їх інтересів люди, що відобрали польске виховане и мали, задля свого роду або з наданя, шляхоцтво. Гетьман, що прожив молодість в Польщі на дворі польского короля, був именно с таких. Він прилюдно мав внести в козацьку суспільність, у котру вступив, сей польско-шляхоцький напрям, против котрому так ворогувала українська народня маса. Мазепа борзо виявив свої панські хитрощі и пішов у розлад з народніми змаганнями. Се тим більше для його було конечно, що ділаючи в польско-шляхоцькім дусі він однако мусів поступати, щоб заслужити собі прихильність московського правління и вдержатися на добутім гетьманстві. По якімсь часі (1696 р.) ті, що бачили з близька стап України, доносили в Москву, що Мазепа оточився Поляками, зложив з них в роді своєї гвардії компанійські полки, що він поблажає старшинам, що позволив старшинам повертати козаків у підданство и відберати в їх землі. Мазепа перший завів на Україні панщину себ то обовязкову роботу, в додаток до данини, яку платили пахарі панам, в котрих на землях жили. Мазепа строго загазував посполитим людям вступати в козаки и сим стількож обурював на себе українську народню масу, скільки догоджував поглядам московського правління; се бо не хотіло, щоб „тяглі“ (піддані) люди, котрих силувало правління платити дачки и відбувати усякі повинності, виступали

из свого стану и переходили в козацтво, що яко стап военний користувалося пільгами и привилеями. Як тільки осадовився Мазепа на гетьманстві, зараз приближив до себе свою родину. З ним було двох племянників, синів Мазепиних сестер: Обидовський и Войнаровський. Мазепина мати, черниця Магдалина, стала наставницею київського флоровського монастиря. Московське правління не тільки не приписувало у вину Мазепі його поступків, але для більшого захисту його особи перед народом післало йому полк стрільців. „Гетьман,“ звичає оден подорожний, що проїздив тоді Україну, „стрільцями сильний, без їх мужики давно би його спрятали, та стрільців бояться, тому то він ім платить, неустанно кормить и без їх и не поступиться.“

Рахуючи на потужність Голицина, Мазепа всіми способами старався догаджувати йому до тої пори, поки Петро в 1689 р. не позбувся правління Зофії и не заслав Голицина на вигнане. Мазепа підчас переверту, що сподівався в Москві, приїхав случайно в столицю, розуміється з наміром кланятися любовникови, та дізнавшись, що власть перемінилася, постарався чим скорше розірвати звязь з давнішим правлінням и нахилитися до нового. Се йому вдалося. Мазепа просив у правління того, чого московське правління и домагалося на Україні, н. пр. додатку військових людей, спису козаків и способів для погамованя народної бути. И Петрови особисто змів приподобатися Мазепа. Молодий цар полюбив його и с того часу вважав його щиро прихильним своїм слугою.

Через цілий час двайцятилітнього гетьманства Мазепи в Україні, проявлялася ненависть до його у підданих, виражаючися то тими, то іншими змаганнями відобрати йому гетьманство. Чим довше держав Мазепа гетьманську булаву, тим більше привикав нарід український уважати його чоловіком польского духа, ворогом закорінілих козацьких змагань до рівності и загальної свободи; неприязнь для Мазепи стала передовсім виражатися, після українських навичок, доносами и підступами. В кінці 1689 р. з'явився в Польщі у короля Яна Собіського руський чернець Соломон с письмом од Мазепи, в котрім український гетьман виявляв польському королеви бажане прилучити Україну знов до Польщі и спонукував знов розпочати ворогуване з Росією. Зараз опісля приїхали з Запорожа до того ж короля посланці, представляючи йому, щоб прийняв Запороже в підданство Польщі. На щасте від одного православного дворака, що жив на дворі королівським, об сім и іншим дізнався московський резидент, Волков, що жив у Варшаві, а од Волкова дізнались об тім и в Москві. Король післав Соло-

мона в Україну, до гетьмана, без усякого письма з устним за-
 певненєм своєї ласки, а між тим дав тайне порученє львівському
 православному єпископови Іосифови Шумлянському, щоб знісся
 з Мазепою. Шумлянський вислав до Мазепи шляхтича Домараць-
 кого с письмом, и просив щоб гетьман України заявив через
 післанця, на яких услівях бажає вступити в підданьство польській
 державі. Мазепа, діставши письмо Шумлянського, вислав се письмо
 и шляхтича, що се привіз, у Москву; Соломон же дізнавшися
 об тім завчасу и не рішився вже являтися до гетьмана, а вернув
 у Варшаву, та щоб, як то кажуть, не вдарити перед Поляками
 лицем у болото, найняв на дорозі в коршмі якогось студента и
 підмовив ёго, щоб написав ёму фалшиве письмо в имени Мазепи.
 Переписане на чисто се письмо Соломон сам підписав, наслідуючи
 характер письма Мазепи и поїхав у Варшаву, а нечисту рукопись
 забув взяти в студента. Склалося, що нім Соломон доїхав до Вар-
 шави, студент, виговорившися в коршмі про два таларі, що дістав
 їх за свою штуку від Соломона, виявив тайну зібраній там п'яній
 компанії; ёго потім увязнили и привели до короля. Студент до
 всього признався и предложив позісталу в ёго нечисту рукопись
 уложеного в имени Мазепи письма. Коли Соломон прийшов до
 короля и подав ёму письмо від гетьмана Мазепи, король, знаючи
 вже всё, казав закликати студента и довести Соломонови ёго
 обману. Нечиста рукопись була під рукою; годі було виператися.
 Соломон до всього признався; ёго посадили в тюрму а потім на
 домаганє московського резидента видали московському правліню.
 В 1691 р. ёго привезли в Москву, відняли ёму посвящене и під
 давним ёго світським именем Семена Дротського вислали до геть-
 мана в Батурин. Там ёго покарали смертю. З усього видно, що
 сей Соломон був орудєм тайної партії, що бажала навести під-
 остріне на Мазепу в Москві и приготувити ёму упадок.

Та коли ще московське правліне не мало в своїх руках
 Соломона, а домагалося ёго виданя, в Києві підкинено анонимне
 письмо, в котрім остерігали московське правліне „отъ злого и
 прелестнаго Мазепы“. Київський воевода вислав се письмо в Мо-
 скву, а з Москви післали ёго просто до рук Мазепи с тою за-
 міткою, щоб гетьман звістив: чи не може, після своєї догадки,
 зміркувати, хто б міг уложити се письмо? Мазепа вказав, яко на
 головних ворогів своїх, на бувшого гадяцького полковника Са-
 мойловича, на зятя Самойловича, князя Юрія Четвертинського, на
 бувшого переяславського полковника Дмитрашка Райча и на то-
 дішнього переяславського полковника Леонтия Подуботка. На до-

магане гетьмана, вивезли одправленого гадяцького полковника з його майна, що було в лебединським повіті, привезли в Москву, а потім вислали в Сибір; там також вислали и Райча; Юрия Четвертинського з жінкою и тещею переселили в Москву, а Леонтий Полуботок втратив уряд полковничий.

В Україні появилася тепер новий, діяльніший ворог Мазепи и цілої панської партії. Се був канцелярист Петрик, жонатий з небогою генерального писаря Василя Кочубея, чоловік запобігливий, горячий и діяльний, бодай в перших часах. В 1691 р. він утік на Січ з важними письмами, вкраденими з військової канцелярії и підбурював січових козаків разом и против гетьмана и против московської власті. Слідуючого 1692 р. він утік в Крим и писав відсіля на Запороже, що наміряє, за прикладом Хмельницького, привести Кримців на Україну, підняти цілий український народ, вигубити жидів-арендаторів, усіх панів и богатих людей. Вість про таку думку діставшися на Україну зараз и найшла прихильників; удатні люди пустилися до Петрика; хто подем, а хто водою. Мазепа вислав ня Запороже козака Горбаченка з дарунками тодішньому кошовому Гусакови — вговорювати його, щоб він не допускав Запорожців приставати до Петрика; тим часом буря готова була зірватися не на Запорожу, а між городовим козацтвом в українських полках. „Ми думали,“ говорили тоді Українці, „що по Богдані Хмельницькім народ християнський не буде вже в підданстві; видимо, що противно тепер бідним людям гірше стало, як за Ляхів було. Перше підданих держала в себе тільки старшина, а тепер и такі, в котрих и батьки не мали підданих а іли свій зароблений хліб, силують людей, щоб ім возили сіно и дрова, топили печи та чистили стайні; Москалі ж наших людей бють, крадуть малих дітей и відвозять у Москву.“ Найбільш незносими здавалися для народу „оранди“ — продаж горівки, віддана в руки жидам, с платнею за то у військовий скарб. Горбаченко дістав у Січі и потім з гетьманського наказу привіз у Москву договір, що заключив Петрик с кримським ханом. С того договору видна була думка в Петрика визволити від чужоземців Україну обох сторін Дніпра (він назвав її княжеством київським и чернігівським), и утворити з її одну державу, під іменем княжества українського. Громадянам лишав до волі завести в себе таке правління, яке видасться ім відповідним. У своїм універсалі, зверненім найбільш до січових козаків, Петрик згадував про варварства, заподіяні колись українському народови Поляками: „Чи не саджали вони братів наших на кіле, чи не палили в прорубах, не обливали водою на

морозі, чи не силували козацьких жінок варити в киятку своїх дітей?" Та дорікаючи такою лютостю одним сусідам України, що перше орудували краєм, Петрик не лучче відносився до інших сусідів: „Ненависні монархи, посеред котрих ми живемо," писав він, „як льви люті, пащи свої рознявши хотять нас поглинути т. є. вчинити своїми невольниками." Він указував, що український народ, отдаючи неприятелеви свої села и города палити, захищує собою московське государство, як стіною, а Москва з вдяки за то хоче взяти всіх Українців у вічну неволю: „Позволили нинішнєму гетьманови роздавати старшинам майна, старшини позаписували собі и дітям своїм у вічне володінє наших братів и тільки-що в плуги їх не запрягають, а вже як хотять, так и орудують ними, зовсім як невольниками своїми: Москва для того нашим старшинам се дозволила, щоб наші люди таким тяжким підданством втихомирилися и замислам їх не противилися. Коли наші люди від таких тягарів закріпощаються, тоді Москва береги Самари и Дніпра обсадить своїми людьми." Очевидно Петрик хотів повторити майже буквально історію Богдана Хмельницького. Та події буквально не повторяються. Хмельницькому дійсно вдалося розпочати своє діло з Запорожа, а потім перенести його в сторону городових козаків. Петрикови же се ні троха не вдалося, хоч Петрик пішов тоюж дорогою. Запорожці до його не пристали, крім ватаги запеклих горлорізів. В українських селах зворушився був простий народ, посполита чернь. „Най тільки прийде Петрик з запорожцями," говорили мужики, „ми всі до його пристаємо, повбиваємо старшин и всіх жидів арендаторів и всіх своїх панів, щоб не було панів на Україні, а щоб усі були козаками." Так мабуть и сталось би, як би с Петриком явилася, як с Хмельницьким, чимала запорозька сила воєнна. Та Петрик, не нахиливши Запорожців, прийшов на Україну тільки с самими Татарами, тай ті помагали йому не дуже радо. Коли Петрик прибув до пограничних городів над рікою Орелю, Татаре, що з ним прийшли, зачули, що гетьман збирає полки и иде против ім; вони лишили Петрика и втікли; за ними пішов и Петрик у Крим; а Мазепа так дешево позбувшись загрожавшої йому бурі, дістав з Москви подяку и дорогу собою шубу, що коштувала 800 рублів. Петрик ще якийся час непокоїв Мазепу своїми підбурюючими универсалами до українського народу, вказуючи між иншими на оранди яко на найважнійший тягар для народу. Мазепа, зміркувавши се, скликав у Батурині раду, завізвав на ню, крім полковників, чимало козаків и міщан и питав: чи можна знести оранди? По многих спорах рада

рішила в виді проби на оден рік знести оранди и замінити дохід з їх побором од тих людей, що на основі всім рівно прислугуючого права стануть гнати горівку и удержувати шинки.

Весною 1694 р. з'їхалися знов на раду полкові старшини и знатні козацькі товариші; вони присудили зібрати по всіх селах и городах сходиши и на них предложити всім народови питане: чи мають бути оранди, чи ні? Таку загальну раду скликаю по всім усядам и народ присудив: задля доходів лишити оранди по давньому, тому що в останні часи, як оранди були знесені и гроші збирано з горалень и шинків, повставали великі суперечки, а у військовім скарбі показався в порівняню з давнішим великий педобір.

Петрик не був страшний Мазепі; Петрик більше чванився и більше зберався діяти, як діяв; був у гетьмана ще оден противник, вельми діяльний и популярний, ворог усіх звязаних панським духом з мазепиним гетьманством. Се був проводир козаків правобіч Дніпра, Семен Палій, що мав уряд хвастівського полковника.

Козацтво правобіч Дніпра занепало и звелося, коли московське правління після упадку Дорошенка наказало переселити людність на лівий берег. Правобережна Україна осталася пустою и такою мала бути після мирного договору, зладженого між Польщею а Россиєю. Та за короля Яна Собіського повстала в самих Поляків гадка, щоб відновити козацтво с тою ж цілю, з якою воно первісно колись появилося: для захисту Річи-Посполитої від Турків. Король, распочавши війну с Турцією, став росилати офіцерів с порученем, щоб зберали різнородних бурлак и організували з їх козаків. Ян Собіський назначив в 1683 р. для одновлюваних козаків також гетьмана, шляхтича Куницького. В сього Куницького показалося козацького війська вже до осьми тисяч. С початком 1684 р. козацькі самовольці покарали смертю свого начальника и вибрали другого — Могилу, та тоді значна часть козаків с правого берега Дніпра відойшла під власть Самойловича и Могила прийняв під свою гетьманську власть не більше як два тисячі людей. Мимо сього в 1685 р. король, добувши велику популярність своєю віденською побідою над Турками, нахилив польський сойм, щоб признав правим способом відновлене козацького стану. Та ледво що повий закон уложено, а вже в Подісю и на Волині викликав він колот и нелад. Одні шляхтичі и пани набирали людей в козаки, другі жалувалися и кричали, що нові козаки заводять бучі и нищать панські майна. В 1686 р. Могили вже не було, за те замість ёго появилася ціла ватага всяких начальників

одділових, з назвами полковників. Між тими були люди из шляхти и с простого народу: а між останніми був білоцерковський полковник Семен Іванович Палій, родом з города Борзни, лівобіч Дніпра. Спершу він утік з родини своєї на Запороже, а потім з ватагою сміливих людей прийшов з Запорожа в правобережну Україну, котру відступила Россія Полякам. Місцем побиту свого вибрав Палій місточко Хвастів. Нечисленна тодішня людність правобережної України, що складалася найбільш с прихожих з лівобічної України, сильно перейнялася козацьким духом, бажала загальної козацької волі, ненавиділа Поляків и жидів; Палій більше як інші був прихильний сѣму напрямови и тому придбав собі любов народу. Ёго сердешною думкою було визволити правобічну Україну від Польщі и злучити її з рештою України, що була під властю Россії. В тій цілі Палій кілька разів через Мазепу звертався до царя и просив прийняти ёго в підданство. Московське правління не хотіло заводити суперечки с Польщею и тому не потакувало виглядам Палія. Воно раіло Палієви спершу піти в Запороже, яко в край, що не належав ні до Россії, ні до Польщі, а відтіть уже після свого бажання прийти в московські займища жити; та Палієви сѣго не хотілося: не сам він особисто бажав служити московському цареві, а хотів оддати під власть царя цілий той край, котрий перше віддав Хмельницький Россії. Поляки якимсь способом успіли спіймати Палія и всадити під сторожу в Немирові. Та Палій скоро визволився и прибув у свій Хвастів; тут він дізнався, що підчас ёго запертя в Немирові кнївський католицький єпископ, покликуючися на давню приналежність Хвастова до уряду католицького єпископа, заволодів сим місточком и навів там своїх ксѣндзів. Палій повбивав усіх тих ксѣндзів и с того часу був непримиримим ворогом Поляків. Хвастів стався гніздом втікачів, що приладжували повстанє в цілій полудневій Русі против польских папів, пристаповищем усіх бездомних, бідних и разом неспокійних; таких зберав около себе Палій від 1701 р. и підбурював їх против Поляків. Між тим над правобережними козаками дальше були гетьмани, котрих потверждала власть королівська. В перших роках ХVІІІ в. був таким гетьманом Самусь; він був другом Палія и з усіми своїми козаками був у неприязних односинах до Поляків. Вони обвістили мужикам вічну свободу від панів; усіх мужиків взивали до збруї. Роспочалася знов на Україні завзята боротьба панів з їх підданими. Шляхта зібрала ополченє и втерпіла поражку. Дня 16 жовтня 1702 р. козаки заволоділи Бердичевом и заподіяли там різню між

польськими воєвниками, шляхтою и жидами; начальники ополчення повтікали. Після сеї події народне повстанє росповсюднилося на Волині и Поділю. На Волині ёго скоро притлумив своєю діяльністю волинський кастелян Ледоховський, але на Поділю воно не могло так скоро и легко улягтися, — там проводив зворушенням народом сам гетьман Самусь. Він узав твердню Немирів. Козаки замучили там усіх шляхтичів и жидів. Палій в тім самім часі заволодів Білою-Церквою. Повстанє над берегами Буга и Дністра росло на страх Полякам. Палено оселі панські, нищено їх майна; де тільки стрітили Поляка або жида — зараз мучили на смерть; міщане й селяне творили ватаги, називаючи себе козаками, а своїх атаманів — полковниками. Поляки и жиди втікали юрбою; найшлися й такі шляхтичі, що приставали до козаків и разом з ними ставалися ворогами своїх братів. Польща була тоді зайнята військовою из Швецією; трудно її було скупити свої сили, щоб усунути пелад. Поляки стали просити царя Петра, щоб помагав приборкати Українців, и Петро казав післати від себе напоминаючу грамоту до Самуся и Палія. Грамоти сі не зробили впливу; Самусь и Палій замічали московському правліню, що не козаки а Поляки подали перші повід до пеладу, тому що польські пани вельми угнітають своїх руських підданих. Тодішній великий коронний гетьман Єроним Любомирський став раяти панам, щоби бралися мирних способів и зложили комісію, котра б вислухала скарги козаків и щоби вдовольнили тому, що покажется справедливим. Та багато инших панів хотіло противно крутих способів для угніту народіёго бунту: вони раяли задля нестачі готових польських сил удатися о поміч до кримського хана. На самого Любомирського кинули були підозріне о зраду за ёго миролюбні ради. Діло скінчилося тим, що начальником війська, котре мало погамувати народне зворушенє, назначили замість Любомирського польного гетьмана Сінявського, котрий все интригував против ёму. Сей проводир зібрав двірські відділи всяких панів и прилучив їх до польского війська, що загалом було в ёго тоді не велике. Козаки, надіявши лиха панам и жидам через 1702 рік, розійшлися на зиму домів и не могли скоро зібратися: одільні їх ватаги россіяно без труда; Самуся розбили в Немирові; він втеряв сю твердню и втік. Товариш Самуся, полковник Абазин, завзято відбивався од Поляків в Ладжині, але ёго спіймали и посадили на кіл. Ціле Поділе скоро приборкали; всіх полонених з оружем саджали на кіл; усі місточка и села, що Полякам супротивлялися, нищили до нащада; людий різали до ноги. Се на-

гнало такого страху иншим руським Подолянам, що вони стали втікати с свого краю: хто втікав у Молдавшину, а хто до Палія на Україну. Почався опісля суд панів над непокірними підданими; тих, що брали уділ в повстаню, показалося до дванайцять тисяч, але тих, котрих могли підозрівати о уділ, було в пятеро або шестеро більше. За порадою Осипа Потоцького, київського воеводи, кождому с таких підозріних одрізували ухо. Деякі пани, користуючися своїм правом судити підданих, самі карали їх смертю, але були й такі пани, що самі захищали своїх мужиків перед судом правління, не допускали до слідства и говорили на уневинненє своїх мужиків, що їх втягнули у ворохобною инші мужики через обману: людність в полуднево-руськім краю, підвладнім Польщі, була тоді невелика и тому то пани цінили робочу силу. Сам Сінявський, покаравши кількох смертю, оповістив ампестию всім, що на ёго зазив вернуть у свої домівки и по давньому будуть слухати законних панів своїх. Втихомиривши народ на Поділю відійшов Сінявський з війском своїм у Польщу, але дух ворохобні не був зразу зовсім пригашений; Самусь держався ще в Богуславі, хоч був уже для Поляків не дуже небеспечний, тому що невдачцями своїми ділами и сумним виходом своєї боротьби с Поляками втерив популярність в народі; за то Палій, що укріпився в Білій-Церкві и крім того володів цілим київським Полісєм (північною частиною північній київської губернії), став тепер справдешнім проводирем народу. И Поляки и московський государ через Мазепу зверталися до ёго и домагалися, щоб віддав Полякам Білу-Церкву; Палій вималявся ріжними причинами, а між тим усе докучав Россії просьбами, щоб прийняла ёго в підданство. Сам Мазепа дораджував цареві, щоб прийняв Палія. Та Петро не хотів задиратися с Польщею, бо потребував підмоги Августа против Шведів, и дальше домагався, щоб Палій видав Білу-Церкву Полякам. Палій уперся.

Тоді Мазепа с царського наказу виступив на праву сторону Дніпра, як би йшов против Шведів, и зачав закликати до себе козацьких начальників. Прийшов до ёго Самусь и положив перед ним свої гетьманські знамена. Явився и Палій, надіючися, що тепер наконець московський цар прийме ёго в підданство и сповниться давнє ёго бажанє. Мазепа задержав Палія в своїм таборі на позір по приятельски, а між тим зносився с Головиним и запитував, що зробити с Палієм, котрий, як доносив Мазепа, підчас побиту в гетьманському таборі неустанно шиячив. Головин казав раяти Палієви, щоб іхав у Москву, а коли він буде відмагатись,

то дізнатись, — чи не є він прихильний ворогам Росії, а як будуть докази такої прихильності, тоді його увязнити. Свідки на Палія зараз знайшлися: якийсь хвастівський жид свідчив, що Палій зносився з гетьманом Любомирським, що став тоді по стороні Кароля XII, и Любомирський обіцяв Палієви прислати гроші од шведського короля. Свідoctво арендаря-жида потвердив священник Гриць Корасевич. Мазепа, постоявши кільканайцять днів табором у місточку Паволочи, с кінцем липця 1704 р. перейшов у Бердичів и там запросив до себе Палія, підпоїв його и потім казав закувати и вислати в Батурин, де сторожа видала Палія разом з його пасербом московським властям. З наказу царського вислали його на вічне вигнання в Єнисейск.

Так у згоді з московським правлінням розправлявся Мазепа з народніми елементами в полудневій Русі, неприязними польско-шляхоцькому напрямови. Московський цар що раз ласкавіший був для Мазепи и вважав його одиноким с поміж усіх бувших українських гетьманів, на котрого сміло могло спуститися московське правління. Підчас добування Азова, Мазепа захищав над Коломаком московські границі од Татар, а п'ятнайцять тисяч його козаків, під начальством чернігівського полковника Лизогуба, визначалися під Азовом. За се найбільш з усіх винагородив цар самого Мазепу. Ще в 1696 р., після добутя Азова, цар бачився з ім в полковім городі слободських полків Острогожську и дістав од його в дарунку турецьку шаблю з дорогоцінною оправою и щит на золотім ланцюгу, а за те гетьманови дарував шовкові матерії и соболеві футра. В 1700 р. государ настановив Мазепу кавалером основаного ордену Андрія Первозванного. В 1703 р. Петро дарував йому крупницьку волость в Сівському повіті. В шведській війні брали уділ козаки без Мазепи, під проводом інших начальників, а царську вдяку за їх діла дістав український гетьман. Щоб більше ласки придбати собі в государя, Мазепа у своїх доносах заодно жалувався на несупокійний дух підвласних йому Українців, найбільш киринив Запорожців. В однім тільки розходився гетьман с царем: гетьман без перестану вважав можливим и хосенним повернути в підданство Росії відступлену Польщі правобічну Україну; — Петро не піддавався таким радам, не хотів задератися с Польщею, але не сердився и на Мазепу за його ради, бо був певний, що гетьман дає їх с прихильності московським интересам. В 1705 и 1706 р. Мазепа ходив з війском у польські займища, не вдіяв там нічого важного, але мав ще важний случай нахилити до себе царя, подарувавши йому 1000

коней, именно під той час, коли Петро потребував їх для війська. В 1707 р. цар казав Мазепі вернути с Польщи.

Трудно було кому-небудь обурити царя против любимого гетьмана. Після закоренілого в Українців похопу до доносів, багато було таких, що бажали приготувити Мазепі дорогу Многогрішного и Самойловича. Та з боязні за власну голову мало було скорих, щоб сунулися з доносом до царя, котрий так вірив гетьманови. 1699 р. задумав був бунчучний товариш Данило Забіла, операючися на захисті боярина Бориса Петровича Шереметева, явитися в Москву, щоб оскаржувати Мазепу о тайні зносини с ханом; справа скінчилася тим, що доносчика самого вислали в Батурин до Мазепи: там Забілу віддали генеральному судови и він на тортурах виявив, що говорив про гетьманську зраду по пьяному без розуму и пам'яті. Їго засудили на смерть, але Мазепа дарував ёму житє, замінивши смертну кару тяжким досмертним запертєм. В 1705 р. Мазепа мав случай показати Петрови неперечний доказ своєї вірності. Вибраний Каролем XII. на польского короля Станислав Лещинський стрібував вислати до Мазепи якогось Вольского с підмовою — щоб гетьмана нахилити на свою сторону. Та Мазепа прислав письмо Станислава до царя и жалувався, що вороги обижають ёго, вважаючи здібним до зради свого государя. Після сеї події ще труднійше було кому-небудь одважитися на донос, поки в 1707 р. найшовся новий доносчик на Мазепу: се був оден с членів генеральної старшини, генеральний судя Василь Леонтиевич Кочубей.

Між гетьманом и Кочубеем була родинна неприязнь. У Кочубея було дві дочки: одна — Анна, що вийшла за Мазепиного небожа Обидовського и рано овдовіла, друга — Мотря, Мазепина хрещениця. Мазепа, яко вдовець, загадав засватати Мотрю. Родителі супротивилися такому подружю, на котре не могли ніяк позволити після церковних установ. Мати Мотринина, жінка гордовита и сварлива, стала опісля обходитися остро из своєю дочкою и довела її до сєго, що її не стало терпеливості жити в родительському домі, в Батурині, де її отець яко генеральний судя мусив без перестану проживати. Мотря втікла до гетьмана. Мазепа не бажючи соромити дівчини, відслав її назад родителям, хоч писав їй потім: „Нікого я ще на світі так не любив, як вас, и для мене було б се щастєм и втіхою, коли б ви приїхали и жили в мене; але я роздумав, який кінець може с того вийти, именно при такій злісності вашої рідні: прийшло б од церкви неблагословенє, щоб разом не жити и де б я вас тоді дів. Міні було

вас жаль, щоб ви опісля на мене не плакали.“ Але положене за-вернені в родительський дім Мотрі стало ще гірше: мати мучила її жорстоким обходженєм; отець під сильним впливом жінки поступав у всім так, як вона хотіла. Родителі Мотринині жалувалися перед своїми знакомими, що гетьман оманив їх дочку и обезславив їх родину. Мотря тайно переписувалася з Мазепою, жалувалася на матір, називаючи її мучителькою. Мазепа потішав її, впевняв у своїй любові, але раїв її в крайному случаю ити в монастир. Кочубей писав Мазені докори, а Мазепа одповідав ёму: „Ти згадуєш про якийсь блуд; я не знаю и не розумію нічого; сам ти видно блудиш, слухаючи своєї гордовитої, лепетливої жінки, котру, як виджу, не вмієш погамувати. Справедлива народня приповідка: „Де голєва блудить, там хвіст рядить.“ Жінка твоя, а не хто инший є причиною твоєї домашньої печалі. Свята Варвара втікала від свого батька, та й не в гетьманський дім, а до пастухів в камінні щелини.“

З намови своєї жінки Кочубей глядів нагоди тим або иншим способом заповідати гетьманови лихо и прийшов на думку: уложити донос и оскаржити гетьмана о зраду. Спершу посередником для подання доносу вибрав якогось московського черця из Сівска, що вештався за милостинею по Україні. Ёго прийняв Кочубей в Батурині, накормив, обдарував, а він вислухав од Кочубея и од ёго жінки зажалене об сім, як гетьман запросивши до себе в гості дочку Кочубея, свою хрещеницю, насидував її. Коли сей чернець відвідав у друге Кочубеїв, вони на сам перед казали черцеви цілувати хрест на те, що збереже в тайні то, що вчує від їх, потім Кочубей сказав: „Гетьман хоче відпасти од Москви и пристати до Ляхів; иди в Москву и донеси об сім бояринови Мусину-Пушкину.“ Чернець виповнив поручене. Черця вислухали в Преображенському суді, але ніякої справи про зраду українського гетьмана не зачинали. Минуло кілька місяців. Кочубей, вбачаючи, що проба не вдалася, стали глядіти инших доріг: вони порозумілися из сваяком Кочубея, Искрою, що був колись полковником полтавським. Не рішаючися сам розпочинати діла, Искра услужив Кочубеєви тим тільки, що вислав полтавського попа Спаської церкви, Івана Святайла, до свого приятеля, ахтирського полковника Хведора Осипова, щоб просив з ім побачитися у важній государевій справі. Ахтирський полковник зїхався з Искрою в своїй пасіці. „Я чув од Кочубея — сказав ёму Искра — що Мазепа, злучившись з Лещинським, наміряє зрадити царя а навіть гадає наставати на жите государя, думаючи, що цар приїде до ёго в Батурині.“

Ахтирський полковник звістив об сім київського воєводу и зараз вислав у Москву письма від себе про вгадувану зраду гетьмана, між иншими письмо до царевича Олексія. Цар дізнався про всё 10-го марця 1708 и в письмі власноручнім до Мазепи звістив об усім гетьмана, сам впевняв, що нічому не вірить, уважає всё, що чув, утвором неприязної интриги и підозривав миргородського полковника Апостола, котрий, як цареви було звісно, неприхильний був для гетьмана. Цар завчасу раїв гетьманови спіймати и закувати своїх недругів. Між тим сам Кочубей, за радою попа Святайла, вислав у Москву до царевича ще оден донос з вихрестом Янценком. Сей донос оддали в руки государя. Але й сему донові Петро не повірив и знов звістив гетьмана. Тоді гетьман просив царя через канцлера Головкина, щоб розказав увязнити доносчиків, прислати їх у Київ, щоб судити їх в очах українського народу. Цар на се згодився. Кочубей був у своїх добрах в Диканці, коло Полтави. Гетьман вислав там козаків увязнити ёго и Искру. Але Кочубей та Искра дізналися об сім завчасу, втікли в ахтирський полк и сховалися в місточку Красний-Кут під захист ахтирського полковника. Гетьман звістив об сім канцлера Головкина, а Головкин вислав капітана Дубянського, щоб виглядів Кочубея, Искру й Осипова, подякував їм в имени царським за вірність и завізав їх, щоб для обясненя поїхали в Смоленск, надіючись царської ласки и нагороди. В тім самім часі Петро, відсилаючи до Мазепи ёго генерального осаула Скоропадського, обіцяв гетьманови, що доносчикам, яко клеветникам, не дасть віри и вони одберуть пригідну кару.

Доносчики завірили Головкину и поїхали. С Кочубеем и Искрою удався ахтирський полковник Хведор Осипів, шп Святайло, сотник Петро Кованько, небіж Искри, двох писарів и вісім слуг Кочубея и Искри. З Білгорода провадило їх численне товариство, але так, щоб їм не видавалося, що вони ідуть під сторожею. Дня 18 цвітня 1708 р. прибули вони у Витебск, де знаходилася головна квартира государева.

На другий день після призду доносчиків стали їх випитувати царські міністри. На сам перед випитували ахтирського полковника Осипова. Він тільки переказував се, що ёму оповідали, и не міг сказати нічого важного и нового до сеї справи. Опісля приступили до Кочубея и сей подав на письмі 33 статі*) доносу

*) Ми скоротили їх у двадцять шість, позаяк останні односять після зміслу до ріжних тут виложених, числом двадцять шість.

про всякі признаки, котрі, після думки доносчика, доказували зраду гетьмана Мазепи:

1) в 1706 р., в Миську говорив ёму гетьман на самоті, що княгиня Дольська, мати Вишневецьких, родичка Станислава Лещинського, впевняла ёго, що король Станислав бажає настановити Мазепу князем чернігівським и дарувати запорозькому війську бажану волю.

2) В тім же році Мазепа погано відзивався про гетьмана польного литовського Огинського, що держався сторони московського государя.

3) Учувши, що король Август покинув Польщу и поїхав у Саксонию до шведського короля, Мазепа сказав: „От чого боїлися, того не злякалися.“

4) В 1707 р. почувши, що коло Пропійска побите царське військо, гетьман, стрітившись на дорозі с Кочубеем, питав ёго „тихимъ гласомъ“: чи справедлива се відомість?

5) В тім же році в себе в Батурині, за обідом, сказав, що дістав вість про поразку царського війська и потім сміявся и говорив: „Судя плаче об тім, но в ёго слёзи текуть“(!), опісля пив за здоровле княгині Дольської.

6) В тиждень потім гетьман звіщав Кочубееви, що від певних людей чув, неначе б то король шведський хотів ити на Москву и настановити там иншого государя, а на Київ піде король Станислав; Мазепа сказав при тім: „Я просив у царя війська для захисту Києва и України а він одмовив, и нам доведеться мимоволі пристати до короля Станислава.“

7) Дня 17-го мая того ж року я просив дозволу відати свою дочку за сина Чуйкевича, щоб слідуєчої неділі справити сватане, а Мазепа сказав: „Як злучимося з Ляхами, тоді для твоєї дочки найдеться жених знатний шляхтич, тому що хоч би ми добровільно Ляхам не піддалися, то вони нас завоюють.“ И ми с Чуйкевичем на другий день потім рішили скоро звінчати наших дітей.

8) Дня 28-го мая сербський єпископ Рувим говорив, що гетьман журився и жалувався, що государ обтяжає ёго домаганем, щоб доставив ёму коний.

9) Дня 29-го мая гетьман запросив недавно звінчану мою дочку в Гончарівку хрестити з ним дівчину жидівку и за обідом сказав їй: „Москва хоче взяти в тяжку неволю цілу малоруську Україну.“

10) Оден канцелярист писав записку, що в Києві єзуїт ксєндз Заленський говорив ёму и иншим: „Ви, панове козаки, не бійтеся

Шведів, котрі не на вас готовляться, а на Москву. Ніхто не знає, де огонь криєся и тліє, а всі дізнаються тоді, як вибухне пожар; тільки сей пожар не скоро погасне.“ Мазепа в Кїві веселився, гуляв при музиках разом с полковниками и всіх захоував до веселості, а на другий день післав козака з гетьманськими письмами до ксєндза Заленського. Чого б то ёму зноситися письменно с тим ксєндзом, коли б він не мав злого заміру?

11) Писар полтавський говорив своему небожови, що в Печерському монастирі він приходив до гетьмана, а у гетьмана були заперті двері и гетьманський слуга сказав: „Гетьман с полковниками читає гадяцький договір гетьмана с Поляками.“

12) В грудні 1707 приїздив у Батурин Кикин и Мазепа зібрав около 300 людей узброєних компанійців. Мабуть він се вдїяв почувши, що за Кикиним хоче приїхати в Батурин сам цар и Мазепа наміряв боронитися и одстрілюватися од царя.

13) На Рїздо приїздив до гетьмана в Батурин ксєндз Заленський, и писар гетьманський Орлик проводив ёго тайно в гетьманський хутір біля села Бахмача, а ксєндз нічу приїздив бачитися з Мазепою в Гончарівку.

14) Мазепа говорив, що хто би из старшин або полковників не пристав до ёго, того він засадить в тюрму на смерть без усякого помилуваня: видно с того, що він має намір одірватися від царя и прилучитися до Станислава.

15) Єсть в Пелтаві козак Коидаченко; гетьман багато разів посилав ёго до рїзних кримських султанів и до самого хана з устними порученнями. Видно, що се чинив для того, щоб с часом мати Татар для своєї підмоги. И другого чоловіка, Биевського, посилав Мазепа в Крим и до білгородських Татар, та незвісно зачим.

16) Одного разу, коли був у моїм домі и підгуляв, почав я пити за ёго здоровле, а Мазепа зітхнув и сказав: що міні за втіха, коли я жию не маючи ніякої поруки своєї ненарушимості и жду як від обуха? — Потім обернувшись до моєї жінки став хвалити зрадників Виговського и Брюховецького: „Вони — говорив він — хотіли вибитися з неволі, та злі люди їх до того не допустили, и ми хотіли б дальше дбати про свою ненарушимість и волю, та ще способів до того не маємо, а найбільше ще в наших не ма згоди; от я и до твого чоловіка багато разів говорив об тїм, як би нам на будущину вбеспечити и себе и тих, що після нас будуть жити, а чоловік твій мовчить, ніяким словом міні не допоможе: и від нікого не маю помочи и нікому не могу звіритися.“

17) Одного разу гетьман говорив полковникам так: „Може бути, ви думаєте, що я загадую передати гетьманство Войнаровському; я сього не бажаю; вільно вам буде вибрати собі гетьманом кого схочете, а Войнаровський и без того в своїм отцівськїм домі може проживати; я ж вам готов и тепер одступити гетьманський уряд.“ Ёму на то сказали: „Не дай Боже, щоб ми сього бажали.“ Тоді він повторив: „Коли між вами єсть хто небудь такий, що міг би свою отчину захищати, я тому уступлю; коли ж ви на міні хочете лишити сей тягар, то звольте мене слухати и глядіти на мій привід: я вже пробував ханської дружби; міні був прихильний бувший хан Казин-Гирій; але ёго покинули; а теперішній зразу приязно відповідав на письма мої, та опісля послав я в Крим свого посла, та не діставав вже ніякої надії відтіля; здається, треба діло наше починати з иншого боку и доведеться, умовившись и постановивши свій намір, братися за шаблі.“

18) Мазепа держить при собі слуг ляцького роду и вживає їх до посилок без указу царського, а се не годилось би.

19) Государ наказав виводити людей з лівої сторони на праву, а гетьман указу не сповняє. З усіх городів и сіл люди переселяються на праву сторону, и мати гетьмана, покійна игуменя, переселила багато людей на слободи, що вона оспувала на другій стороні Дніпра; тому люди лівобіч Дніпра змушені з більшим против прежиёго накладом, кормити кінні и піші полки и думають також перейти в Задніпрянщину.

20) На Коломацькій раді постановлено, щоб Українці й Москалі споріднялися, а гетьман до сього не допускає а Українці и Москалі що раз більше від себе оддалені и чужі.

21) Усі городи українські не укріплені и самий Батурин 20 літ стоїть без поправки. Люде кажуть, що так робиться в тій цілі, щоб городи не змогли захищатися.

22) Гетьман остерігає Запорожців, що цар хоче їх знищити, а коли прийшла вість, що Запорожці разом с Татарами збираються ити на слободські полки, Мазепа сказав тоді: „Най би сі ледащії робили то, що збираються робити, а то вони тільки дражнять!“

23) Одна близька Мазепі особа виразилася про Татар: „Сих людей скоро нам буде треба“.

24) Львівський міщанин Русинович говорив, що возив до Мазепи письма від ріжних польских панів. Той же Русинович розказував, що польський коронний гетьман Сінявський поручив ёму сказати Мазепі, що государ не вдержиться против Шведів,

а козаки, як будуть з ним одностайне, то згинуть, а як будуть за Поляками, то лишаться в цілості при своїх вольностях. „Я,— говорив Русинович — передав се гетьманови, а гетьман одвічав: щоб тільки Бог дав міні сили и здоров'я, котре ослабло; я прихильний панам Полякам; я б не був шляхтичом и сином коронної землі, як би не бажав добра польській короні. Виджу, що цар обидив Польщу, але й Україну він вельми обтяжив; сам я не знаю, що чинити с собою; як до чого прийде, не в силі буду вдержати козаків, коли вони забажають де-небудь прихилитись.“ Той сам Русинович говорив, що приїзжав у Київ міняти гроші міщанин львівський Гордон, шведський партизан, и Мазепа казав ёму видати з військової скарбоні в розміну 20.000 р. Русинович говорив, що всі Ляхи люблять гетьмана Мазепу и коли в Любліні був вибір короля, то Сіявський и инші пани давали свої голоси, мабуть в надії, що Мазепа підможе грішми Річ-Посполиту. Наконець пан Яблоновський, що перейшов на шведську сторону, часто говорив: „Ми надіємося на Україну, тому що там є шляхта, наші брати.“

25) Гетьман орудує самовольно військовим скарбом, бере скільки хоче и дарує кому хоче. Було б доволі з ёго десять городів гадяцького полку, с котрих идуть ёму всі доходи, крім того він орудує волостями и значними селами, а він бере собі значно більші доходи с порукавичних и арендових и тому арендарі стали продавати дорожше горівку. Перше, бувало, полковників виберали вольними голосами, а тепер гетьман за полковничі місця бере хабарі. Вмер київський полковник Солонина, лишивши внаків и небожів. Гетьман одібрав у їх села и віддав своїй матері и по смерті генерального обозного Борковського, Мазепа відняв у ёго жінки и в малолітніх дітей майно и присвоїв собі.

26) Наконець Кочубей предложив українську думу, котру зложив Мазепа; Кочубей дістав її від якогось архимандрита, літ десять тому назад. Дума ся після заявленя Кочубея доказувала непостійність гетьмана у вірності цареві.

С тих точок ясно можна бачити, що Кочубей явився без усяких юридичних доказів и донос ёго безпристрастним людям не міг видатися зовсім основним. Не дивно, що після таких свідоцтв Кочубея и ёго товаришів узяли під сторожу а 21-го цвітня повели на тортуру.

Искру питали: чи не був донос з намови неприятельскої? Искра визнав, що неприятельскої намови не було и він не знає

про ніяку зраду гетьмана, а намовляв ёго подавати донос Кочубей через два роки, а коли Искра вговорював Кочубея, щоб одступив од свого наміру, то Кочубей одповів, що готов умерти, тільки щоб оскаржити Мазепу. Искрі дали десять кнутів. Потім взяли на тортури Кочубея а він не дожидаючи мук сказав: „Я на гетьмана написав донос, допустився ложи из злості, надіючися, що міні повірять без дальшого слідження; и на всіх осіб, про котрих писав у доносах, писав неправду.“ Ёму дали 5 кнутів.

Искру ще раз взяли на тортури и дали 8 кнутів. Він ще раз висказав, що не знає про гетьмана нічого, крім вірності цареві.

Сотника Кованька переслухували на тортурах два рази; на ёго Кочубей в своїм доносі покликувався яко на свідка в справах ксєндза Заленського. Кованько висказав, що Кочубей навчав ёго, обіцяючи ласку царську, а сам він, Кованько, нічого не знає про зраду гетьмана.

Цвітня 27-го Кочубей написав письмо до царя и виложив у своїм письмі справдешню причину своєї злості до Мазепи. Тут Кочубей розказав об тім, що Мазепа після невдачного сватаня до ёго дочки, пірвав її нічу тайно, а потім вернув її родителям з Григорієм Аненковим и велів Кочубееви такі слова переказати: „Не тільки дочку твою може гетьман силою взяти, але й жінку тобі може відобрати.“ Опісля Мазепа зводив дочку Кочубея письмами, и чародійським дійством довів її до божевільності: „еже дщери моей возбѣситися и бѣгати, на отца и мать плевати.“ Кочубей предложив жмуток писем Мазепи до Мотрини.

Піп Святайло, що писав донос, и тепер на тортурах висказав, що робив з наказу Кочубея, а сам нічого не знає про Мазепу.

Дня 30-го цвітня, після царського указу, всіх доносчиків перевели під сильною сторожею в Смоленск и казали держати їх в оковах, не дозволяючи сходитись між собою, але 28. мая знов казали їх привести у Витебск.

Тоді Кочубея знов узяли на тортури и випитували: чи не було до ёго якої небудь послілки від Шведів, Поляків партії Лещинського, Запорожців або Кримських Татар? Ёму дали три кнути; Кочубей висказав, що об нічим не знає, ні с ким не мав ради и всё він против Мазепи вдіав из своєї злості. Искрі дали на тортурах 6 кнутів, допитуючися об тім самім; Искра як попередно заявив, що від нікого крім Кочубея не чув нічого лихого про Мазепу.

Такі самі питання задавали Святайлови и Кованькови; першому дали 20, другому 14 кнутів. Зберігся переказ переходивший

з уст до уст, що коли сотник и піп перебувши тортури лежали на помості під рогожиною, сотник сказав до попа: „Що, отче, солодкий московський кнут, чи не купити б ёго до дому жінкам на гостинець?“ Мабуть він натякав на жінку Кочубея, котра вела перед в цілій сій справі. Святайло відповів: „О, щоб тебе, Петре... чи мало тобі спину списали?“

На закінчене переслухували Кочубея и Искру про їх майно. Кочубей оповів про всі гроші, що мав, про довги на різних людях, коней и худобу в своїх добрах.

Цар казав Кочубея и Искру перевести до Мазепи и укарати обох смертю перед усім запорозьким війском, попа Святайла и присланого перше од Кочубея з доносом черця заперти в Соловцький монастир, а сотника Кованька, писарів и слуг Кочубея й Искри вислати в Архангельск и віддати в салдати.

Стольник Иван Веляминов-Зернов в супроводі солдатів повіз Кочубея й Искру в Київ. Дорога їх вела водою від Смоленска Дніпром. Переступники були оковані. Дня 29. червця Веляминов-Зернов прибув у Київ и помістив осуджених у Новопечерській кріпості, а сам зараз післав звістити об сім гетьмана. Дня 7. липця гетьман був у таборі, розложеном за Білою-Церквою, в містечку Борщагівці; він післав відтам у Київ бунчучного товариша Максимовича из сотнею козаків и з ним драгонського поручника Алимova с сотнею драгонів. Веляминов-Зернов додав до сёго відділу присланого від Мазепи ще салдатів, взявши їх у київського воеводи и повіз осуджених в гетьманський табор. Дня 12. липця перед усею генеральною старшиною він видав переступників гетьманови и подав ёму царську грамоту. Кочубея знов стали допитувати про ёго майно и він до прежніх заявленій додав ще звістку про деякі цінні речі, що в ёго були.

В ранці 14. липця при великім зборі козаків и українського народу Кочубееви й Искрі одрубали голови. Тіла їх лежали на показ народови, поки не скінчилася служба божа, а потім їх положили в домовини и відвезли з Київ. Там похоронили їх 17. липця в дворі Печерського монастиря, біля трапезної церкви.

Жінку Кочубея ще раньше, як Кочубей був у Витебску, взяв післанець Мазепин гадацький полковник Трощинський, разом з дїтьми, невісткою, жінкою сина її Василя, в Диканці и привіз у Батурин, в старий двір свого чоловіка, а невістку з наказу Мазепи пустили до її родителів, у котрих тоді був и її чоловік. Жінку Кочубееву держали якийся час під строгою сторожею; після казні чоловіка випустили її.

Петро був глибоко переконаний об вірності Мазепи для ёго и думав певно, що вчинив строге, але зовсім справедливе діло, покаравши смертю доносчиків, котрі покушались обрехати перед царем ёго вірного и певного слугу.

Минуло літо; приближалась осінь. Цар зачув, що Кароль XII. звернув на полудне и приближається до України. За для сеї чутки видав Петро наказ, щоб гетьман ишов и злучився з московськими військами и щоб козацька кінниця прослїдувала неприятеля з заду и нападала на ёго табор. Самого гетьмана цар бажав видіти начальником сеї кінниці підчас її воєнних дій. Мазепа хотів ухилитися від такого порученя и в письмі своїм до царя жалувався: „на подагричнїя и хираргичнїя припадки“; страшні болі не дозволяють ёму іхати верхом. Та Мазепа крім того написав цареві таку замітку: „Если, я особою моею гетманскою, оставя Украину, удалось, то вельми опасаясь, дабы по сіе время внутреннее между здѣшнимъ непостояннымъ и малодушнымъ народомъ не произошло возмущеніе.“ Мазепа давав такий одзив про всій український народ: „Я у здѣшнихъ не только мало, но и никого такъ вѣрнаго не имѣю, который бы сердцемъ и душою, вѣрнѣ и радѣтельнѣ вашему царскому величеству по сей случай служилъ.“ Се було сказано в такт с тодішніми поглядами Петра, котрий також сам боявся, щоб проклямації Кароля XII., що розходилися по Україні, не зворушили там людей. У жовтні Кароль вже зближався до займищ України; Шереметєв и Меншиков з московським військом находилися недалеко Стародуба, готові стрічати неприятеля, що йшов на Україну. Сам Петро, після побіди під Лісним, готовився ити до своєї армії. Головкин с царського наказу наглив на гетьмана письмами, спонукуючи йти ик Стародубу с своїми козаками, щоб злучитися с царськими силами. Мазепа ще раз хотів вимовитися: „хираргичною и головною болѣзнью и многодѣльствіемъ“, а найбільш указував на небесечу зворушеня в Україні. „Вже тепер, писав віп до Меншикова, по городах ходять великими ватагами паниці, мужики по коршмах з оружем горівку беруть насильно, бочки рубаять и людей вбивають. З Лубен пишуть, що там гультаї напившиися насильно взятою горівкою вбили на смерть арендаря и старшину трохи не забили. Зворушене прокидається в полтавськїм, гадацькїм, лубенськїм, миргородськїм, прилуцькїм, переяславськїм полку... Стародубський полковник пише, що в Стародубі шевці и кравці и весь чорний народ напали на дім тамошнёго війта с киями, відбили погреб, забрали закопані в землі вина и в інших дворах позабєрали бочки з ви-

ном и попившися побили на смерть пятьдесят жидів. У Мглині сотника били на смерть и три дні в тюрмі держали: коли б товариші, козаки ёго сотні, не визволили ёго, то він би живий не остався; арендарів хотіли позабивати та вони в ліс повтікали. В чернігівському полку син генерального осаула на силу втік од самовольців нічу с своїм майном... В Гадячі гультай и п'яниці напали на мій замок и хотіли забити мого управителя и розграбувати мої достатки, та міщане не допустили. З усіх усюдів пише до мене городова старшина и просить помочи против бугтівників. На берегах Дніпрових снуються шайки, одна в 800, друга в 1000 людей, — всё то руські люди, а найбільш Донці. Над одною шайкою отаманом Перебий-Ніс, а над другою Молодець. Бурлаки як вода плывуть до їх з усіх усюдів и як я з війском оддаюся в стародубський полк, то треба боятися, щоб сі ледащці з необачка не напали на городи. Та й из сторони Січи годі сказати, щоб було безпечно. С той то причини полковники и старшина полкова с сотниками не бажають походу ик Стародубови и хоч явно міні в очи не противляться монаршому указови, но поза очи нарікають на мене, що я веду їх в Стародубівщину на крайне занашченє їх жінок, дітий и достатків. Коли й тепер, як я в Україні з війском, бурлаки и чернь починають бунти, то що ж тоді, коли я віддаюся з війском? зачнуть чесних и богатих людей и достатки їх грабити. Чи буде се користо для інтересів ёго царської милості? "

Діставши таке письмо Мазепи, генерали и министри зложили консиліум и рішили, щоб гетьман назначив замість себе наказного гетьмана для захисту внутрішньої України, а сам най би таки йшов до головної армії.

Мазепі треба було на що-небудь рішатися: або бути вірним цареви и прилучитися до московського війська, або перейти на сторону шведського короля. В Україні що до зради були троха инші понятя від тих, які виробилися опісля, коли сей край тіснійше злучився з Роснею. Край прилучився в порівнаню ще недавно, Українці ще не привикли вважати Московщину такою самою отчиною, як и свою Україну. Простий народ — поспільство, правда, линув до монархичної власті, та се для того, що надіявся в ній найти підпору против старшини и загалом знатного козацтва. Позаяк між народом обявлявся давній напрям до козакування, то почували в монархичній власті засновок усіх зрівнующий; тому все, як тільки в Україні старшини стали задумувати що небудь в розлад з монархичною властю, можна було надіятися,

що поспільство стане по стороні останній. У всіх знатних зако-
риввся такий погляд, що український народ сам по собі, а мо-
сковський також сам по собі и при всіх обставинах Українець
повинен йти там, де ёму лучче, хоч би від того Москалеви було
гірше. Вже давно боялися, що Москва рано чи пізно викоринить
козацтво, порушить так звані українські права и вольності и по-
старається зрівнати Україну с своїми московськими краями. Же-
лізна рука Петра давалася вже чути в Україні, хоч реформатор-
ські наміри царя явно не налягали на сей край. Питане об тім,
що именно спонукало Мазепу перейти на сторону Кароля, роз-
бірали историки багато разів, и в наших часах виробилася думка,
що перехід Мазепи наступив з нечевя, задля такого положеня,
в котрім гетьманови приходило виберати се або инше. Коли й
перше, в поривах досади на Москву, снувалася по ёго голові,
як и по головах старшин, гадка про союз с Каролем, то гадка
ся ледво осушилась би, як би сам Кароль, своїм походом в Укра-
їну, не дав їй підмоги.

Кароль пішов на Вкраїну з великими надіями. Мазепа всту-
пив з ім в тайний договір и ёго тайна присилка до короля, щоб
ішов скорше, була, як говорили, причиною наглого звороту ко-
ролівського. Ні Петро, ні ёго державні люди, ніяк не сподівалися
зради тодішнёго українського гетьмана, що був одним з найлю-
бійших и найприятійших людей свого государя. Петро цінив ёго
розум, образоване, прихильність поглядам царським, надавав ёму
богачтва и відзнаки. Мазепа був другим, що дістав оснований
Петром орден Андрія. Однак в тодішнім положеню України був
природним такий появ. Від часів Богдана Хмельницького сей край
неустанно колибався.

Уступаючи тяжким обставинам Українець мимовольно хияв
голову то перед Ляхом, то перед Москалем, то перед Турком,
а в душі не любив нікого з їх: ёго заповітним бажанем було
прогнати їх усіх од себе и жити дома на своїй волі. Се між
тим було неможливе не тільки задля обставин звнішніх, що впли-
вали на Україну, але задля внутрішнёго безладу, що спиняв усі
замисли и напрями звернутися до одной цілі. Козацькі старшини
и загалом люди, в котрих виднокруг политичних поглядів був
ширший, як у простолюдців, перейнялися були зовсім иншими
поглядами, як погляди Москалів. Вони причували, що московська
самодержавна власть наважитья на то, що в Україні звалося ко-
зацькою волею. Вже с сторони московських важних людей зло-
вищо патакали, що конечно треба поставити Україну на москов-

ський взорець. С поводу будованя печерської твердині в Києві, стали відривати козаків од господарських занять и гонити на земляні роботи, та московські вояки, що заливали Україну, обходилися з Українцями гордо и люто. Мазепа був чоловіком свого часу; для ёго поставленого на чолі власті в своїм краю, незалежність України мусила статися идеалом. Позаяк годі було добитися сёго идеалу, то він разом с своїми земляками міг тільки потай вздихати, а перед Москалями видавався вірним слугою свого царя. Аж тут явилася покуса и надія добитися бажаної цілі. Вже нераз польські сторонники шведського короля піддавали Мазепі соблазняючі предложеня; він їх одсував, тому що не надіявся успіху. Але коли противник Кароля и союзник Петра, польський король Август, втерав корону, и Петрови довелось тепер самому без союзників боротися з витязем-суперником, коли Петро готовився вже не розширяти займища свого государства, а захищати ёго середину од неприятельского нападу, та Мазепа заманився припущенем, що в теперішнім повороті воєнних обставин побіда буде по стороні шведського короля, а як Україна буде завзято стояти за Россиєю, то Кароль одбере її від Росії и віддасть Польщі, а тому здавалося розумним ділом завчасу стати на сторону Кароля с тою умовою, щоб після розправи с Петром Україну признали самостійною незалежною державою. В тім змислі став Мазепа вести тайні переговори, та все ще вагався и не відкривав своєї думки нікому, крім найблизших.

Все ще вимавлявся він від домагань московського правління своїми „хираргическими и подагрическими випадками“, але дальше годі було викручуватися, коли потім, як переслали гетьманови рішене консилієм, Меншиков написав ёму, що потребує з ним бачитися задля поради. Мазепа завізвав на раду обозного Ломиковського, генерального писаря Орлика и інших старшин и полковників и питав, що має діяти. „Не їдь,“ сказав ёму Ломиковський, „иначе ти и себе и нас и цілу Україну погубиш! Ми вже стілько разів просили тебе: посилає до Кароля, а ти все зволікав и неначе спав; тепер — ось війська московські війшли в Україну на загальне знищенє и пролив крові, и Шведи вже під носом. Не звісно, чого зволікаєш.“ — „Ви міні не радите, а тільки про мене балакаєте. Чорт вас бери!“ сказав Мазепа розлютившиися: „ось я возьму Орлика и поїду з ним до двору ёго царської милості, а ви собі тут хоч пропадайте!“ Однак за хвилю Мазепа змяк и ласкаво спитав старшину: „Чи посилати до короля, чи ні?“ — „Як не посилати, давно пора!“ од-

повіли ёму. Тоді Мазепа поручив Орликови написати по латинськи інструкцію посольства до шведського міністра графа Пипера. Мазепа в сій інструкції заявляв радість задля приходу Кароля XII на Україну, просив помочи и визволеня всього українського народу від тяжкого московського ярма и обіцяв для шведського війська зладити пороми на Десні, коло Макошинської пристані. Сю інструкцію повіз з наказу Мазепи управитель ёго Шептаківської волості Бистрицький, свояк Мазепи, виправившись в шведську армію разом с полоненим Шведом, котрого післали при нім яко переводчика. Між тим післав Мазепа до Меншикова свого небожа Войнаровського звістити царського любимця, що він смертельно хорий и відліздає з Батурина в Борзну, де хоче прийняти маслосвятіє од київського архиерея. Меншиков діставши таку вість увідомив об тім царя. „Жаль такого доброго чоловіка, як Бог не зменшить ёго хороби, писав він, а про хоробу свою звіщає, що од хираргичних и подагричних болів приключилася ёму епилепсія.“ Між тим сам Меншиков рішився іхати до гетьмана в Борзну.

Мазепа був у Борзні. Жовтня 21-го Бистрицький повернув из шведського табору и прибув до гетьмана звістити, що слідом за ним на другий день має прибути над Десну шведське військо. За Бистрицьким явився в Борзні Войнаровський, втікши нічу од Меншикова: він звіщав гетьмана, що Меншиков іде в Борзну побачитися з умираючим гетьманом. Мазепа, не дожидаючи Меншикова, пізно вечером пігнав у Батурина. На другий день Мазепа з Батурина пустився в Короб, а на третій 24. жовтня в ранці переправився за Десну и поїхав до короля з одділом 1500 людей; з ним були старшини, кілька полковників, сотників и знатного товариства. В селі Бахмачі Мазепа присягнув перед ними, що прийняв протекцію шведського короля не задля якої небудь приватної своєї користі, а для добра цілої української отчини и всього козацтва. С своєї сторони старшини и всі там присутні козаки знатні присягнули, що приймають протекцію шведського короля и будуть вірні и послужні волі гетьмана.

Меншиков не вспів доїхати до Борзни, як стрітив на дорозі московського полковника Анненкова, що був при гетьмані, и дізнався од ёго, що Мазепа поїхав у Батурина. Меншиков завернув у Батурина и побачив, що по стінах батуринського замку стояли оружні люди; міст був розібраний. Меншиков посилає в Батурина Анненкова за обясненнями, але Анненкова не пускають. Меншиков іде в Короб, думає там застати гетьмана, але на дорозі доведу-

ється, що Мазепа поїхав за Десну. Аж тут стала Меншикову відкриватися тайна и він зрозумів, чому од ёго пічу утік Войнаровський; тайна та почала розяснитися, як до Меншикова приїхали з ближніх міст сотники и просили, щоб їх захищав од Мазепа, котрий віддався неприятелеви.

Жовтня 26-го з Макошина, де була переправа на Десні, Меншиков звів про поступок Мазепа царя, що був з війском в селі Погребках, також над Десною. Сумна вість про зраду вельми поразила Петра своєю несподіванкою. Цар зараз післав до Меншикова наказ укріпляти війском переправу на Десні, щоб не допускати козаків ити за Мазепою, и 28-го жовтня написав до цілого українського народу манифест, звіщаючий про зраду гетьмана, підняту, як сказано в манифесті, для того, „щоби українську землю закріпостити під пануванє польске и церкви божі и святі монастирі віддати в унію“; генеральній и полковій старшині казав зїзджатися в город Глухів для вибору вольними голосами нового гетьмана. Наконєць манифест звіщає, що Петро зносить всі податки, що наложив бувший гетьман на український народ, ось такими словами: „Ні одєн народ під сонцем такими свободами и привилеями и пільгами похвалитися не може, як народ український, бо не кажемо ні одного шага з ёго брати в наш скарб у цілій Україні.“

Але й Мазепа с своєї сторони старався вплинути на Українців. Дня 30-го жовтня вислав він до стародубського полковника Скоропадського грамоту з виложенєм причин, що наклонили ёго перейти на сторону Кароля XII. „Московська потенция вже давно має лукаві наміри против нас, а в останніх часах стала відберати в свої руки українські городи, виганяти з їх ограблєних и доведєних до бідності людей и заселяти своїми війсками. Я мав од приятелів тайну пересторогу, та й сам ясно бачу, що ворог хоче нас, гетьмана, всю старшину, полковників и всю войскову старшину затягнути в свою тиранську неволю, викорінити имя запорозьке и повернути всіх в драгони и салдати, а цілий український нарід закріпостити у вічній неволі. С такими замірами Меншиков и Голиця поспішали с своїм війском и запрашали старшину до московських таборів. Я дізнався об тім и зрозумів, що безсила и невоєвничка московська потенция, утікаючи все перед непоборимими війсками шведськими, вступила до нас не задля того, щоби нас боронити од Шведів, але щоб огнем, грабуванєм и убийством нас нищити. И ось за згодою всієї старшини ми рішилися оддатись в протекцію шведського короля в надії, що

він оборопить нас од московського тиранського ярма и не тільки нам верне права нашої волі, але ще й умножить и росширить; в сім ёго милость впевнив нас своїм невідмінним словом королівським и даною на письмі асекурацією.“ Наконєць Мазєпа взивав Скоропадського поступати з ним одностайне, викорінити московську залогу в Стародубі, а коли б сёго не було можна, то вибератися в Батурин, щоб не попастися в московські руки.

Зараз по розісланю царського манифесту про вибір нового гетьмана, Меншиков виправився с корпусом війська до Батурина, Мазєпиної столиці, де заперлися найзавзятійші сторонники Мазєпині. Начальниками залога батуринської були: полковник компанійців Чечел, осаул Кєнигсєг, полтавський полковник Герцик и якийсь сотник Дмитро. Меншиков підступивши під Батурин, вислав у город сотника Маркевича и завіззав здатися. Чечел, до котрого привели Маркевича, сказав, що вони не піддадуться без указу свого гетьмана; Чечел при тім показав вид, неначе б не знав про зраду гетьмана. Слідом за Маркевичем вплив чайкою на ріці Сеймі київський воевода, князь Дмитро Голицин. Чечел вислав до ёго післанців, а коли Голицин став їх намовляти, завзяті Мазєпинці стали зо стін кєпкувати и стріляти. Тоді казав Меншиков війську переправлятися и ставити мости. В ночі осаджені прислали до Меншикова знов посольство; воно впевняло московського начальника, що осаджені зістають вірні царській милості и готові пустити ёго війська в замок, але просять тридневого рєчинця. Меншиков догадався, що се хитрощі. Зрадники міркували, що до їх прийдуть Шведи на поміч. Меншиков дав ім рєчинець тільки до ранку. О 6-ій годині на другий ранок Меншиков зробив приступ и наказав убивати в замку всіх без ріжниці, не виймаючи й хлопят, але лишати живими начальників, щоб їх покарати смертю. Всё майно Батуриниць оддавано завчасу салдатам, тільки оруже мало дістатися скарбови. В двох годинах усё скінчили: гетьманський дворець, служба и двори старшин — всё замінили в попіл. Усіх живих убили. Кєнигсєка взяли тяжко ранного в полон; Чечел утік, але ёго спіймали в близькім сєлі козаки и завезли до Меншикова.

Дня 6-го листопада зїхалося в Глухів духовенство, між ним київський митрополит и два архиєреї: чернигівський Іван Максимович и переяславський Захар Корнилович; було чотире полковники, що зістали вірними: стародубський — Іван Скоропадський, чернигівський — Павло Полуботок, переяславський Томара и ніжипський — Жураховський; вони прибули с сотниками и коза-

ками своїх полків. Після попередієї молитви боярин князь Григорій Федорович Довгорукий відкрив вибір гетьмана після старинного звичаю, котрий задержався с часів прилученя України до Росії. Присутна там старшина предложила в гетьмани Скоропадського, знаючи, що се любо цареві настановити ёго гетьманом. Скоропадський, заховуючи давний козацький обичай, відмагався, признавав себе негідним такої шани, вимагався своєю старостою и радив вибрати гетьманом молодого и заслуженого чоловіка. Багато козаків тоді ж указало на Полуботка, а зараз потім мусіли покинути замір вибрати сёго чоловіка, тому що Петро не potwierдив би ёго, відозвавшись перед тим про Полуботка такими словами: „Він вельми хитрий и може зрівнятися з Мазепою.“ Так вибрали Скоропадського. По виборі він присягнув у церкві, а потім одібрав поздоровленє від царя и вельмож. В кілька днів по виборі, 12 листопада, в соборній Троїцькій церкві по литургии и соборнім молебні, відбувся обряд проклятя Мазепи, уложений мабуть самим Петром. Духовенство відспівало над портретом Мазепи, украшеним орденом Андрія Первозваного, тричі анафему ёго имени. Як відбулося прокляте, кат потягнув мотузом по улиці портрет и повісив на шибениці. На другий день потім укарали смертю Чечела и інших Мазепишців, взятих у Батурині. Духовенство распорядило, щоб по цілій Україні на церковних дверях прибите було заявленє, що Мазепу з усіми ёго однодумцями, що пристали до ворогів, вилучили с церкви и прокляли. Українські архиереї грозили таким самим вилученєм с церкви и од причащєня св. тайн усім тим, що заявлять нахил до зради або пристануть до неприятеля.

С тих полковників, що пристали до Мазепи, одступили Шведів с кінцем листопада миргородський полковник Данило Павлович Апостол и компанийський полковник Гнат Галаган. Апостол жив з давна в неприязни з Мазепою; перед зрадою він, як видно, помирился з гетьманом, разом з ім перейшов до Шведів, а тепер явився до царя Петра з устним заявленєм од Мазепи послужити цареві, користуючися своїм теперішним положенєм. Из збереженого одвіту Головкина можна судити, що Апостол привіз од Мазепи навіть заявленє, що доставить в московські руки „звісну, головну особу“, розуміючи відай під тою особою Кароля XII. Не звісно, чи справді послав Мазепа таке заявленє; мабуть Апостол сам се видумав. За Апостолом и Галаган прийшов с таким устним заявленєм. Ёго представили самому Петрові в Лебедині, де була перенесена головна квартира. „Як, и ти з Мазепою

*анафема
на (с)и-
мизма
в (с) (с) (с)*

мене зрадив и втік?“ спитав ёго Петро. — „Я не втік,“ одвітив Петро, „по завинив тим, що допустив Мазепу себе обманути. Я з наказу йшов с своїм полком, думаючи, що веду ёго против неприятеля и вже перед лицем неприятельского війска дізнався, куда мене ведуть. Мене присилювали присягнути на вірну службу шведському королеви, але присяга вимушена тільки на словах: як тільки неприятель перестав нас наглядати, так я и втік служити свому государеві! Твоя воля; прости и позволь умерти в твоїй службі.“ — „Прощаю,“ сказав Петро, „гляди тільки, не зроби зо мною такого жарту як с Каролем.“

Український народ рішучо не пристав до замислу свого старого гетьмана и зовсім не був ёму прихильний. Інтереси простонародніє маси були противні інтересам старшин и загалом знатних людей козацької суспільності. Сі останні розуміли волю в такім змислі, щоб привилеєвана кляса, в роді польської шляхти, орудувала цілим краєм и користувалася її економічними силами коштом решти народу — так званої черні, а простонародня громада хотіла повної рівності, загального козацтва. Ледво що рознеслася по Україні вість, що чужосторонці приближилися до границь українських и гетьман зо старшиною переходить на їх сторону, народ зворушився, став збератися ватагами, нападати на чиновних людей, на поміщиків, грабити богатих кушців, убивати жидів и Мазепа, що загадав из старшиною придбати для України незалежність и волю, мусів признати, що народ не хоче такої незалежності и волі, а бажає иншої волі, до котрої зачинає добиватися грабуванем и розправою над знатними и богатими людьми. Ті, котрі були козаками и визначалися правами особистими и багацькими од посполитих людей або черні, мабуть пішли б за своїм проводирем, як би у Кароля були більші сили, а в Петра було їх мало. Вийшло на відворот: козаки дізналися, що Кароль прийшов з малим війском и трудно було ёму доповняти ёго з далекого свого краю, а Петро явився з війском, що вдвоє переходило сили ёго суперника; війско Петра безперестанно більшало и готове було немилосердно нищити Україну, як козаки стануть показувати нахил до Шведів.

Задля сих обставин за Мазепою перейшли до неприятеля тільки старшини, але й с тих чимало повтікало од ёго, тільки дізналися, що надія на шведського короля пліха и що Кароль, коли б навіть хотів, не міг придбати для України незалежності. Таким робом в 1709 р. повтікали од Мазепи: генеральний судя Чуйкевич, генеральний осаул Дмитро Максимович, лубенський

полковник Зеленський, Кожуховський, Андріаш, Покотило, Гамалія, Невинчанний, Лизогуб, Григорович, Сулима. Хоч вони явилися вже після речинця, визначеного Петром для амнеції, и ясно було, що відвернулися од шведського короля аж тоді, як побачили, що він справу програв, то Петро не карав їх смертю, а замінив сю кару на вигнання в Сибір. За то Петро згадав про Палія и казав ёго привезти с Сибіру. Палій брав опісля уділ в полтавській битві, хоч старість и тяжке вигнання вчинили ёго так немічним, що він без помочи інших не міг сісти на коня. Також помилював Петро вдову и діти казненого Кочубея. Дня 15. грудня 1708 р. новий гетьман Иван Скоропадський казав звернути вдові Кочубеевій Любі, родом Жук, и дітям її всі села, в полках полтавським, ніжинським и стародубським и оден хутір правобіч Дніпра, що були власністю покійного генерального суді.*) Мазепі було не зовсім гаразд у шведського короля: Українці замість того, щоб стрічати Шведів яко спасителів од московської неволі, на кождім кроку супротивлялися їм; не тільки козаки, що творили стан военний, але й посполиті люди збиралися ватагами, нападали на шведські одділи, ловили и віддавали цареві післанців, що їздили по краю з ворушливими завізваннями Кароля XII и Мазепи. Се приписували Мазепі, стали підозрівати, що й сам гетьман при нагоді втіче од їх и старатиметься о царське прощєне. Мазепу держали Шведи неначе б під сторожею для ёго самого незамітною, тоді як заманені ним Українці оден за другим утікали с шведського табору. Тільки Запорожці робили виїмок; воши прийшли до Кароля в 3000 людей, під проводом свого кошового Кості Гордієнка, и с першого разу поразили Шведів своїм бурлацтвом и дикостю: коли в перший раз їх завізвали до палатки Мазепи на обід, то попилися плюгаво и почали тягнути с стола посуду. Хтось замітив їм, що не личить так грабувати, Запорожці за сю замітку зараз и зарізали незручного моралиста.

Шведи добачали для себе мало хісна с переходу Мазепи на їх сторону. Цілу зиму и весну пробуваючи в Україні вони втерпіли багато пригод. Цар стояв у Лебедині. Кароль заняв Ромни з великими втратами, взяв Гадяч, а потім знов втеряв Ромни. Наступили такі страшні морози, яких не затимили на Вкраїні

---

*) Вдові и дітям Искри не дісталося тоді ніяка ласка: об нім неначе б забули. Одно столітє пізнійше, потомки Искри реметвували на правліне, що нагородило щедро одного тільки Кочубея а не звернуло уваги на другу особу, що однаково с Кочубеєм потерпіла за вірність цареві.

діди и прадіди. Птахи замерзали, літаючи по воздуху. Вояки одморозували собі руки и ноги. Шведи терпіли більше від Москалів, бо були лекше одіті; се вменшало сили Кароля, а сили Петра більшали приходячими рекрутами.

С початком 1709 р. Шведи взяли місточко Веприк и тим закінчилися їх успіхи. Петро почув, що Кароль підбурює Турків против Росії и сам думає йти на Вороніж. Се спонукало Петра лишити військо и поїхати у Вороніж, а побудувавши там кораблі и приладивши всё, що треба, вернув у маю степами до війська через Харків.

Між тим, як не було Петра, воєнні операції с Шведами дальше велися; дві стички під Красним-Кутом и Рашівкою, хоч досить криваві, не мали важних наслідків, але дуже важною була справа з Запорожцями. Кошовий Костя Гордієнко, приставши до Мазепи, заманув ціле товариство; Запорожці знеславили присланих до їх царських стольників, котрі привезли милостиву царську грамоту, грошей на військо и в дарунок старшинам. Замітно, що Запорожці, котрі все держалися інтересів черні в боротьбі с козацькою старшиною, и сим разом заявили таке домагане, котре було противне так Петрови, як и Мазепі: щоб в Україні не було старшини и щоб цілий народ був вольними козаками як у Січі. Гордієнко виправився опісля з Запорожцями на Україну; до ёго стала приставати чернь с переяславського полку; Гордієнко голосив загальну козаччину и приказував народови по обох сторонах Дніпра збиратися и бити старшин. Тоді з наказу Петра полковник Яковлев с Києва рушив на суднах долі Дніпром, розбив ватаги зібрані коло Переволочної, доплив до Січі и після завязаного опору взяв її приступом. Більша часть Запорожців, що були в Січі, полягла в битві; до трёх соток людей взяли в полон и покарали смертю з наказу царського. Та в Січі була тоді невеличка частина всёго запорозького коша; решта з Гордієнком и з усею старшиною вспіли переправитися через Україну, розбили московський одділ полковника Кампеля и злучилися с Каролем.

Коли 31. мая Петро вернув до війська, Кароль заложивши свою головну квартиру в Опішні вже около двох місяців займався облогою Полтави: він надіявся в ній найти великі запаси. Шведам не повелося добути Полтаву, а Полтава визволилася від облоги. Дня 27. червця наступила знатна полтавська битва. Кароль побитий утік, з ним утівав також Мазепа.

На другий день після полтавської битви Петро післав Меншикова в погоню за втікаючим неприятелем, а сам казав в своїй

присутності похоронити поляглих свого війська и сам власною рукою засипав їх землю.*) Меншиков дівнав шведське військо при устю Ворскли коло Переволочни. Людність уся розбіглася; військо не мало на чім переправлятися через Дніпро; Запорожці ледво встигли переправити на чайках Кароля и Мазепу. Левенгафта, команданта останків шведського війська, и його товариша Крейца захопив Меншиков и вони не опиралися, бо не мали ні пороху, ні артилерії и піддалися яко воєнні полоненники с 16.000 війська. Петро вислав за Дніпро два драгонські полки під начальством генерала Волконського за Каролем и Мазепою и дав приказ, „як спіймають Кароля, то обходитися з ім чесно и с шапою, а як спіймають Мазепу, то мають його вести під сильною сторожею и глядіти, щоб він яким побитом не відобрав собі життя.“ Запорожці встигли перевезти Кароля с кількома генералами и Мазепу з його прихильниками на татарських телігах через степ до Очакова. Відділ Волконського, дівнавши їх при переправі через Бог, захопив у полон кільканадцять Шведів и козаків. Тим робом Кароль и Мазепа опинилися в турецьким краю. Петро вельми бажав дістати зрадника в свої руки и він сердився, що при переправі не вдалося московському війську захопити Мазепу. Бажанє покарати смертю свого ворога було так велике в Петра, що супротив своєї звичайної ощадності, цар давав турецькому великому муфтію 300.000 таларів, коли він силою свого духовного значеня нахилить султана, щоб видав зрадника. Замір Петра не вдався и ледво чи й міг удатися, позаяк и в своїм вигнаню Мазепа був ще багатий. Через цілий час свого гетьманства щедро ставив и украшав церкви и встиг зібрати великі скарби: з їх чимало береглося в Клівопечерським монастирі и в Білій Церкві и дісталися цареви; Петро спонукував усіх Українців одшукувати ще и звіщати правліню про всякий достаток гетьмана, обіцяючи доносчикови половину майна зрадника, котре б він виглядів. А все ж Мазепа встиг загорнути с собою величчя на той час грошеві суми. Він міг вже на своїм вигнаню позичити Каролеви XII. 240.000 таларів, а по смерті Мазепи, як говорять, нашли при нім 160.000 червінців, кромі срібної посуди и всяких украс.

Мазепа умер 18. марця 1710 р. з висиленя старецького, в селі Варниці, біля Бендер. По відправі похорону над його тілом в сельській церкві, в присутності шведського короля, одвезено його

*) Досі иснує під Полтавою високий курган, званий „шведською могилєю“, куда щорічно відправляється хрестна процесія в роковини подтавської битви.

и поховано в давнім монастирі св. Юрія, що розкинувся на са-
мім березі Дунаю, біля Галача.*)

Мазепа, яко исторична особистість, у многих односинах представляється яко замітний, висунений з ряду, тип свого часу и тої суспільності, в котрій виховався и политично діяв. Гарна характеристика ёго, котру спорудив сучасний архієпископ Теофан Прокопович, и многі черти, що визначилися в ріжних случаях ёго життя, дають нам змогу до звисного степеня зрозуміти, що се був за чоловік. Навряд чи помилимося, як скажемо, що се був чоловік лукавий. Під зверхнім позором правдивості він був спосібний представитися не тим, чим справді був, не тільки в очах людей простодушних и легко підлягаючих обмані, але й перед найбистрійшими. При такій вдачі міг він улестити Петра Великого и опанувати, так що сей через много літ уважав ёго чоловіком найприхильнішим московському престолови и царству. Мазепа носив неустанно на собі ціху тої щирості, що лежить в характері и обычаях Українців, заявляв усе нехить до хитро-щів и лукавства, часто визначався добродушною веселостю, всіх любив гостити и здавалося, неначе б ёго все серце стояло отвором; тим він нахилив до щирості своїх гостей и приятелів и вивідувався од їх всё, що ёму було треба. Він був дуже щедрий для всякого, с ким мав діло, але так само не дбав ні про способи, ні про дороги, щоб добути собі достатків, котрі так легко ро-страчував, як безцеремонно зберав: одних обдерти, других обда-рувати — се була ёго черта, спільна більше або менше польским панам. Він був вельми набожний, запомагав церкви, був добродієм духовних, роздавав милостиню; більша частина первоклясних цер-ков у Києві и в інших містах українських мусить до нині по-минати поміж щедрими добродіями Мазепу, хоч и не сміє виго-лосити ёго напятинованого анатемою имени. Навряд чи можна згодитися с тими, що описля толкували, неначе б Мазепа чинив се тому, щоб укрити свій нахил до католицтва; про ёго право-славність нема поводу сумніватися: однак ёго релігійність, обме-жаючися зверхніми обявами побожності, носила на собі ціху того ж внутрішнёго лукавства, замітного в усіх поступках Мазепи: с та-кими чертами він являється в своїй трагикомедії с Фальбовським, и в односинах до С мойловича, и в справі с Палієм, и в справі

---

*) Окруховини нагробного каменя, положеного на ёго могилі, з написом и зобра-женем одноголового орла, збереглися досі в музеї Михайла Гики, брата колишнёго волозького господаря.

с Кочубеєм и ёго дочкою, и в угодливісті Голицину, и в односинах до Петра, и в своїм поступованю, що попередило зраду. Мазепа часто здавався хорим, часто радився лікарів, часто лежав у постелі по кілька днів, цілий обложений плястрами, тяжко стогнав и охав; навіть говорив, що каже собі робити домовину и деякі, споглядаючи на ёго, були тоді переконані, що нині-завтра гетьман минеться, коли гетьман справді був здоров. Перед царем вихваляв він свою вірність, а брехав на український народ и найбільш чорнив Запорожців, радив викоринити и знищити з нащадком запорозьку Січ, а між тим перед Українцями стогнав и жалувался на строгі московські порядки, двузначно лякав їх небезпечністю якоїсь нещасної пригоди, а Запорожцям переказував тайними дорогами, що цар їх не навидить и вже викоринив би їх, як би гетьман не захищав їх и не гамував царського гніву. Ёго перехід на шведську сторону, після всіх метикувань, навряд чи можна признати наслідком давнёго замислу, або, як инші обясняли — особистого привязаня до Польщі и тайному намірови піддати народ український під польске пануване. Мазепа що до вихованя и обичаєвих понятій справді був Поляком до костий, але щоб він був прихильний політичним виглядам Польщі, до готовості жертвувати свою отчину, на се не має ніяких даних, а противно всё показує, що Мазепа яко Українець, плекав и голубив у собі бажанє політичної незалежності свого краю и се найясніше пробивається в сій думі, котру Кочубей предложив яко свідоцтво неприязного чувства Мазепи. В сім бажаню Мазепа не розходився ні з одним з давних гетьманів, ні с своїми ровесниками, на скільки їх займали політичні обставини. Мазепа побачив змогу осуцтити давне сердешне бажанє и вхопився за ёго. Чималу міг він мати надію, що не Петро над Каролем, а Кароль над Петром возьме верх в довгій боротьбі, що вели між собою два володарі. Мазепі здавалось, що в той час сама доля посилала Україні такий случай, котрого не легко и не скоро можна було діждатися. Краї шведського короля були далеко від України и Кароль XII, маючи повід для власної вигоди дбати про визволенє України од Росії и утворене з її незалежної держави, не міг, хоч би й хотів, простирати на неї честилюбні заміри; прилучати ж Україну до Польщі для шведського короля не тільки було не вигідно, але й небезпечно, після того як попередники Кароля мусіли вести війну с Польщею и старатися ослабити Річ-Посполиту відбираючи її краї. Багато причин таким робом спонукувало Мазепу в критичних обставинах боротьби між двома сусідами України, пристати

до Кароля XII. Та Мазепа не добре рахував, так на спосібності Петра, котрому ставав він суперником, як ще більше на прихильність підвладних ёму Українців. Він не звернув приналежної уваги на давню вражду, що була в Україні між значними и поспільством, між всякого рода старшиною, так генеральною, як и полковою и простими козаками, між поміщиками и робочим людом, між козацтвом и всім тим, що лишалося за обрубом козацтва и гляділо рівних и однаких прав для всіх тубольців, одним словом, — між усім, що висувалося понад рівню маси и цілою рештою маси народу. Всё, що виходило від перших, притьмом находимо опір в народній масі; тому-то, тоді як люди спосібні до політичних плянів готові були хапатися всякого способу, щоб визволитися с під власті московського правління над Україною, — ціла маса Українців готова була держатися московського правління вже тому, що неприхильна її партія хотіла позбутися власті сёго правління. Українські политики, виховані в душі польскої культури, не могли причарувати народ ніякою ідеєю політичної незалежності, позаяк у народа зложилися свої власні соціальні ідеали, котрі зовсім не вязалися с тим, що могли дати народови люди с польськими поглядами. Хоч ті политики и не думали повертати України в неволю польських панів, а маячили про незалежиість української держави, то все таки держава така, утворена ними під впливом властивих їм поглядів, була б в суцності подібною польській Річи-Посполитій. Не бажаючи віддавати Україну Польщі вони би мимовольно утворили з її другу Польщу, а сёго народ український не хотів, хоч би при якій завгідно політичній незалежності.

Поправки помилок.

Том I.

Стор.	рядок	замість	читай :
11	17 з долу	итця	отця
11	16 "	оходини	оходини
11	15 "	с питався	и питався
11	12 "	Нжила	Ожила
11	11 "	твяятополка	Святополка
11	10 "	Сакож	також
11	9 "	тіднялись	піднялись
24	11 "	церков	церков
42	4 з гори	погонцям	поганцям
42	12 "	1069 р.	1096 р.
42	9 з долу	1069 р.	1096 р.
43	5 "	все погубім	не погубім
73	13 "	горорити	говорити
79	15 з гори	сгустив	спустив
81	10 "	в 1151 р.	в 1155 р.
86	6 з долу	іб своєї	би з своєї
86	5 "	Ки-века Русь	Київска Русь
133	9 з гори	Даймур	Баймур

Том II.

5	8 з гори	заразон	заразом
34	5 з долу	1622 р.	1623 р.
59	10 з гори	од наслідків	до наслідків
68	21 "	Річка Дніпро	Ріка Дніпро
74	9 "	жидан	жидам
75	5 "	ловики	ловили
76	6 "	пракославні	православні
76	16 "	нити	ними
81	2 з долу	твкож	також
84	8 "	козяками	коваками
93	7 "	пропущено :	полк корсунський
99	12 з гори	в північно-східній	в північно-східній
102	7 "	друкуваки	друкували
119	7 "	правоомаве	православе
120	16 "	киринити	киринити
121	7 з долу	з Русинами	з Москалями
124	19 "	вірпі	вірні

Том III.

<i>Стор.</i>	<i>рядок</i>	<i>замість</i>	<i>читай :</i>
15	20 з долу	Сіро	Сірко
59	15 " "	упещуванем	улещуванем
72	1 з гори	непохожу	непогожу
72	15 " "	одсилали	одсилати
117	16 з долу	молодців	дітий.

II год

СВІТОГЛЯД УКРАїнСЬКОГО НАРОДА

ескиз української митології.

Написав

ИВАН ЛЕВИЦЬКИЙ.

Ціна 50 кр.

СКОШЕНИЙ ЦВІТ.

(Віомок з галицьких образків.)

Написав

ВАСИЛЬ БАРВНОК.

Ціна 1 зр. а. в.

РУСЬКА ЖАТА.

Буковинський Альманах

(обіймає твори Д. Млаки, П. Куліша, Ю. Федьковича, Шрама и. т. д.)

Ціна 1 зр. 20 кр.

Всі книжки дістати можна в редакції „Правди“.

Часопись

„ПРАВДА“

(часть політична)

виходить у Львові два рази в місяць по 1 листови.
Передплата на цілий рік 2 зр. Редакція „Правди“ ві
Львові Ч. 14. улица Краківська.

„ПРАВДА“

(часть літературна)

виходить томами в 6—8 листів.

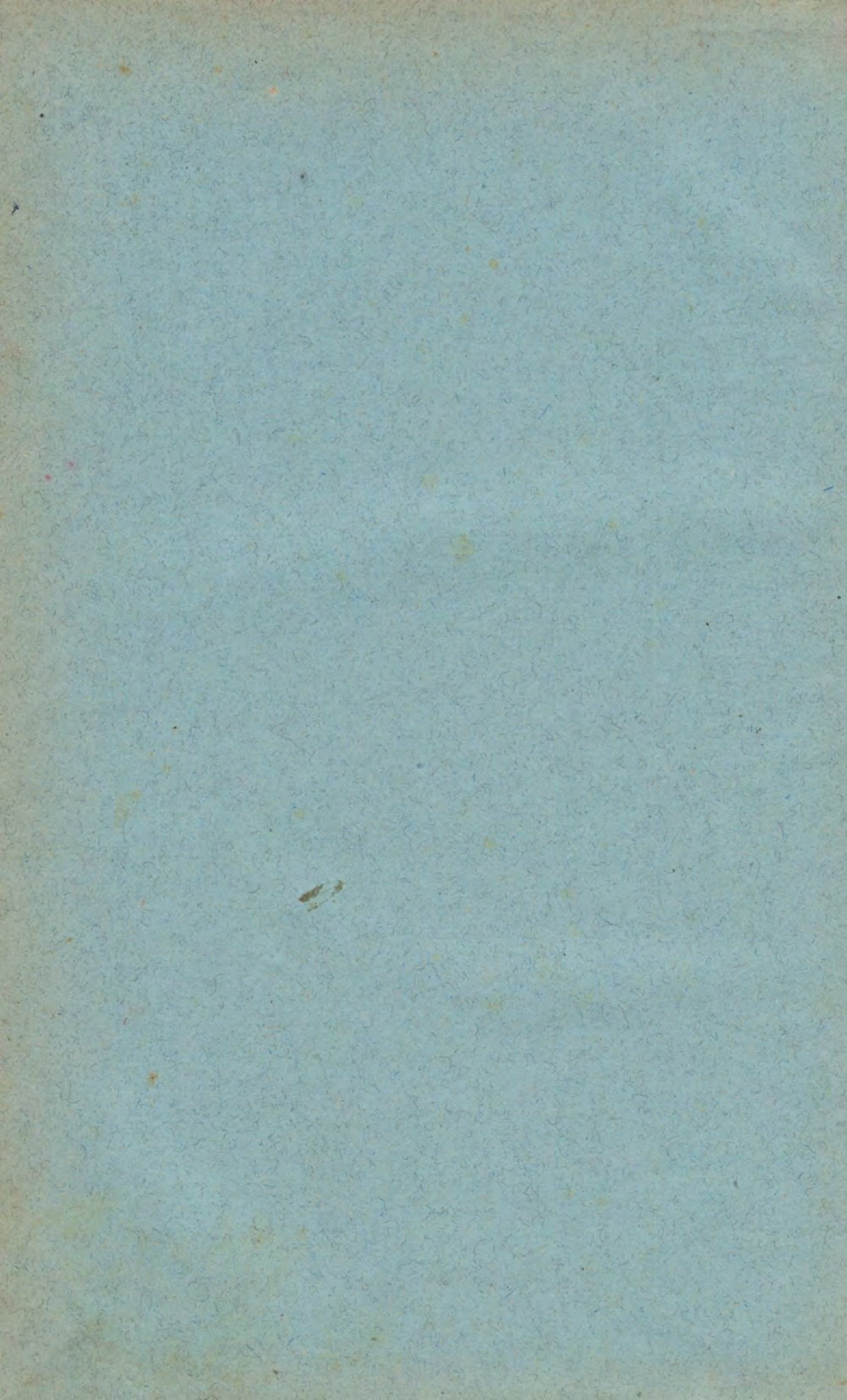
Том I-ий літературної часті „Правди“ (8 листів печатних) обіймає між инними повість Івана Нечуя: **Микола Джеря**. Першого тому можна дістати в книгарні Рихтера у Львові, и в редакції „Правди“ по ціні 1 зр. а. в.

Передплата на II-ий том літературної часті „Правди“ вносить 80 кр. а. в.

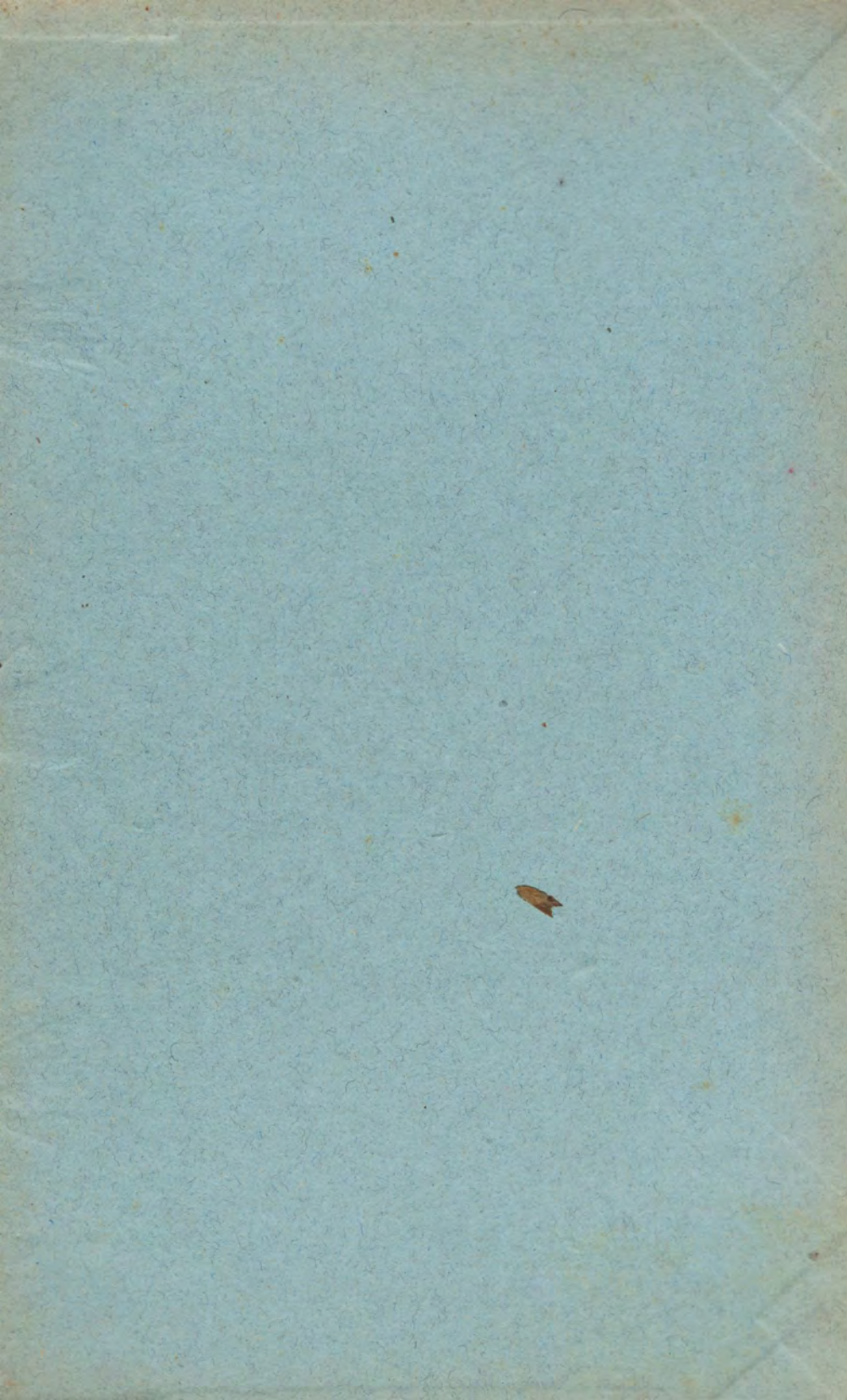

И 17.585
1-3

11901

З БІБЛІОТЕКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ІМЕНІ
ШЕВЧЕНКА
У ЛЬВОВІ.
7 11901

Костомаровъ
Руска
История
в життєп.

1-2-3